

Tore Hållander

Vägen in i sockenkyrkan

De uppländska vallonernas religiösa assimilation
1636 – 1693

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation for the degree of Doctor of Theology in Church History at Uppsala University, 2000.

Tore Hållander

Vägen in i sockenkyrkan

De uppländska vallonernas religiösa assimilation 1636-1693

The way into the parish church

The religious assimilation of the Walloons in the Swedish province of Uppland

Abstract

Hållander, T. 1999. Vägen in i sockenkyrkan. De uppländska vallonernas religiösa assimilation 1636-1693. (The way into the parish church. The religious assimilation of the Walloons in the Swedish province of Uppland.). 255 pp. Uppsala. ISBN 91-506-1425-8

The purpose of this study is to describe and analyse the religious assimilation of the 17th century Walloon minority in the mining district of Dannemora in the Swedish province of Uppland. After a general survey of religious conditions in the homeland of the Walloons and in Sweden, the Walloons' relation to the Church of Sweden is studied against the background of the more and more rigorous legislation. Their religious assimilation is analysed by investigating Calvinistic matters mentioned in the minutes and acts of the Cathedral chapter of Uppsala and marriages, baptisms and funerals recorded in the parish registers. Even if their religious assimilation was not total at the end of the 17th century, most Walloons belonged to the Swedish Church. Due to continued religious instruction, however, some of the 460 adults of the Walloons still adhered to Calvinism. Especially noted as Calvinists are the families Baudou and Dandanel.

Keywords: Walloon, Calvinism, Church of Sweden, religious assimilation, religious conditions, mining district, religious tolerance, Louis De Geer

Tore Hållander, Department of Theology, Box 1604, SE-75146, Uppsala, Sweden

© 1999 Tore Hållander

ISBN 91-506-1425-8

Printed in Sweden 1999

Innehåll

Förutsättningarna	7
Vallonerna	9
Främmande trosbekännare.....	13
Dannemora bergslag	19
Tidigare forskning	22
Material.....	25
Forskningsuppgiften	26
Metod.....	28
Tolererade till en början (1636-1655).....	33
Bruksägarnas konfession	35
De främmande trosbekännarnas villkor	36
Tre bruk inom Louis De Geers ”imperium”	40
Gerhard de Besche, Forsmark och Berkinge	50
Welam Vervier, Västland och Strömsberg	53
Tre bruk grundade av Henrik Lemmens	56
Öregrund och Dannemora.....	58
Sammanfattning.....	59
Bakom lyckta dörrar (1655-1667)	61
Religionsstadgan 1655.....	63
Emanuel, Laurens och Steven De Geer – det uppländska bruksimperiet på tre händer	65
Forsmark och Berkinge – familjen de Besche ensam ägare	75
Maria Gühtrie, Västland och Strömsberg	76
Åkerby, Hillebola och Ullfors under Henrik Lemmens arvingar	77
Vattholma, Älvkarleby, Öregrund och Dannemora.....	79
Sammanfattning.....	82
Religionsfriheten inskränks ytterligare (1667-1693).....	85
1667 års religionsplakat.....	87
Kyrkolagen 1686 om religionstillhörighet.....	89
De Geer-bruken	90
De Besche-bruken.....	103
Vervier-bruken.....	106
Lemmens-bruken	109
De övriga bruken, Öregrund och Dannemora.....	111
Sammanfattning.....	119
Vallonernas religiösa assimilation	121
Den dolda gudstjänsten.....	123
Den öppna gudstjänsten.....	124
Den privata undervisningen och den offentliga	125
Reformert, katolik eller lutheran?.....	127
Vägen in i sockenkyrkan	133
Summary.....	139

Förkortningar	144
Källor och litteratur.....	145
Otryckta källor	145
Tryckta källor	146
Litteratur	147
Bilaga 1	163
Vallonfamiljerna i Dannemora bergslag.....	163
Bilaga 2.....	173
Valloner nämnda i kyrkoarkiven inom Dannemora bergslag 1636-1693	173
Karta 1 - Vallonernas hemland	200
Karta 2 - Dannemora bergslag vid 1600-talets slut	202
Personregister	205

Förord

Begynnelsen till det här arbetet var en uppsats om reformerta trosbekännare i Sverige som jag lade fram för professor Ingun Montgomery. Under professor Harry Lenhammar begränsades sedan det ursprungliga ämnet till vallonerna i Uppland under 1600-talet och koncentrerades intresset till religiösa villkor och religiös assimilation. Under det fortsatta arbetet har speciellt professor Rolf Nygren och docent Lennart Tegborg vid avgörande tidpunkter hjälpt mig vidare. Tack vare docent Anders Florén har jag fått vara med om två vallonkonferenser. Under slutskedet har även professor Ruth Franzén och, som opponent vid slutseminariet, docent Harald Runblom lämnat värdefulla synpunkter. De sista veckorna har 1:e ritare Christina Wernström och lektor Donald MacQueen på ett förträffligt sätt hjälpt mig med en upplandskarta respektive med språkgranskning. Ett ovärderligt stöd har också professorerna Sten Eklund och Jan Fredrik Kindstrand som prefekter vid Institutionen för klassiska språk varit när det varit svårt att förena avhandlingsarbete och tjänstgöring. Jag vill varmt tacka alla dessa personer som på olika sätt fört avhandlingsarbetet framåt. Ett stort tack också till all vänlig personal vid de bibliotek och arkiv som jag anlitat och till Teologiska institutionen för utbildningsbidrag och medel ur ograduerade forskares fond.

Det är dock två personer som i högst grad medverkat till att den här avhandlingen fullbordats, teologie doktor Birgitta Rengmyr Lövgren och docent Ragnar Norrman. Ert oavbrutna stöd har varit den grund på vilken den här avhandlingen kunnat byggas. Tack för all tid Ni lagt ner på att bekymra Er om mina valloner och deras väg in i sockenkyrkan. Det är en förmån att få ha handledare och vänner som Er!

Härnösand Alla helgons dag 1999

Tore Hållander

Förord till den digitaliserade versionen

I den digitaliserade avhandlingsversionen har jag rättat stavfel och smärre sakfel samt utökat personregistret som nu avslutar boken.

Vid disputationen framförde docent Eric De Geer värdefulla synpunkter. Han har därefter recenserat arbetet i tidskriften *Multiethnica*, senare omtryckt i *Vallonättlingen*. Fakultetsopponenten professor Stellan Dahlgren har recenserat avhandlingen i *Kyrkohistorisk årsskrift*, professor Rolf Nygren i tidskriften *Signum* och fil.lic. Barbro Anderson i *MGF-Nytt* och *Bävernytt*, medlemsblad för släktforskare i Medelpad respektive Härnösandstrakten. Kjell Lindblom, tidigare ordförande i Svenska vallonsällskapet, har i brev framfört ett antal viktiga påpekanden. Jag vill här speciellt nämna att Maltio (not 254) torde avse kolaren Maltio Chevet, att Jean Hubert (not 350) bör vara identisk med Jean Hubinet, som nämns i mantalslängder från omkringliggande år, att ett fjärde belägg för katoliker bland vallonerna (jfr not 373) är den Toussaint Guillaume från Lövstabruk som enligt Fransk-lutherska församlingens i Stockholm kyrkobok konverterade år 1702 till den lutherska läran och vars bröllop antecknades i samma församling året därpå, att den masmästarehustru som nämns efter not 467 inte kan vara Gottfrid Guillumes hustru eftersom han var mästerräckare utan hellre masmästaren Michel Marteleurs hustru Catharina Tissier och att den före not 480 nämnde masmästaren Michel Dandanel inte kan vara den hammarsmed som omnämns eftersom en masmästare aldrig kallades för hammarsmed. Ett viktigt påpekande är också att den du Clou som nämns direkt efter not 371 snarare bör vara identisk med Claude du Sausoy som nämns två stycken längre fram. Jag har därför strukit tre meningar efter not 374 som behandlar en Willem du Klo.

Efter disputationen har flera intressanta arbeten som berör valloner utkommit: Maj-Britt Nergårds avhandling *Mellan krona och marknad: utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering ca 1580-1700* (2001), Lennart Rymans avhandling *Salanus, Tunström och Sporrang: Tillnamnsbruk och framväxten av släktnamn i Uppland* (2002) och den parallellt i Belgien och Sverige utkomna samlingsvolym som på svenska bär titeln *Valloner – järnets människor* (2002) och som jag hänvisar till i not 95. I medlemstidningen *Vallonättlingen* publiceras fortlöpande värdefulla artiklar om olika vallonsläkter. Här kan t.ex. med hänvisning till not 623 nämnas ”Om ett barnamord i Österby bruk 1706” av Kjell Lindblom i nr 1 (2000).

Jag vill slutligen framför ett varmt tack till Eva Müller och Erik Siira vid Enheten för digital publicering, Uppsala universitetsbibliotek för all hjälp och för möjligheten att på detta sätt sprida mina forskningsresultat.

Uppsala den 19 oktober 2002

Tore Hållander

Förutsättningarna

Vallonerna i Uppland på 1600-talet är intressanta ur religiös synvinkel eftersom de gör det möjligt att studera hur en invandrargrupp för närmare 400 år sedan anpassade sig till den svenska lutherska nationalkyrkan. De valloner som flyttade till den uppländska bergslagen runt Dannemora gruvor kom från olika orter i nuvarande sydöstra Belgien och angränsande områden av Frankrike. Ardennerna ger speciell karaktär åt trakten. Förutsättningarna för masugnar och därmed järnhantering var goda.

Områdets befolkning var till största delen katolsk. Dock visar det sig att de valloner som flyttade till Sverige oftast var reformerta trosbekännare. Vare sig de var katoliker eller reformerta innebar flyttningen till Sverige ett möte med en annan konfession. Det är därför nödvändigt att först något koncentrera sig på kalvinismens historia i vallonernas hemland för att därefter presentera den miljö som de flyttade till, Dannemora bergslag.

Förutsättningarna

Vallonerna

En liten grupp av valloner utgjorde de som hade kommit från Sedan i Frankrike till Norrköping redan omkring 1620 och av vilka några senare flyttade till uppländska bruk. Invandrarna från furstbiskopsdömet Liège,¹ som kom till Sverige framför allt 1626-1636, utgjorde den största gruppen. Till den gruppen hörde också inflyttade från Couvin.² En tredje grupp invandrade från Spanska Nederländerna: valloner från Chimay och dess omgivning i provinsen Hainaut och från Durbuy i provinsen Luxemburg.³ Denna grupp var något större än den från Sedan.

Vallonsk kyrkohistoria

De franska protestanterna hade ett centrum i *Sedan*, som utgjorde ett självständigt furstendöme fram till 1642, då det införlivades med Frankrike. Det kom därför att stå vid sidan av hugenottförföljelserna i Frankrike. Protestanterna utgjorde 1642 hela två tredjedelar av Sedans befolkning. Här grundade fursten 1601 en akademi, som kom att företräda en ultrakalvinistisk linje till skillnad från den mildare kalvinismen vid akademien i Saumur.⁴ I fråga om de valloner från Sedan som begav sig till Sverige kan det alltså inte vara fråga om någon förföljelse som ledde till att de lämnade sitt hemland. Däremot skall en del valloner från Spanska Nederländerna och Liège av religiösa skäl ha flyttat till Sedan.⁵ Denis McKee har i en artikel visat hur andelen protestanter i Sedan senare genom den katolska kyrkans åtgärder sjönk från 66,4 procent 1642 till 37 procent 1684, d.v.s. året före upphävandet av det nantesiska ediktet.⁶

År 1520 utfärdade furstbiskopen Érard de La Marck ett religionsplakat mot den lutherska läran i *Liège*, som tillsammans med omkringliggande områden och några enklaver utgjorde ett självständigt furstbiskopsdöme inom Tysk-romerska riket. Under hela 1500-talet förekom därefter aktioner mot lutheraner, reformerta och anabaptister. Omkring 1540 hade protestantismen spridits till arbetarklassen från att tidigare ha funnits framför allt bland handelsfolk. Flera gånger brändes protestanter på bål under 1500-talet. En stor del av protestanterna och anabaptisterna flydde utomlands, så t.ex. Jean Stordeun och dennes hustru Idelette de Bure till Strasbourg.⁷ Allra senast på 1560-talet fanns med säkerhet kalvinism i Liège. År 1563 hölls en regional synod där, två år senare flydde flera valloner till Pfalz efter ett besök av predikanter i Malmédy och ytterligare två år senare skall reformationen ha varit spridd över hela furstbiskopsdömet.⁸ Calvinismens

¹ Liège hörde till den westfaliska kretsen av Tysk-romerska riket. Van Kalken 1924, s. 324.

² Couvin, som idag hör till provinsen Namur, hörde vid tiden för vallonernas flyttning till Sverige till furstbiskopsdömet Liège. Trots ett edikt som utfärdades av Filip IV 1624 och förbjöd all utvandring av smeder från grevskapet Namur i Spanska Nederländerna, kunde därför flera familjer från Couvin flytta till Sverige. Collinet 1958, s. 58, 135.

³ Se karta 1.

⁴ Grand dictionnaire encyclopédique Larousse 1982-85, art. Sedan. Courvoisier 1961. McKee 1981, s. 226. – Teologen Pierre Jurieu och filosofen Pierre Bayle hörde till dem som senare undervisade vid akademien i Sedan. Labrousse 1985a, s. 131-133.

⁵ Muntlig uppgift av Luc Courtois, Fondation Wallonne Pierre-Marie et Jean-François Humblet.

⁶ McKee 1981.

⁷ Moreau 1944, s. 149. Collinet 1958, s. 58-61. – Jean Stordeun avled i pesten i Strasbourg. Hans änka blev 1540 Calvins hustru.

⁸ Moreau 1944, s. 156. Collinet 1958, s. 94.

Förutsättningarna

spridning är dock svår att följa eftersom dess anhängare måste fira sina gudstjänster i hemlighet och därför inte alltid dokumenterade sin verksamhet skriftligt. Dock visar utfärdandet av ytterligare edikt på deras förekomst. Under Ernst av Bayern, regent 1581-1612, utfärdades flera nya edikt.⁹ Kalvinismen fick inte spridas och vid tillsättandet av offentliga tjänster skulle man undersöka om det fanns någon reformert bland de sökande. Furstbiskopen fortsatte även att befärma klosterordnar och prästseminarier i sin stat. I praktiken hade alltså de reformerta vissa begränsade möjligheter att fortsätta sin religionsutövning, även om de på intet sätt uppmuntrades. Betydelsefull var möjligheten till kontakter med reformerta i grannländerna. Protestantismen begränsades dock alltmer i furstbiskopsdömet Liège. Ernsts brorson Ferdinand, som var regent 1612-1650, styrde landet vid tiden för valloninvandringen till Sverige. Han fortsatte farbroderns religionspolitik. Att en kyrklig synod i Liège 1618 efterforskade ”heretiker” ligger i linje med religionspolitiken.¹⁰

De protestanter från *Spanska Nederländerna*¹¹ som kom till Sverige var från bergsbruksdistriktet kring Chimay i Hainaut och från Durbuy i Luxemburg. Karl V hade den 28 september 1520 utfärdat ett första religionsplakat mot den lutherska läran, som kom att följas av en rad senare edikt. Religionsplakatet var tydligen anledningen till att Érard de La Marck i Liège en månad senare också utfärdade ett edikt. Kejsaren hade speciellt stöd av universitetet i Louvain, grundat 1425, i sin strävan att bevara den konfessionella enheten i landet. År 1524 avrättades i Antwerpen två augustinunkar, Henri Voes och Jean Van Essche. De var de första i Spanska Nederländerna som föll offer för Karl V:s antiprotestantiska religionspolitik på grund av sina reformatoriska åsikter. Handelsstaden Antwerpen med sina tyska förbindelser kom att bli ett centrum för lutheranerna i landet. Något större hot mot katolicismen kom dock inte lutherdomen i Spanska Nederländerna att utgöra.¹² I början av 1530-talet kom anabaptistiska strömningar i centrum. De bekämpades på samma sätt som de lutherska strömningarna och fick inte heller någon större betydelse i Spanska Nederländerna.¹³

Den 22 september 1540 utfärdade Karl V ett nytt edikt, strängare än de tidigare. Detta riktades i lika grad mot lutheraner, reformerta och anabaptister. Den avfallne fick inte längre förvalta sin egendom, den som flydde utomlands förklarades ha vägrat inställa sig för rätta och den som kränkte lagen fick förföljas i all stränghet.¹⁴ Kalvinismen hade 1544 fått fäste åtminstone i det nuvarande Hainaut, i Tournai, Lille, Valenciennes och det nuvarande franska departementet Nord. Till skillnad från de lutherska och anabaptiska strömningarna kom kalvinismen att få anhängare redan tidigt inte endast bland handels- och företagsfolk utan även bland de anställda i de vallonska och flamländska industriområdena. Som Belgiens reformator räknas Guy de Bray (alt. Brès; född 1522, död 1567), vilken från 1550-talet predikade i Hainaut. Han är upphovsman till *Confessio Belgica*, den bekännelseskraft som kom att ligga till grund för den nederländska

⁹ 1581-1723 var prinsar av Bayern, som dessutom var ärkebiskopar i Köln och kurfurstar, landets styresmän. De vistades endast periodvis i Liège. Lejeune 1972, s. 135-161.

¹⁰ Moreau 1944, s. 189. Collinet 1958, s. 94-95. Collinet 1959, s. 24, 72-73. Lejeune 1972, s. 153.

¹¹ Den kyrkohistoriska utvecklingen i de norra delarna av Nederländerna med religionskrig och slutlig självständighet 1579 under Vilhelm av Oranien behandlas inte i det följande.

¹² Moreau 1944, s. 136-137, 147. Collinet 1958, s. 29-32. Marnef 1996.

¹³ Moreau 1944, s. 148.

¹⁴ Hubert 1882, s. 25.

kalvinismen.¹⁵ Efter tidigare strömningar av lutherdom och anabaptism kom alltså kalvinismen att dominera bland de protestantiska riktningarna från 1540-talet. Som ovan nämnts predikade Guy de Bray i Hainaut. Kalvinismen kom att växa sig stark under dennes och Pierre Brullys predikoverksamhet under 1550- och 1560-talen. Speciellt staden Valenciennes blev ett protestantiskt centrum. Guvernören i Hainaut kallade därför på spanska trupper som intog staden 1567 och avrättade ett antal reformerta, bl.a. Guy de Bray, och konfiskerade egendomen för dem som ställts inför rätta och för dem som flytt från staden. De svåra tiderna fortsatte för de reformerta trosbekännarna. Under hertigens av Alba förföljelser omkring 1570 flydde ett stort antal av Hainauts protestanter till Preussen, Holland och England. Den sista som avrättades på grund av edikten var den för anabaptism anklagade Anne Uttenhove 1597. Fortsättningsvis påminde de religiösa förhållandena för protestanterna i Hainaut mycket om dem i Liège. Den spanska staten gynnade den katolska kyrkan. Religionsplakaten fortsatte att vara giltiga, även om dödsstraff ej längre förekom. Istället utdömdes landsförvisning. I Hainaut fanns vid sekelskiftet 1600 en ”église de l'Olive” i Mons och en ”église de la Palme” i Étaimpuis, Pâtures och Wasmes. De kvarvarande församlingarna bar av säkerhetsskäl anonyma namn av den typ som nyss nämnts.¹⁶

Vid sidan av den vallonska utflyttningen till Sverige fanns även protestanter som begav sig från de vallonska områdena till London, Bremen, New York och Schweiz. I Holland grundades franskspråkiga vallonska församlingar i bland annat Middelbourg, Haag, Amsterdam, Leiden och Utrecht.¹⁷ Dessa församlingar är av intresse eftersom Louis De Geer var medlem av församlingen i Amsterdam och vallonerna dessutom ofta kom till Sverige över Amsterdam. Församlingarna erbjöd en möjlighet både för valloner som flyttat till Holland och för de små grupperna i Sverige att få hjälp med pastorer och lärare. Det finns ett samband mellan de olika konfessionernas spridning i Europa och förskjutningen av Europas ekonomiska centrum från Italien till Nederländerna. Vid Nya Tidens början etablerade sig köpmän inte minst i Amsterdam.¹⁸

Varför flyttade vallonerna till Sverige?

Eric Benzelius d ä har bland sina anteckningar en uppgift om att ett antal smeder från Spanska Nederländerna på 1630-talet värvades till den svenska hären genom generalen Lesley. När deras egentliga yrke upptäcktes skall de ha sänts till de uppländska järnbruken.¹⁹ Inget har dock framkommit som styrker dessa uppgifter. Helhetsbilden utifrån kontrakt och mantalslängder ger inte någon plats för denna förklaring till valloninvandringen.

Den här berättelsen får vara ett exempel på förklaringar till vallonernas inflyttning till Sverige. I den svenska forskningen har på senare år ekonomiska och sociala faktorer framförts som orsak till inflyttningen. Den svenska uppfattningen är att ekonomisk nedgång i järnindustrin i vallonernas hemland ledde till arbetslöshet och att vallonernas tekniska kompetens förde med sig att främst Louis De Geer tog med sig skicklig smidespersonal till

¹⁵ Moreau 1944, s. 151-152.

¹⁶ Pehrsson 1905, s. 43, 48. Hubert 1923, s. 3-7. Moreau 1944, s. 172. Collinet 1958, s. 86-87.

¹⁷ Collinet 1958, s. 127-131. Jfr van Kalken 1924, s. 330, angående industrins problem under 1600-talet p.g.a den protestantiska utvandringen.

¹⁸ Grell 1994.

¹⁹ Benzelius 1914, s. 63-64. – Jag tackar teol.dr Harald Wejryd som gjort mig uppmärksam på denna uppgift.

Sverige.²⁰ Ur ett vallonskt perspektiv var den här utvandringen endast en av många. Generellt kännetecknades utvandringsområdets ekonomiska situation av en kris för järnhanteringen och därmed arbetslöshet. När det överhuvudtaget berörs hävdas att det inte fanns några konfessionella skäl för utvandringen.²¹

Det går dock inte att helt bortse från att majoriteten av invandrarna var reformerta trots att de mestadels kom från katolska stater. Fanns det något i hemlandets religiösa villkor som gjorde det attraktivt att emigrera just då? Fanns fördelar för den svenska staten att främst välkomna protestanter?²² Bortsett från de uppländska valloner som kom från Sedan kan alltså inte helt bortses från att även religiösa faktorer kan ha haft betydelse för inflyttningen till Sverige. Protestanterna var en minoritetsgrupp både i Liège och i Spanska Nederländerna och saknade rätt att offentligt utöva sin religion. Religionsstridigheterna mellan Spanien och Nederländerna under 1500-talets senare del låg inte speciellt långt tillbaka i tiden. Ett stort antal protestanter hade lämnat hemlandet på grund av dessa. Konfessionen kunde också i vissa fall hindra ett socialt avancemang. Att just protestanter i högre grad än katoliker värvades till Sverige förklaras av att kalvinismen fått anhängare i de flamländska och vallonska industridistrikten och att flera av brukens arrendatorer (senare ägare) var reformerta trosbekännare. Utgångspunkten måste därför vara att vallonerna flyttade till Sverige på grund av en kombination av ekonomiska, sociala och religiösa faktorer. Det kan annars vara svårt att förstå att just protestanter utvandrade till Sverige från detta i hög grad katolska område.

Hur stor var valloninvandringen?

Under perioden 1626-1655 invandrade drygt 600 valloner till Sverige, varav cirka en tredjedel flyttade till uppländska bruk. I antalet valloner har inte familjemedlemmar inräknats. Den sammanlagda valloninvandringen till Sverige har därför beräknats till 2000-2500 personer, varav cirka en tredjedel flyttade till uppländska bruk. Omkring hälften av invandringen utgjordes av kolare och skogshuggare. Andelen smeder utgjorde omkring en tredjedel. Under de första tio åren efter Louis De Geers övertagande av bruken i Uppland 1626 invandrade valloner fortlöpande. Därefter flyttade endast enstaka valloner till Sverige.²³ I bilaga 1 har jag redovisat vilka valloner som var mantalsskrivna i Dannemora bergslag 1655, 1672 och 1694 samt avslutningsvis summerat deras antal.

Förutom den uppländska bergslagen var det främst bruk i Östergötland och Södermanland som tog emot valloner. Omkring år 1600 hade det även förekommit en invandring till Värmland av valloner. I Dannemora bergslag var det till Österbybruk och Lövestabruk som de flesta vallonerna kom – tillsammans cirka 150 personer av drygt 200 förutom familjemedlemmar. Åkerby, Forsmark och Västland erhöll vardera cirka tio invandrare. Därefter följde övriga bruk. Detta ger inte något exakt mått på hur många som fanns vid de olika bruken, eftersom dels ett antal återvände hem, dels flyttningar företogs mellan de olika bruken.²⁴

²⁰ Douhan 1989, s. 473-474. Magnusson 1996, s. 131-145, speciellt s. 140-142. Florén 1998, s. 110-114.

²¹ Hansotte 1973, s. 141-142.

²² Jfr avsnittet ”Fransmän, tyskar, holländare och skottar” nedan om Göteborg och värvningen av främst arminianer från Holland.

²³ Douhan 1985, s. 62, 69 med not 11. Lindblom 1992, s. 8.

²⁴ Douhan 1985, s. 70-77.

Vid sidan av den direkta invandringen flyttade ett antal valloner från andra bruk i Sverige till Uppland. Speciellt viktig för undersökningen är flyttningarna från De Geer-bruken i Östergötland till Uppland, eftersom det fanns en parallell religiös assimilation av vallonerna av främmande konfession i bland annat Finspång.

Från en första etablering vid de järnbruk som speciellt var inriktade på vallonsmide flyttade valloner vidare till andra järnbruk och till städer i Sverige och Finland. Under de första decennierna i Sverige bodde vallonerna mestadels inom järnbrukens områden. Privilegier gavs 1673 för bruksverksamhet även i ”Norrlanden”, Lappmarken och Finland. Valloner flyttade därefter också till norra Sverige (Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Kengis bruk i Norrbotten) samt till Finland.²⁵ Här bör även nämnas att ett antal valloner under de senare decennierna av 1600-talet blev stadsbor i åtminstone Stockholm, Uppsala och Gävle. Vallonerna kom alltså från områden i nuvarande sydöstra Belgien och norra Frankrike och var mestadels reformerta. De levde i en tid när nederländska affärsmän expanderade sin verksamhet utöver Europa och nyupptäckta områden i andra världsdelar.

Främmande trosbekännare

”De facto kom alltså dessa kalvinister till del ett behandlingssätt, som var mycket fördragsammare än det lagen föreskrev.”²⁶ På detta sätt sammanfattade kyrkohistorikern Hjalmar Holmquist vallonernas religiösa villkor på De Geers bruk i Uppland och Östergötland. Holmquists framställning sträcker sig endast fram till 1632. I det följande skall undersökas om hans sammanfattande mening skulle kunna användas även för de följande dryga tjugo åren fram till religionsstadgan 1655.

Som bakgrund skall jag här först kortfattat beröra lagstiftning och dominerande idéer i Sverige beträffande främmande trosbekännare samt redovisa vilka områden i Sverige som ägde mer betydande utländska minoriteter och hur det förhöll sig med deras rättsliga ställning. Valloner kom senare att åberopa privilegier givna av Gustav II Adolf för religionsfrihet. Hur förhöll det sig generellt med detta? Hade vallonerna överhuvudtaget speciella privilegier för sin religionsutövning?

Fransmän, tyskar, holländare och skottar

Under 1500-talet hade en del främmande trosbekännare flyttat in till Sverige och då inte minst till *Stockholm*. De hade olika högre befattningar vid hovet eller tjänstgjorde i armén. Här kan nämnas Erik XIV:s lärare Dionysius Beurres och skottarna i Ruthvenska armén.²⁷ Den 7 mars 1564 sände Beurres tillsammans med P. Marsilius och J. Pasquier ett brev till Erik XIV i vilket de betecknade sig som ”franska kyrkans trogna i Sverige verkande” och tackade honom för hans välvilja att ta emot även reformerta flyktingar. Därefter klagade de över prästerskapets motstånd mot dem. Nu ville de att deras lära, sammanfattad i ett dokument i stort identiskt med *Confessio*

---

²⁵ Uppgifterna om valloninvandringens omfattning och karaktär enligt Douhan 1985, främst s. 57-99.

²⁶ Holmquist 1938, s. 419.

²⁷ Beträffande Beurres och andra tidiga kalvinister vid Gustav Vasas och Erik XIV:s hov se Kjellerström 1935. Beträffande skotsk invandring se Berg 1981.

Gallicana, skulle prövas mot Guds Ord och bad om ett toleransedikt för sina gudstjänster. Något edikt kom inte att utfärdas men församlingen i Stockholm fortsatte att stå under Erik XIV:s beskydd.²⁸ I huvudstaden fanns främmande trosbekännare från åtminstone England, Skottland, Tyskland, Nederländerna, Frankrike och Ryssland.²⁹ I staden fanns en tysk församling. Även om församlingen var luthersk och vid detta tillfälle hade privilegier från 1612 fanns i den även köpmän och hantverkare av annan konfession.³⁰ Hovförsamlingen intog en särställning genom att den även besöktes av främmande trosbekännare på grund av sin i kalvinistisk riktning något modifierade liturgi.³¹

Mot slutet av 1500-talet inleddes en invandring av utländskt järnbruksfolk och i detta sammanhang kan speciellt Willem van Wijk nämnas. Han började på 1580-talet bygga upp *Finspångs bruk* med hjälp av invandrade smeder och åstadkom liknande bruksrörelse på andra ställen i landet.³² Omkring år 1600 inflyttade bröderna de Besche som på olika sätt fick stor betydelse för uppbyggnaden av den svenska industrin.³³ I Sverige kom det därför att finnas spridda grupper eller individer inom bergsbruket som omfattade en annan konfession än den lutherska. Jag har inte funnit några uppgifter om att dessa skulle ha haft egna församlingar.

Den holländske köpmannen Abraham Cabeljau fick 1607 i uppgift att föra med sig landsmän till den nyanlagda staden *Göteborg*. Till staden flyttade därför under de följande åren ett antal holländare. Speciellt arminianer valdes ut för att de inte alltför starkt skulle bryta mot den i landet rådande konfessionen. I ett privilegiebrev givet av Karl IX 1607 erhöll stadens invånare större religionsfrihet än Sveriges övriga invånare. Lutheraner och reformerta skulle åtnjuta full religionsfrihet. Mennoniter fick rätt till enskild andakt och frihet från edsplikt. Däremot skulle inte ”ateister, mahometister, arianer, jesuiter, papister, David Jorister, adamiter” och andra gudsförsmädare tillåtas.³⁴

I Göteborg byggdes en träkyrka för den lutherska församlingen. I staden fanns också en kyrka i sten och tegel för de reformerta trosbekännarna.³⁵ Gustav II Adolf återkallade dock 1621 privilegierna för de främmande trosbekännarna i Göteborg i samband med att staden flyttades och fick ett nytt privilegiebrev. Därefter kom de främmande trosbekännarna att höra till stadens tyska församling och stod under uppsyn av superintendenten, Sylvester Johannis Phrygius, vilken såg det som en viktig uppgift att få de främmande trosbekännarna att integreras i Svenska kyrkan.³⁶ Till att börja med kom därför den lutherska tyska församlingen i Göteborg att även omfatta främmande trosbekännare. Problemet med de främmande trosbekännarnas religionsutövning fick således i Göteborg en lösning liknande den i Stockholm.

De katoliker som fanns i Sverige på 1600-talet hade en ännu svårare ställning än de reformerta. Magnus Nyman har visat hur de katolska influenserna i Sverige upphörde efter Sigismunds avsättning. Någon samlad

²⁸ Puaux 1892, s. 14-19. Block 1918, s. 16-22.

²⁹ Jfr Högberg 1981, s. 237 och Lager 1982, s. 208-209.

³⁰ Hellström 1951, s. 556. Schieche 1971, s. 12-13.

³¹ Lindqvist 1946, s. 3-12. – Prof. Ingun Montgomery har gjort mig uppmärksam på denna referens, vilket jag tackar för.

³² Lager 1955.

³³ Boëthius 1931.

³⁴ Almquist 1929, s. 34.

³⁵ Roth & Scander 1976, s. 34.

³⁶ Almquist 1929, s. 31, 34, 292-293.

invandring av katoliker tilläts inte och svenska studenter styrdes bort från katolska universitet. Örebro stadga 1617, se nedan, och avrättningen 1624 av de katolska konvertiterna Göran Bähr och Zackarias Anthelius³⁷ visar den hårdhet som präglade synen på katolicismen. Förutom de katoliker som fanns vid de utländska beskickningarna i Stockholm under 1600-talet så påträffas endast i undantagsfall katoliker i Sverige och då vanligtvis som lärare ("språkmästare") i franska eller italienska eller bland inflyttat yrkesfolk med specialkompetens som saknades i Sverige.³⁸

Samvetsfrihet och värmandet av den egna religionen

Hur reglerades då de främmande trosbekännarnas ställning i lagstiftningen? En linje redan från riksdagen i Västerås 1527 var att ingens samvete skulle tvingas. Samvetsfrihetens tanke finns redan hos Luther men skall inte ses som identisk med religionsfrihet i betydelsen rätt att utöva en annan religion än den i staten tillåtna.³⁹ Samvetsfriheten innebar alltså inte rätt för de främmande trosbekännarna till egen gudstjänst och religionsundervisning.

Å andra sidan skedde genom Uppsala mötes beslut 1593 en definitiv avgränsning mot andra konfessioner. Här förkastades, trots motstånd från hertig Karl till en början, en lång rad konfessioner.⁴⁰ Två stycken längre fram i mötesbeslutet finns en sats om att de som för handel och vandels skull inflyttat, men inte omfattade landets lära, inte skulle förhindras att bosätta sig i Sverige förutsatt att de inte höll några sammankomster i sina hus eller annorstädes som kunde "förföra" svenskarna och att de inte talade försmädligt om den svenska religionen.⁴¹

Under de följande åren av Sigismunds och Karl IX:s regeringstid upprepades i olika sammanhang tankarna från Uppsala möte.⁴² I Gustav II Adolfs konungaförsäkran 1611 nämns bland annat att ingen reformert skulle få någon tjänst i kyrkan eller staten. Här medtas emellertid åter undantaget från 1593 att främmande trosbekännare som för handel och vandels skull, med tillägget för krigssakernas skull, skulle få vistas i landet, förutsatt att de förhöll sig "stilla och roligen", samt att de inte spred ut främmande lära eller förtalade den evangelisk-lutherska läran.⁴³

---

³⁷ Lindroth 1975, s. 87.

³⁸ Levin 1896, s. 16-17. Nyman 1997.

³⁹ Se en utredning av Luthers ståndpunkt hos Holmqvist 1929, s. 36-40.

⁴⁰ *Svenska kyrkans bekännelseskrifter* 1969, s. 709. Gustafsson 1973, s. 89, sammanfattar beslutet: "Alla de påviskas, sakramentariers, zwinglianers, kalvinisters, vederdöparens och alla andra kättares villfarelser" förkastades. Holmqvist 1933, s. 154-169, spec. s. 168, s. 311-315, spec. s. 313-314. – Beträffande den fortsatta tolkningen av Uppsala mötes beslut angående främmande trosbekännare se Holmqvist 1933, s. 172-308, spec. s. 267-269, 285-286. Satsen om vilka som skulle tolereras fick ej någon större genomslagskraft under de följande årens diskussion om Uppsala mötes beslut. Jfr även Stiernman 1744, s. 14-21, 36-37 och Montgomery 1982.

⁴¹ Beträffande handelsintresset av religionsfrihet se Sandberg 1949.

⁴² Ständernas förening angående religionen 1594 sluter upp kring 1593 års beslut. Ingen främmande religionsutövning skulle tolereras, undantag gjordes för kungens eget kapell, och ingen som avvek läromässigt skulle ges andlig eller världslig tjänst. Den som avföll från Sveriges religion skulle mista sin arvsrätt i Sverige och avsättas från eventuellt ämbete. Riksdagsbesluten i Söderköping 1595 och Arboga 1597 gick på samma linje. I Norrköpings arvsförening 1604 betonades att dessa regler även skulle gälla tronarvingar. Karl IX lovade i sin konungaförsäkran 1607 att vidmakthålla tidigare beslut. Stiernman 1728, I, s. 444, 632. Stiernman 1744, s. 13 ff., 17 ff., 35 ff.

⁴³ Stiernman 1744, s. 38-40.

Örebro stadga 1617 förbjöd katoliker att i hemlighet vistas i Sverige och svenska studenter att resa till katolska universitet.⁴⁴ Denna stadga måste dock förstås utifrån den politiska situationen med den polske kungen som ett hot mot Gustav II Adolfs legitimitet som svensk kung.⁴⁵ Stadgan hade karaktär av att vara bestämd för den speciella situationen, inte som något som skulle ersätta den tidigare religionslagstiftningen. Den gällde som förut.

De två linjernas fortsatta utveckling

Till en början fanns i Sverige vissa tendenser att åstadkomma en union mellan reformerta och lutheraner. Drivande var Johannes Matthiae, som påverkats av den italienske 1500-talsteologen Jacob Acontius humanistiska toleranstankar beträffande olika konfessioner. Johannes Matthiae var vid den här tiden rektor för adelshögskolan i Stockholm och Gustav II Adolfs fältpredikant. Dessa tendenser avvisades dock av ärkebiskop Kenicius.⁴⁶ Nya unionssträvanden kom genom skotten John Durie, även han påverkad av Acontius. Med Louis De Geers hjälp var denne för första gången i Sverige 1636-38. Förmyndarregeringen under Axel Oxenstierna ställde sig dock avvisande till dessa tankar.⁴⁷ Kyrkligt började därefter en period som var mindre öppen för unionssträvanden. Dock bestod ännu den välvilliga inställningen till de främmande trosbekännare som kunde bidra till landets välstånd och som utövade sin religion i stillhet.

Hur återspeglades då detta i riksdagsbeslut och andra beslut? År 1629 beslutade Gustav II Adolf om främmande trosbekännares begravning att prästen varken skulle följa dem till graven eller hålla likpredikan över dem. Undantagna var personer som på sitt yttersta ångrat sitt avståndstagande från Svenska kyrkan. Till grund för detta beslut låg ett yttrande från ärkebiskop Petrus Kenicius och biskoparna Laurentius Paulinus Gothus i Strängnäs och Johannes Rudbeckius i Västerås i vilket de förklarade att de främmande trosbekännarna kunde indelas i två grupper: dels sådana som var ett "enfaldigt och olärdt folk", dels "dogmatister, som förföra andra, och smäda vår gudstjänst". De förra skulle få samma behandling som den svenska församlingsmedlemmen vad avsåg dop, nattvard och begravning, men i likpredikan skulle det omtalas att den avlidne inte hört till den svenska församlingen. Den senare gruppen skulle avvisas.⁴⁸

Vid några tillfällen hänvisade vallonerna i Uppland till privilegier givna av Gustav II Adolf. Vid en genomgång av Riksregistraturet för åren för valloninvandringen till Uppland har inget framkommit som stöder vallonernas senare hänvisning till privilegier.⁴⁹ Inte heller har något om privilegier för egen religionsutövning påträffats i de bevarade kontrakten.⁵⁰ Det har tidigare framförts att Gustav II Adolf kanske muntligt givit Louis De Geer ett löfte om fri religionsutövning för vallonerna.⁵¹ Det förefaller mera troligt att Gustav II Adolf förlitade sig på den samvetsfrihet som nämns i

⁴⁴ Religionsstadga 1617. Jfr Holmquist 1938, s. 128-133. – Jag har genomgående i notapparaten kallat de olika förordningar som rör religionen i allmänhet "religionsstadga". I den löpande texten har däremot respektive religionsstadga benämnts i överensstämmelse med årstrycket (stadga, plakat, mandat, befallning etc.). Under "tryckta källor" ges en exakt titel på respektive religionsstadga.

⁴⁵ Se t.ex. Holmquist 1938, s. 132.

⁴⁶ Holmquist 1938, s. 380-384. Lindroth 1975, s. 109-110.

⁴⁷ Westin 1932.

⁴⁸ Anjou 1866, s. 184.

⁴⁹ Riksregistraturet 1626-32. RA.

⁵⁰ Se kontrakten i L. De Geers brev 1934.

⁵¹ Dahlgren 1923, s. 509.

olika beslut för att på så sätt kunna bevilja vallonerna rätt att invandra. Samvetsfriheten skall här kopplas ihop med de rent ekonomiska intressen som Sverige hade av invandringen. Samvetsfriheten utgjorde därför en utväg för Gustav II Adolf då det gällde den ur religionslagstiftningens synvinkel tveksamma invandringen av främmande trosbekännare. I och med att dessa invandrare varken skulle få hålla egna gudstjänster eller undervisa sina barn i den egna konfessionen skulle problemet med en annan konfession i landet relativt snart komma att försvinna. För dem som opponerade sig mot den svenska gudstjänsten fanns däremot åtgärder i lagstiftningen. Hur det sedan i praktiken utvecklade sig kommer att visas i det följande.

Regeringsformen 1634⁵² skilde sig inte från de tidigare förordningarna. Någon direkt avgränsning från främmande konfessioner genom uppräknings görs inte. Vid riksdagen i Stockholm samma år togs frågan om religionsenhet upp i ett större perspektiv. Det pågående kriget i Europa och dess ”myckna blods utgjutelser” ansågs vara orsakat av oenighet i religionen. Därför ansågs det vara desto större anledning att bevara den svenska religionsenheten. Den svenska ungdomen som för studier, krigstjänst eller annat visades utomlands måste bevaras i sin religion. Åtgärder för en enhetlig svensk kyrko- och skolordning angavs.⁵³

Stockholm, Göteborg, Norrköping och två bergslager

I *Stockholm* togs frågan om befolkningens konfession upp vid skilda tillfällen. Den tidigare nämnde holländske köpmannen Abraham Cabeljau utpekades 1628 i riksrådet som den i vars hus kalvinism utövades i Stockholm. Han anförde till sitt försvar att hans hustru och barn samt flera andra ännu inte förstod det svenska språket och att han skulle få religionsfrihet så snart Gustav II Adolf återvänt till landet.⁵⁴ Utifrån den tidigare diskussionen om Gustav II Adolf beviljade religionsfrihet eller samvetsfrihet förefaller det inte troligt att Cabeljaus tolkning av kungens intentioner var riktig.

När Andreas Johannis Prytz 1629 blev superintendent i *Göteborg* fick han även ansvar för kyrkodisciplinen i den tyska församlingen i vilken olika konfessioner ingick.⁵⁵ Två år senare anförde därför Prytz i riksrådet att Petrus Sinknecht, pastor i tyska församlingen, endast umgicks med de reformerta. Efter dennes förflyttning till Hadersleben 1631 synes de främmande trosbekännarnas ställning i församlingen ha försvagats. Några ytterligare uppgifter om religionstvister har inte påträffats.⁵⁶

Vallonerna i *Norrköping* hade från 1628 en egen reformert barnalärare, Daniel Robouen. Från 1632 fanns även Cyprian Henriguel i Norrköping som lärare för Hubert och Gilles de Besches barn.⁵⁷ Robouen hade enligt sitt kontrakt med De Geer till uppgift att på söndagarna hålla gudstjänst med läsning och bön samt att för övrigt besöka sjuka och undervisa ungdomen i kristendomen. Det är alltså inte här fråga om uppgifter som kräver ordination. En pastor som predikar och förvaltar sakramenten skulle på ett helt annat sätt strida mot föreskriften att de främmande trosbekännarna

---

⁵² Stiernman 1744, s. 41. Jfr Stiernman 1729, II, s. 852 beträffande riksdagsbeslutet i Stockholm 14 mars 1633, vilket inte heller skiljer sig från tidigare förordningar eller räknar upp främmande konfessioner.

⁵³ Stiernman 1729, II, s. 885-886.

⁵⁴ Riksrådet prot 12/11 1628, s. 117.

⁵⁵ Beträffande Göteborg se Almqvist 1929, spec. s. 299-300.

⁵⁶ Almqvist 1929, s. 301-303.

⁵⁷ Pehrsson 1905, s. 70-71.

skulle förhålla sig stilla och på intet sätt locka till sig svenskar. Pastor, lärare, äldste och diakon är de fyra tjänsterna i Calvins *Ordonnances ecclésiastiques* från 1541 men Calvin förde dock i praktiken samman de två förstnämnda tjänsterna till en tjänst.⁵⁸ Den tjänst som däremot omtalas i det citerade kontraktet motsvarar snarare en kombination av lärare och diakon. Från 1630-talets början hade De Geer parallellt med den franskspråkiga reformerta religionsvården ordnat med tyskspråkiga präster i Norrköping, Christian Farther från Thüringen 1631, senare Mattias Gigerus. De skulle predika på tyska enligt Confessio Augustana och ha tillsyn över och avlöna lärare vid en tysk skola.⁵⁹ Någon i Norrköping bofast reformert pastor har inte kunnat beläggas. De Geers huspredikant i Stockholm besökte däremot senare vallonerna i Östergötland.

I Östergötland fanns det för övrigt valloner på bruken i *Finspång* och *Godegård*. Åtminstone från 1635 verkade Martin Frumerie som skollärare i Finspång. Av kontraktet med honom framgick att inte heller han var pastor.⁶⁰ Martin Frumeries uppgifter var tre: att undervisa barn, även i kristendom, att trösta de sjuka samt att på alla söndagar läsa ur reformerta postillor för bruksbefolkningen. Här återkommer samma uppgifter som för Robouen. Finspång ligger i Risinge socken. Kyrkoherden där, Claudius Bothvidi, visade ett sådant tillmötesgående mot de franskspråkiga församlingsborna att han lärde sig franska och därefter predikade och förrättade kyrkliga handlingar på det språket. En predikan av denne, *Un presche Christienne. Des Nopces en Cana en Galilée*, trycktes i Linköping 1637.⁶¹

Det fanns alltså under 1500-talet och första hälften av 1600-talet främmande trosbekännare i olika delar av Sverige verksamma inom bergsbruket, speciellt i Värmland, Södermanland och Östergötland, i städerna Göteborg och Norrköping, i de värvade arméerna (framför allt skottar) samt av gammalt i Stockholm och då speciellt framträdande i kretsen kring hovet. Det rörde sig här framför allt om reformerta.

Protestanternas religiösa villkor i Liège, Hainaut och Luxemburg påminde om bestämmelserna för främmande trosbekännare i Sverige: förutsatt att de inte offentliggjorde sin trosåskådning och inte försökte värva anhängare, så kunde de bo kvar i hemlandet. Däremot var religionslagstiftningen mycket strängare än i Sverige, där det ju ännu inte funnits anledning att i detalj reglera förhållandet mellan olika konfessioner.

Det var alltså med endast något enstaka undantag, som kung Sigismunds huskapell och den första tidens religionsfrihet i Göteborg, förbjudet att samlas till annan gudstjänst än luthersk i Sverige. Det medförde därför att varje icke-luthersk församling stred mot religionslagstiftningen. I praktiken visar det sig dock att främmande trosbekännare fick ett visst utrymme inom några lutherska församlingar.

De främmande trosbekännarna kunde alltså tolereras i landet förutsatt att de förhöll sig stilla och inte sökte påverka någon att konvertera. De beviljades normalt inte religionsfrihet. Katolikernas villkor var av politiska skäl betydligt strängare från 1617.

⁵⁸ Wendel 1985, s. 230.

⁵⁹ Helmfrid & Kraft 1965, s. 293-296. Helmfrid & Kraft 1971, s. 13.

⁶⁰ L. De Geers brev 1934, s. 333-334. – Ännu 1660 fanns Martin Frumeriekvar som skolmästare i Finspång. Han hade innan han kom till Sverige tillhört den vallonska församlingen i Leiden. Appelgren 1968, s. 133.

⁶¹ Se Pehrsson 1905, s. 73-76, för en redogörelse för predikans innehåll.

Dannemora bergslag

Den uppländska bergslagen blev ny hemort för många av vallonerna. Den har sitt namn, Dannemora bergslag, av att dess järnhantering huvudsakligen varit beroende av malm från Dannemora gruvor i Dannemora och Films församlingar. Dannemora var en av Sveriges 17 järnbergslager. Järnbergslager fanns även i Gästrikland, Dalarna, Västmanland, Närke, Värmland, Småland samt Väster- och Östergötland. Därtill kom Falu kopparbergslag och Sala silverbergslag.⁶² Bergsvetenskapsmannen Sven Rinman ger i sitt bergsverkslexikon följande definition på bergslag:

Bergslag kallas den ort, varest huvudnäringen förnämligast består av bergshantering och vars menighet, eller jordägare, konungen uppdragit att bryta gruvor och idka hyttebruk, vartill skogar och strömmar blivit anslagna, emot åtnjutande av de förmåner och i aktagande av de skyldigheter, som utfärdade författningar och efter orternas beskaffenhet lämpade privilegier innehålla.⁶³

Rinmans definition ger en god beskrivning av bergslagens speciella karaktär. Bergslagerna hörde under 1500- och 1600-talen till de områden som kallades förbjudna orter, vilket innebar att kronan inte fick dela ut dessa områden som förlänningar. Från och med Gustav Vasa hävdades dessutom mera bestämt att all gruvverksamhet var ett regalt intresse. Kronan skulle alltid själv ha rätt att bearbeta landets gruvor.⁶⁴ Genom bildandet av generalbergsamtet 1637, ersatt av Bergskollegium 1649, organiserades Sverige i tolv bergmästardömen. Dannemora bergslag hörde till Gävle bergmästardöme.⁶⁵ År 1857 upphörde Bergskollegium och två år senare privilegierna för bergslag.⁶⁶ Den uppländska bergslagen hörde administrativt till Uppsala och Stockholms län, vilka 1654 förenades till Uppsala län och först 1714 åter delades i två län.⁶⁷ Inom Dannemora bergslag låg städerna Östhammar och Öregrund. Kyrkligt hörde bergslagen till fem av Ärkestiftets kontrakt.⁶⁸

De kyrkliga förhållandena i Ärkestiftet, som ännu omfattade hela Norrland och Stockholms stad, var inte de allra bästa. Vallonernas inflyttningsperiod sammanföll med Petrus Kenicius sista år som ärkebiskop, när han på grund av sin ålder inte agerade så kraftfullt. Laurentius Paulinus

---

⁶² Rinman 1788, s. 161-167.

⁶³ Rinman 1788, s. 159. Stavningen har moderniserats.

⁶⁴ Hammarskjöld 1891, s. 27-28. Clason 1895, s. 261-269.

⁶⁵ Distriktet för bergmästaren i Gävle omfattade Uppland med Roslagen samt Gästrikland och Hälsingland samt före 1748 även Medelpad, Ångermanland och Jämtland. Bergmästaren skulle bl.a. vara ordförande i gruv- och bergstingsrätten, verkställa syner angående gruvor och bruk, övervaka kronoskogar, sända in årliga redogörelser till generalbergsamtet/bergskollegium om verksamheten samt ha ansvar för underordnade och för att bergsordningarna efterlevdes. Därtill skulle han i distriktet vara den som hade de högsta tekniska kunskaperna om gruvdrift och bergsbruk. Under sig hade bergmästaren i Gävle från mitten av 1650-talet en bergsfogde i Östhammar och en i Gävle. Bergsfogden skulle vara aktor ("åklagare") och protokollförare vid bergslagsrätterna och vid syner, biträda bergmästaren och verkställa dennes beslut samt driva in kronans ordinarie utskylder av bergverken och bruket samt dessutom sköta interna kassar. Vid Dannemora gruva fanns dessutom en gruvfogde från åtminstone 1659. Speciellt för bergslagerna var alltså att de hade sina egna ting, bergsting eller gruvting, som skulle döma i angelägenheter som avsåg gruvornas och brukens verksamhet. De ärenden som inte hörde till gruvtingets område sorterades under tingsrätterna. Hit hörde även vissa kyrkliga angelägenheter. Almquist 1909, s. 11, 15, 30, 53-55, 69, 149-151. Se även Wahlund 1879, s. 50-53.

⁶⁶ Almquist 1909, s. 30. Nelson 1947, sp. 751. Inger 1986, s. 115.

⁶⁷ Almquist 1931, s. 2-3.

⁶⁸ Se för övrigt karta 2.

Gothus fick därför som ärkebiskop från 1637 bland annat genom visitationer arbeta för en bättre ordning i församlingarna.⁶⁹

Den uppländska bruksrörelsens historia

I de härader som hade bruk fanns endast några få slott och herrgårdar under 1500-talet och början av 1600-talet. Örbyhus i Vendel, Finnerånger i Västland och Salsta i Tensta torde vara de mest betydande.⁷⁰ Det här var alltså en del av Uppland som markant skilde sig från trakten vid Mälaren med dess jordbrukslandskap. Till helhetsbilden av Dannemora bergslag hörde också att dess geografiskt isolerade läge medförde att kronan placerade fångar där.⁷¹ Det säger något om hur avlägsen bergslagen tedde sig på 1600-talet.

Det dåvarande vägnätet i området visar hur bruken hade förbindelse med utskeppningshamnar och städer. Här kan nämnas vägarna Lövstabruk-Öregrund-Forsmark-Gävle och Österlövsta kyrka-Åkerby-Hillebola-Tegelsmora. Från Dannemora gruvor fraktade de omkringliggande socknarnas bönder malm ut till de olika bruken och till lastageplatser som Kallerö vid Forsmark och Husbacken vid Östhammarsfjärden. Viktiga hamnar fanns förutom i Gävle och Öregrund i Lötén, Österlövsta och i Ängskär, Hållnäs. I Köpstaden vid Skärplinge, Österlövsta hölls varje år marknad där järn var en viktig handelsvara.⁷²

Under medeltiden hade järnhanteringen i Uppland bedrivits som en binäring av bönder. Verksamheten var ännu inte lika omfattande och välorganiserad som i Dalarnas och Västmanlands bergslager.⁷³ Som ovan nämnts såg Gustav Vasa all bergshantering som ett kronans eget verksamhetsområde. Bakom detta låg även en strävan att göra Sverige oberoende av Hansan. Detta ledde i Uppland till att ett bolag för Dannemora gruva bildades 1545 av kronan med syfte att exploatera Dannemora gruvor. I bolaget ingick förutom Gustav Vasa själv 13 personer, varav åtminstone sju var tyskar.⁷⁴ Redan på 1540-talet finns uppgifter om att tysk personal genom kronan kallades in till verksamheten i Dannemora.⁷⁵ Något större antal tyskar kom dock inte till bruken. Vid Lövsta kronobruk synes arbetskraften med möjligen ett undantag ("Hans Tysk") ha varit svensk.⁷⁶ Vid Österbybruk fanns även fortsättningsvis ett tyskt inslag – Anders tyske kolaren, hammarsmeden Göran Tysk, tysken Simon Landsberger – samtidigt som andelen svenskar ökade.⁷⁷ Ortala bruk hade även det ett tyskt inslag⁷⁸ medan Vattholmas arbetsstyrka genomgående var svensk. Vid bruken fanns även ett finskt inslag. Bolaget synes vara upplöst redan efter några få år och bergsbruket i Uppland drevs därefter direkt under konungen med fogdar eller under vissa tider som förlänningar. Åren 1580-1590 förvaltade exempelvis holländaren Willem van Wijk hela det svenska bergsbruket.⁷⁹

⁶⁹ Åsbrink 1935, s. 271. Holmqvist 1953, s. 73-80. Hellström 1979, s. 373-374. Jfr Holmqvist 1938, s. 52-53: "Hans [Kenicius] storhetstid inföll under Gustav Adolfs första årtionde."

⁷⁰ Almquist 1960, s. 38-44, 69-76. – Övriga herrgårdar var Norrgarn och Rungarn i Bladåker och Björkö i Knutby. Skeboholm, som hör ihop med Skebo bruk, låg i Ununge.

⁷¹ Dahlgren 1928, s. 32. Jansson 1948, s. 53.

⁷² Dahlberg 1937, s. 139-140, 146-149.

⁷³ Carlsson & Rosén 1978, s. 299. Nisser 1984, s. 7-9.

⁷⁴ Dahlgren 1928, s. 2-3.

⁷⁵ Dahlgren 1928, s. 3-5.

⁷⁶ Dahlgren 1928, s. 54.

⁷⁷ Dahlgren 1928, s. 30.

⁷⁸ Jansson 1948, s. 56.

⁷⁹ Dahlgren 1928, s. 2-3. Carlsson & Rosén 1978, s. 360.

Förutsättningarna

Bruksrörelse under kronan fanns vid mitten av 1500-talet i Dannemora och Vattholma, 1586 i Ortala i Väddö, cirka 1600 vid Lövestabruk samt 1615 vid Gimo och Västland.⁸⁰ Bruksrörelsen i Dannemora flyttade senare till Österbybruk.⁸¹ Vid sidan av dessa fanns även bruk drivna av bönder, t.ex. bondebruket i Lövsta, som kan beläggas åtminstone från 1578 och som först 1669 förenades med familjen De Geers Lövsta genom köp.⁸² Ett annat bondebruk var Stynsbo i Film och Dannemora. Det anlades 1585 men låg för nära kronobruket Österby för att kunna bestå under någon längre tid. Det köptes senare av Louis De Geer.⁸³ Som stöd för verksamheten uppläts skatteuppbörden från omkringliggande områden till kronobruken. Här kan nämnas att änkedrottning Kristina 1613-24 hade Forsmarks bruk och Lövsta kronobruk förpantade.⁸⁴ Under den här först behandlade perioden stod alltså bruken, med undantag för Vattholma från slutet av 1500-talet⁸⁵ och bondebruken, direkt under kronan och förvaltades av fogdar eller av förlänstagare.

Genom att kronan arrenderade ut bruk från 1620-talet började en ny period. Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna hade inlett sitt arbete på att utveckla Sverige ekonomiskt och för den skull inkallades ett antal utländska personer.⁸⁶ Utdelandet av socknar som stöd för bruken fortsatte. Järnhanteringen i Uppland kom i hög grad att placeras under utländska arrendatorer. Kronan gick alltså ett steg längre än under den äldre Vasatiden, då visserligen ett utländskt inflytande fanns, men då kronan själv drev sina bruk. Tysksmidet, när endast en härd användes, ersattes genom de inflyttade vallonerna oftast med det effektivare vallonsmidet, som använde två härdar.⁸⁷ Från mitten av 1640-talet började kronans bruksegndomar i Uppland att säljas ut.⁸⁸ Bakgrunden till detta var kronans svåra ekonomiska läge.⁸⁹

De största bruken vid seklets mitt var Lövsta, Österby och Forsmark. Detta avspeglas också i antalet mantalsskrivna 1655: Lövestabruk 134, Österbybruk 190 och Forsmarks bruk 238 personer. En mellanställning intog Åkerby med 88 mantalsskrivna. Därefter följde Västland, Hillebola, Strömsberg och slutligen Ullfors. Vid Ullfors fanns 42 mantalsskrivna.⁹⁰

---

⁸⁰ Rosman 1908, s. 168-175, 227. Malmberg 1917, s. 19. Nisser 1984, s. 10-12.

⁸¹ Douhan 1981, s. 18-19.

⁸² Douhan 1981, s. 19-21 (bl.a. en diskussion om brukets anläggningsår och om dess förhållande till kronobruket.)

⁸³ Rosman 1908, s. 235.

⁸⁴ Dahlgren 1928, s. 48: ”den årliga räntan, dagsverken och oförlänt kronotionde” uppläts åt änkedrottningen. I upplåtelsen ingick inkomster från Frösåkers och Nardinghundra häraderna samt socknarna Valö, Österlövsta och Hållnäs.

⁸⁵ Vid 1500-talets slut övergick Vattholma från kronan till adelsätten Bielke på Salsta. Se vidare avsnittet om Vattholma i kap. 3.

⁸⁶ Carlsson & Rosén 1978, s. 421-431.

⁸⁷ Se närmare Ehn 1979, s. 116.

⁸⁸ Carlsson & Rosén 1978, s. 430, 432.

⁸⁹ Se Behre, Larsson & Österberg 1985, s. 76-78.

⁹⁰ Ortala, Bredsund och Kallboda utelämnas i denna jämförelse, eftersom de inte var vallonbruk. – En överblick över läget vid mitten av 1650-talet ger några anteckningar i Bergskollegii huvudbok 1656 i Riksarkivet. Lövsta kronobruk, Österby masugn och Gimo masugn var frälseköpta av Louis De Geer. Dessa förbrukade 5.000, 4.600 respektive 1.000 lass malm. Forsmark (3.000 lass malm) var skatteköpt av Gerhard de Besche. Berkinge (1.000 lass malm) och Vigelsbo (1.200 lass malm) hörde även till de Besche. Ullfors hytta (2.000 lass malm) brukades av Henrik Lemmens. Detsamma gällde Åkerby masugn (2.000 lass) och Hillebola masugn (1.800 lass). Västlands kronobruk (1.200 lass) var skatteköpt av Welam Verviers arvingar. De innehade också Strömsberg (1.800 lass). Skebo var öde sedan 1645 och brändes ner 1655. Forsbol (1.200 lass) innehades av Arnold och Johan van der Hagen. Lövsta bondebruk brukades av bönder medan Stynsbo masugn var öde. Ortala samt Bredsund och Kallboda i Lennart Torstensons grevskap var antecknade för tillsammans 2.800 lass malm.

Under senare delen av 1600-talet delades i viss utsträckning brukerna upp mellan arvingar till de första ägarna. Så testamenterade t.ex. Louis De Geer sina uppländska bruk till tre av sina söner tillsammans med de hemmansränder som han köpt 1643 och 1646 som frälse av kronan efter att flera gånger ha förlängt sitt tidigare arrende.⁹¹

Vid 1600-talets slut låg landets två största järnbruk i Uppland: Lövestabruk och Österbybruk. Uppsala län stod för 10 procent av den svenska tillverkningen av smidesjärn, som totalt utgjorde omkring 220.000 skeppund.⁹² Lövestabruk och Österbybruk var fortfarande i familjen De Geers ägo efter reduktionen på grund av att familjen alltid med stort nit gagnat Sverige och lagt ner stora belopp på bruksdriften. Däremot skulle familjen årligen betala en rekognitionsavgift till kronan uppgående till 4.000 daler silvermynt.⁹³

Rita Bredefelt redovisar i en tabell de olika brukens produktion 1695. Uppland hamnar på fjärde plats bland landskapen efter Värmland, Närke och Västmanland. Produktionen av stångjärn var även nu störst vid Lövestabruk (6.500 skeppund), Österbybruk (4.000 skeppund) och Forsmark (2.877 skeppund). Inget annat järnbruk i Sverige nådde utöver 3.000 skeppund. Produktionen uppgick till mellan 2.000 och 2.500 skeppund vid vart och ett av brukerna Harg, Gimo och Skebo medan 1.000-1.200 skeppund producerades vid Vattholma, Åkerby, Ullfors, Berkinge, Söderfors, Hillebola, Strömsberg och Västland. Älvkarleby, Ortala, Vällnora och Harnäs slutligen producerade samtliga under 1.000 skeppund.⁹⁴

Vallonerna anlände alltså till ett ekonomiskt expansivt område i Uppland med speciella privilegier för bergsbruk och som därför också administrativt kom att ha vissa särdrag. Svenska kyrkan arbetade efter en nedgångsperiod för bättre förhållanden i församlingarna i Ärkestiftet.

Tidigare forskning

Den utländska vallonforskningen har varit av intresse för mig främst beträffande frågan om varför vallonerna lämnade hemlandet. Den valloniska utvandringen till Sverige har endast i mindre utsträckning uppmärksamats i Belgien.⁹⁵ Den har dock mera ingående behandlats i en artikel i antologin *L'imaginaire wallon* 1994.⁹⁶ Det kan förklaras med att den ur ett belgiskt perspektiv endast utgjorde en av många flyttningar utomlands. Ett besök på

Under Kungstomta masugn i Länna, som ägdes av familjen Bielke på Salsta, låg nu Vattholma frälshammare. Någon förbrukning av malm redovisas ej. Möjligen låg verksamheten nere. Wahlund 1879, s. 196-197.

⁹¹ Om sönnernas övertagande av brukerna: Dahlgren 1923, s. 550. Köpet avsåg ett stort antal hemman i socknarna Börstil, Alunda, Morkarla, Hökhuvud, Skäfthammar, Valö, Ekeby, Hållnäs, Österlövsta, Tegelsmora och Film. L. De Geers brev 1934, s. 469-478, 577-586. De övriga bruksägarna kom inte att inneha lika stora ränteinkomster som De Geer. Jordeboken 1682 redovisar detaljerat Louis De Geers hemmansinnehav. Övriga bruksägare, med undantag för Vattholmas ägare, förekommer endast sporadiskt. Landskontoret A:11. Uppsala länsstyrelses arkiv. ULA.

⁹² Bredefelt 1994, s. 27, 202-216.

⁹³ Söderberg 1967a, s. 351. - Även Gimo bruk ingick i överenskommelsen.

⁹⁴ Bredefelt 1994, s. 209-210.

⁹⁵ Se Luc Courtois bibliografi, "L'émigration wallonne en Suède (fin XVIe-début XVIIIe siècle): un bilan historiographique et bibliographique wallon", som skall publiceras 1999 i en volym som sammanfattar två vallonkonferenser arrangerade av historiska institutionerna vid universitetet i Louvain-la-Neuve och Uppsala 1997-99. - Se även förordet till den digitaliserade versionen.

⁹⁶ Florén 1994.

vallonmuseet i Liège visar att t.ex. utvandringen till USA fokuseras på ett helt annat sätt.⁹⁷

Ett antal aktuella arbeten behandlar olika ämnen som ligger nära mitt eget ämne. Här kan speciellt nämnas Simon Schamas *Mellan Gud och Mammon. Nederländerna under guldåldern 1570-1670*,⁹⁸ som ger en färgstark bild av den kultur som följde med dem som etablerade sig som brukspatroner i Sverige. Jonathan I. Israel redogör i *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*⁹⁹ för Nederländernas historiska utveckling. Toleransfrågan behandlas i samlingsvolymen *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*.¹⁰⁰ I antologierna *International Calvinism, 1541-1715*¹⁰¹ och *Calvinism in Europe, 1540-1620*¹⁰² behandlas kalvinismen. Den franska protestantismens historia presenteras i *La France Protestante. Histoire et Lieux de mémoire*.¹⁰³ Förhållandet mellan olika konfessioner behandlas ingående i två böcker om Utrecht respektive Antwerpen: Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht 1578-1620*¹⁰⁴ och Guido Marnef, *Antwerp in the Age of Reformation. Underground Protestantism in a Commercial Metropolis 1550-1577*.¹⁰⁵ Det sistnämnda arbetet innehåller mycket intressanta iakttagelser om hur de olika konfessionernas betydelse varierade beroende på vem som styrde staden.

I Sverige har vallonerna och deras betydelse för den svenska järnhanteringen på ett helt annat sätt stått i centrum för forskningens intresse. Det räcker här att nämna forskare som Eli Heckscher, Bertil Boëthius och Karl Gustav Hildebrand.¹⁰⁶ Vallonerna nämns förstås också i allmänna översikter över svensk historia.¹⁰⁷

Vad beträffar vallonernas religiösa förhållanden är det betecknande att de reformerta i Holland i flertalet av de nämnda utländska arbetena genomgående uppmärksammas medan de reformerta i det nuvarande Belgien på ett helt annat sätt behandlas styvmoderligt.¹⁰⁸ Undantag finns dock, även om de är svårare att upptäcka. Robert Collinet behandlar i två arbeten 1500-talets reformation i nuvarande Belgien respektive protestantismens vidare öden i området under 1600- och 1700-talen.¹⁰⁹ Otto Jan De Jong redogör koncentrerat för Nederländernas kyrkohistoria från 1500-tal till 1974 utan att förbigå de vallonska emigrantkyrkorna i Amsterdam och andra holländska orter.¹¹⁰ I allmänna historiska eller kyrkohistoriska framställningar dominerar den katolska kyrkan. Lutheraner, reformerta och anabaptister nämns i stort sett endast när reformationstiden behandlas.¹¹¹ Det är alltså viktigt att komma ihåg att vallonernas kulturella

---

⁹⁷ Guide du visiteur 1979.

⁹⁸ Schama 1989.

⁹⁹ Israel 1995.

¹⁰⁰ Grell & Scribner 1996.

¹⁰¹ Prestwich 1985.

¹⁰² Pettegree, Duke & Lewis 1994.

¹⁰³ Dubief & Poujol 1992.

¹⁰⁴ Kaplan 1995.

¹⁰⁵ Marnef 1996.

¹⁰⁶ Se t.ex. Heckscher 1936, Boëthius 1951 och Hildebrand 1957.

¹⁰⁷ Se t.ex. Carlsson & Rosén 1978, s. 423, Behre, Larsson & Österberg 1985, s. 79 och Magnusson 1996, s. 140-142.

¹⁰⁸ Se för de senare t.ex. McNeill 1954 och Prestwich 1985.

¹⁰⁹ Collinet 1958, Collinet 1959.

¹¹⁰ De Jong 1975.

¹¹¹ Jfr Pirenne 1911, 1912, van Kalken 1924, Moreau 1944, 1949 och 1952 och *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 6 (1979) och 8 (1979).

och religiösa bakgrund inte direkt kan läsas ut i den beskrivning av områdets historia som t.ex. Simon Schama tillhandahåller.

Vallonernas religiösa förhållanden i Sverige har behandlats mer eller mindre utförligt i ett antal arbeten. Den mest utförliga behandlingen lämnas av Per Pehrsson, brukspredikant vid Österby bruk, senare kyrkoherde i Karl Johan, Göteborg och riksdagsman,¹¹² i en avhandling till prästmötet i Uppsala 1905, *De till Sverige inflyttade vallonernas religiösa förhållanden. En studie över svenskt församlingstjänst och religionslagstiftning på 1600-talet*.¹¹³ Arbetet är värdefullt. På vissa punkter har Pehrssons uppgifter senare reviderats, t.ex. uppgifterna om 1500-talets våldsamma religiösa förföljelser i hemlandet som den direkta orsaken till deras utflyttning.¹¹⁴ Pehrsson använde dock ett omfattande svenskt källmaterial och tog även kontakt med utländska arkiv och bibliotek. I *Upplands fornminnesförenings årsskrift* 1899 hade han dessutom publicerat artikeln ”Ur Österbybruks och vallonernas krönika”,¹¹⁵ som snarast är en förstudie till prästmötesavhandlingen beträffande de religiösa förhållandena.

Karl Kilboms arbete *Vallonerna*¹¹⁶ från 1958 tar speciellt i kapitlet om prästernas ”trångsynta intolerans” upp vallonernas religiösa förhållanden. Han behandlar även den religiösa miljö som vallonerna kom ifrån och de olika teorier och traditioner om religiös förföljelse som framförts som anledning till valloninvandringen till Sverige. Kilbom hävdade att det var ekonomiska förhållanden, inte religiösa, som var den primära orsaken till emigrationen. Vad avser vallonernas förhållande till Svenska kyrkan argumenterar Kilbom för att det var prästernas ekonomiska intressen som låg bakom att de ville få dem som medlemmar i sina församlingar. Anledningen till prästernas aktioner skulle ha varit att vallonerna inte på samma sätt som resten av församlingarna bidrog till prästernas avlöning t.ex. vid dop.¹¹⁷

Bernt Douhans avhandling i historia från 1985, *Arbete, kapital och migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*, tar mera i förbigående upp vallonernas religiösa förhållanden. Douhan anför i sin avhandling, att

Vallonerna deltog i det svenska församlingstjänstlivet redan några år efter sin ankomst till Sverige. Vid mitten av 1600-talet deltog de aktivt i församlingens göromål. Här har tydligen omställningen kunnat fortlöpa tämligen problemfritt.¹¹⁸

Anders Florén sammanfattar i ett arbete om vallonskt järn forskningsläget beträffande religiösa motiv som orsak till valloninvandringen till Sverige.

Det går inte att upprätthålla förklaringen att religiös förföljelse i Frankrike och Spanska Nederländerna skulle ha orsakat emigrationen. Det är svårt att avgöra vilka vallonier som var reformerta trosbekännare när de utvandrade och vilka som valde att byta konfession när de anställdes av en reformert brukspatron i det lutherska Sverige. Den religiösa fanatismen vare sig i Liège eller i Nederländerna bör inte överdrivas.¹¹⁹

---

¹¹² Hagård 1997.

¹¹³ Pehrsson 1905.

¹¹⁴ Pehrsson 1905, s. 33-48.

¹¹⁵ Pehrsson 1899.

¹¹⁶ Kilbom 1958, s. 276-292, 477-479.

¹¹⁷ Kilbom 1958, speciellt s. 276-299, 477-479.

¹¹⁸ Douhan 1985, s. 114.

¹¹⁹ Florén 1998, s. 111-112.

Förutom Pehrssons prästmötesavhandling finns inte någon svensk kyrkohistorisk monografi om vallonernas religiösa förhållanden. Däremot har i översiktsarbeten och monografier problemet med deras konfession behandlats vid flera tillfällen i samband med andra frågeställningar. Lars Anton Anjou gav vid mitten av 1800-talet en ingående redogörelse för de främmande trosbekännarna i Sverige i *Svenska kyrkans historia ifrån Upsala möte år 1593 till slutet af sjuttonde århundradet*.¹²⁰ Även vallonerna i Uppland nämns.¹²¹ Herman Levin behandlade i *Religionstvång och religionsfrihet i Sverige 1686-1782*¹²² bl.a. reformerta trosbekännare med början närapå där Anjous framställning slutar. Levin skriver ur ett Stockholmsperspektiv, men även Lövstabruk och Österbybruk nämns.¹²³ Hjalmar Holmquist gav i *Svenska kyrkans historia* en karakteristik av de främmande trosbekännarnas, även vallonernas, religiösa villkor 1611-32.¹²⁴ I *Tvång, tolerans, samverkan*¹²⁵ hade Holmquist satt in den svenska diskussionen om tolerans i ett större sammanhang. Gunnar Westin behandlade i två arbeten John Durie och dennes kontakter i ekumeniska frågor med ledande svenska politiker och kyrkomän på 1620- och 1630-talen.¹²⁶ Sven Göransson, slutligen, gav i flera arbeten på 1950-talet¹²⁷ en ingående beskrivning av den svenska religionspolitiken vid 1600-talets mitt och behandlar speciellt Louis och Laurens De Geers kontakter med Johann Amos Comenius och den politiska bakgrunden till de främmande trosbekännarnas villkor.¹²⁸

Den belgiska hembygdslitteraturen har jag inte haft möjlighet att fördjupa mig i. Den svenska hembygdslitteraturen har jag däremot konsulterat i viss utsträckning.¹²⁹ Tonvikten ligger där oftast på 1800- och 1900-tal. Uppgifterna om 1600-talets valloner är ofta sammanfattningar av tidigare forskning.

Material

Översikterna över främmande trosbekännares ställning i Sverige bygger på litteratur och tryckta källor. Till det direkta studiet av den religiösa assimilationen har jag framför allt använt otryckt material i Uppsala domkapitelsarkiv och i kyrkoarkiv.

I Uppsala domkapitels arkiv har jag använt domkapitlets protokoll och handlingar från de församlingar som ligger inom Dannemora bergslag. På lokal nivå har kyrkoarkiven för de nyssnämnda församlingarna anlitats. De innehåller ofta detaljerade kyrkoräkenskaper under hela undersökningsperioden. Det har anförts att kyrkobokföringen skulle ha startat tidigt i de församlingar där det fanns bruksrörelse för att staten lättare skulle kunna ha kontroll över den. Här har även inslaget av främmande trosbekännare

---

¹²⁰ Anjou 1866, s. 152-189, 433-450.

¹²¹ Anjou 1866, s. 181.

¹²² Levin 1896.

¹²³ Levin 1896, s. 20-21.

¹²⁴ Holmquist 1938, s. 401-421, speciellt s. 412-421.

¹²⁵ Holmquist 1929.

¹²⁶ Westin 1932, 1934-36.

¹²⁷ Göransson 1950, 1951, 1952, 1956.

¹²⁸ Se bl.a. Göransson 1956, s. 226-231 och, beträffande de politiska motiven, problemfixeringen i samma arbete, s. 20-31.

¹²⁹ Speciellt värdefulla arbeten beträffande 1600-talet är Malmberg 1917 och Sandén 1960. Isaksson 1995 ger en koncentrerad översikt över litteratur om de olika bruken. Översikten skrevs ursprungligen av Ola Ehn för *Vägvisare till kulturen i Uppsala län*, 1979.

anförts.¹³⁰ Det kan här konstateras att åtminstone i Österlövsta, Film, Skäfthammar och Forsmark fördes kyrkböcker redan före Kyrkolagen 1686. Däremot har det visat sig att endast få sockenstämmoprotokoll och visitationshandlingar från 1600-talet finns bevarade i de aktuella kyrkoarkiven.¹³¹

För att få ett begrepp om vallonbefolkningen vid de uppländska brukena har jag excerperat mantalslängder från 1655, 1672 och 1694. Ovärderligt för att identifiera enskilda valloner har Kjell Lindbloms arbete *Vallonsläkter under 1600-talet*¹³² varit. Där inte annat anges följer undersökningen dennes resultat.

I viss utsträckning har jag för att komplettera anlitat Leufstaarkivet. Utgångspunkten har varit att finna material som belyser vallonernas religiösa villkor. En genomgång av arkivets förteckningar har dock inte gett speciellt mycket av intresse. Liksom Kjell Lindbloms arbete har varit ovärderligt måste i detta sammanhang Bernt Douhans ytterst värdefulla sammanställning¹³³ över källmaterial till de uppländska brukens historia anföras.

Forskningsuppgiften

Mitt främsta syfte har varit att fastställa hur snabbt vallonerna i Uppland assimilerades religiöst och vilka faktorer som påskyndade eller försenade denna assimilation. Med *religiös assimilation* menas här den process under 1600-talet under vilken vallonerna i Dannemora bergslag fortlöpande införlivades i den evangelisk-lutherska kyrkan i Sverige.

Simon L. Verheus använder ett närbesläktat begrepp, ”Congregational assimilation”, i sitt bidrag till samlingsvolymen *From Martyr to Muppy*¹³⁴. Termen betecknar den process som ledde mennoniterna i Haarlem i Nederländerna från martyrskap till en ledande kulturell och social ställning. Mennoniternas församling blev efter några sekler en accepterad del av det nederländska samhället. I en annan artikel, ”A process of gradual assimilation: The exile community in Southampton, 1567-1635”,¹³⁵ betecknar Andrew Spicer den franskspråkiga reformerta kyrkans assimilation som en långsam och stegvis process. De fyra faktorer som försenade den var de fortsatta förbindelserna med kontinenten, språket, den egna kyrkan samt invandrarnas exceptionella rättsliga och ekonomiska ställning. Inriktningen hos både Verheus och Spicer på en enda konfessions assimilation utgör paralleller till de huvudsakligen reformerta vallonernas assimilation i Uppland. Ett bredare perspektiv finns i en tredje artikel, ”Assimilation or segregation: colonies of alien craftsmen in Elizabethan London”.¹³⁶ Författaren, Lien Bich Luu, frågar här i hur hög grad de främmande invånarna i London assimilerats i slutet av Elisabet I:s regering. Här är inte perspektivet rent kyrkligt. Utifrån bl.a. sociologen Milton M. Gordon påpekas att assimilationsprocessen inte med nödvändighet inträder med tiden och inte alls är enkel till sin struktur. Fyra aspekter på processen behandlas: attityden till främlingar på den nya orten, graden av kontakt med

---

¹³⁰ Nilsson 1990, s. 56-80.

¹³¹ Se Berg 1998 och redogörelsen för de olika kyrkoarkiven i bilaga 1.

¹³² Lindblom 1989, 1990, 1992.

¹³³ Douhan 1990.

¹³⁴ Verheus 1994.

¹³⁵ Spicer 1995.

¹³⁶ Lien Bich Luu 1995.

de boende dit man flyttat, den kulturella assimilationen och frågan om äktenskap mellan de inflyttade och tidigare Londonbor. Under de två senare aspekterna hamnar i artikeln de religiösa frågorna när ändrad kyrkotillhörighet och interkonfessionella äktenskap diskuteras.

Begrepp som assimilation, ackulturation och integration definieras olika beroende på vilken disciplin forskaren tillhör. I den nyssnämnde Milton M. Gordons arbete *Assimilation in American Life* utgör ackulturationen den första av sju efter varandra följande delprocesser inom assimilationen. Med ackulturation menar Gordon en förändring av de kulturella mönstren, även religiös tro och religiös praxis, i riktning mot dem som råder i det nya hemlandet. Med strukturell assimilation menar Gordon ett fullständigt inlemmande i det nya hemlandets sociala nätverk och med äktenskapsassimilation, eller amalgamation, att de som flyttat in ingår äktenskap med andra än medlemmar av den egna gruppen. Det fjärde momentet hos Gordon är identifikatorisk assimilation, det vill säga en utvecklad känsla av etnisk samhörighet med befolkningen i det nya hemlandet. Gordons avslutande tre delprocesser avser det stadium när fördomar, diskriminering och värdekonflikter mot invandraren upphört.¹³⁷

Milton Gordon undersöker den stora immigrationen till USA. Det går inte att rent mekaniskt flytta över hans teorier på vallonernas assimilation under 1600-talet. På grund av källäget har jag inte funnit det möjligt att undersöka varken förändringar i vallonernas kulturella mönster, det vill säga ackulturation, eller identifikatorisk assimilation. Jag har istället främst studerat två andra av delprocesserna: strukturell assimilation och äktenskapsassimilation. I viss utsträckning kommer jag däremot in på Gordons avslutande punkter när jag studerar omgivningens uppfattning om vallonernas religiösa status.

Jag har alltså valt att koncentrera mig på vallonernas religiösa assimilation. Det bör betonas att det är en process som avses med religiös assimilation.¹³⁸ Assimilation kan även beteckna endast den punkt när invandraren definitivt integrerats i det nya samhället¹³⁹ men jag har inte använt ordet assimilation i den betydelsen utan som syftande på hela processen. Adjektivet religiös har jag medvetet valt i stället för konfessionell eftersom jag inte i första hand söker skillnader mellan konfessioner utan mer är intresserad av religiös assimilation som företeelse. Här bör även påpekas att det är den rent kyrkliga utvecklingen som studeras. Vallonernas assimilation för övrigt, samhälleligt, språkligt, beträffande seder och bruk etc., berörs endast där en jämförelse kan vara befogad. Jag koncentrerar mig på den strukturella assimilationen av vallonerna in i Svenska kyrkan och ser alltså den uppländska församlingen som en del av det nya hemlandets sociala nätverk. Det är också den processen som avses med arbetets titel. För att på individnivå komma åt den strukturella assimilationen har jag dessutom i kyrkoarkiven undersökt äktenskap, dop och begravningar bland vallonerna eftersom det visar om vallonerna hade förbindelser med Svenska kyrkan. I anslutning till den delen av undersökningen kommer jag även in på Gordons äktenskapsassimilation.

---

¹³⁷ Gordon 1964, s. 60-83. Jfr Hirschman 1983 som ingående redogör för sociologiska assimilationsteorier under rubriken "America's melting pot reconsidered".

¹³⁸ Teske & Nelson 1974 diskuterar utifrån tidigare forskning hur begreppen assimilation och ackulturation kan definieras. Se även Magnusson 1989, s. 193-196, som bl.a. diskuterar Gordons typologi och den fortsatta debatten om assimilationsprocessen.

¹³⁹ Jfr Dahlbacka 1994 som utifrån en annan teoretisk bakgrund undersöker en finlandssvensk luthersk församlings religiösa assimilation under några decennier på 1900-talet i staden New York.

Jag utgår från att de reformerta vallonerna flyttat från sina hemländer på grund av en kombination av ekonomiska, sociala och religiösa skäl. För katolikerna måste däremot de ekonomiska och sociala skälen ha varit avgörande eftersom katolicismen var förhärskande i hemlandet. Jag prövar om den tidigare forskningens ståndpunkt håller att de uppländska vallonernas religiösa assimilation skedde tämligen omgående.¹⁴⁰ Jag undersöker även hur olika faktorer påverkade den. I Dannemora bergslag var de reformerta vallonerna inte utsatta för en förföljelse liknande den i 1500-talets Spanska Nederländerna eller den mot de franska hugenotterna. Min hypotes är därför att övergången från kalvinism till lutherdom kunde ske tämligen konfliktfritt och den främmande konfessionen därför inte utgjorde en försenande faktor för den religiösa assimilationen i Sverige.

Metod

Min metod har varit att utifrån händelser som lämnat spår i Uppsala domkapitels och kyrkoarkivens handlingar kartlägga vallonernas relationer till församlingarna i Uppland. I bilaga 2 har jag redovisat de vallonerna som nämns i kyrkoarkivalierna 1636-1693. Genom att jämföra dessa uppgifter med bilaga 1, som behandlar 77 vallonsläkter och deras fördelning på vallonbruken, är det möjligt att dra vissa slutsatser om i hur stor utsträckning de uppländska vallonerna nämns i kyrkobokföringen.

Materialet är inte tillräckligt detaljerat för att nå fram till en statistik över fördelningen mellan de olika konfessionerna vid bruken. Genom en kombination av olika källor är det dock möjligt att i viss utsträckning ringa in de främmande trosbekännarna. Lokala händelser kommer jag dessutom att relatera till lagstiftningen. Det torde på detta sätt vara möjligt att nyansera bilden av assimilationsprocessen in i Svenska kyrkan och fastställa om det fanns skillnader mellan de olika vallonbruken. Jag analyserar fortlöpande den religiösa assimilationsprocessen och har funnit det meningsfullt att arbeta med faktorer på fyra nivåer. Från statlig nivå ned till individnivå rör det sig om:

1. *Lagstiftningen och dess tillämpning.* Hur agerade den svenska staten, centralt och lokalt, inför dessa mestadels främmande trosbekännare? Fick vallonerna speciella privilegier?
2. *Svenska kyrkans inställning.* Hur agerade Svenska kyrkan när främmande trosbekännare flyttade in? Fördes konfessionella frågor fram inför domkapitlet? Anpassades kyrkobyggnaderna till befolkningsökningen genom valloninvandringen? Accepterades vallonerna som församlingsmedlem?
3. *Bruksägarnas inställning.* Såg de olika brukens ägare (eller arrendatorer) till att gudstjänst anordnades för de anställda av främmande konfession? Fanns det ett samband mellan bruksägarens eller arrendatorns konfession och dennes agerande gentemot vallonerna?
4. *Individens eller gruppens tidigare konfession samt individens eller gruppens grad av isolering i det nya landet.* Fanns det ett samband mellan att inte ha varit religiöst tolererad i hemlandet och ett fasthållande vid en i Sverige främmande konfession?

---

¹⁴⁰ Douhan 1985, s. 114.

Förutsättningarna

Efter inledande avsnitt om religionslagstiftningen följer redogörelser för vallonernas religiösa assimilation. Eftersom den inte tidigare behandlats samlat har jag i stor utsträckning fått ägna mig åt grundforskning. I främst Uppsala domkapitels arkiv har jag undersökt när främmande gudstjänst, egna skolor, lärofrågor och konversioner uppmärksammas. De ger en uppfattning om hur långt den strukturella assimilationen nått. För att även komma åt de enskilda vallonerna och deras band till den svenska församlingen har jag med hjälp av kyrkoarkiven undersökt när valloner omnämns i samband med vigsel, dop och begravning samt när det kan konstateras att familjer inte har haft kontakt med Svenska kyrkan i samband med dessa kyrkliga förrättningar.

Vid undersökningen av vallonernas vigselmönster har jag speciellt behandlat frågan om giftermål mellan valloner och svenskar och frågan om vallonerna generellt vigdes i Svenska kyrkan. Materialet – särskilt under första delen av 1600-talet – medger tyvärr inte alltid att jag kan identifiera hustrun eftersom endast brudgummen nämns. En ytterligare begränsning är möjligheten att vigseln kan ha skett i en församling utanför Dannemora bergslag.

Enligt religionslagstiftningen skulle de främmande trosbekännarnas barn döpas i Svenska kyrkan. Att vallonbarn döptes där behöver inte innebära att föräldrarna lämnat en främmande konfession. Vad som speciellt är intressant är dock vilka grupper av valloner som har låtit döpa sina barn där. Hör de till en speciell kategori beträffande ursprung, vistelsetid i Sverige eller yrkestillhörighet? Har det betydelse vilket järnbruk de bodde vid? Enligt lagstiftningen skulle faddrarna tillhöra Svenska kyrkan. I hur stor utsträckning är valloner faddrar? Är de verkligen lutheraner?

Prästerna var inte förhindrade att begrava främmande trosbekännare men det fick inte ske med några högtidligare ceremonier. Även här har jag på samma sätt som beträffande dopen undersökt om det finns skillnader mellan olika bruk, om det främst är vissa familjer som träder fram och om även främmande trosbekännare förekommer bland dem som begravs.

När man studerar hur snabbt vallonerna assimilerades religiöst är den kanske intressantaste gruppen den som inte nämns. Strukturen från hemlandet innehöll ett drag av att vallonerna firade sin gudstjänst i hemlighet på grund av religionslagstiftningen. Är det möjligt att utifrån källmaterialet konstatera att några valloner, som bevisligen bodde i Dannemora bergslag, inte tog kontakt med den svenska församlingen vid vigsel, dop eller begravning? Kan de i så fall istället ha anlitat en reformert pastor? Hade de t.ex. sitt ursprung i en religiös miljö som motverkade religiös assimilation eller fanns andra gemensamma faktorer som till exempel yrkestillhörighet som förklarar en sen religiös assimilation? Hur uppfattades i så fall den gruppen av den svenska staten och kyrkan?

Genom att undersöka främst den strukturella assimilationen och uppgifterna i kyrkobokföringen om dop, vigslar och begravningar är det möjligt att uppskatta hur långt den religiösa assimilationen hade nått 1693.

De vallonska bruksarbetarna och deras familjer kommer huvudsakligen att ses som en grupp, eftersom det endast i undantagsfall är möjligt att få kunskap om enskilda individers religiösa förhållanden. Jag har valt att tala om *familj* hellre än släkt eftersom det förra uttrycket innehåller en kombination av äktenskap och blodsförvantskap och i den kultursfär som undersöks är basen för den samhälleliga organisationen. Jag har undvikit

begreppet hushåll eftersom det inte förutsätter släktskap.¹⁴¹ Släktskap har visat sig vara en nödvändig faktor vid en undersökning av religiös assimilation även om jag alltså föredragit att tala om familj med undantag för det vedertagna begreppet släktnamn. Släktskapets betydelse framgår även av att valloner i flera generationer kunde ha samma befattning vid bruket.

Jag har valt begreppet *Svenska kyrkan* även om det förekommer officiellt först i 1860 års förordning angående främmande trosbekännare eftersom trossamfundet kan definieras som en evangelisk-luthersk nationalkyrka med nära relation till staten.¹⁴² Termen *främmande trosbekännare* har jag också använt rent tekniskt om den som inte hörde till Svenska kyrkan, även om den inte hör till 1600-talets juridiska språkbruk. Det är även det ett begrepp främst från 1800-talets lagstiftning.¹⁴³ Eftersom begreppet kalvinsk inte längre gärna används i debatten har jag genomgående valt *reformert*. Det senare adjektivet har fördelen även att det innefattar förreformatoriska kyrkor som valdenser och hussiter. Däremot använder jag *kalvinism* när det är fråga om trosuppfattning.¹⁴⁴ Med *katolik* avser jag romersk-katolsk trosbekännare och med *konventikel* de främmande trosbekännarnas samlingar till gudstjänst. Med *Sverige* avser jag de delar av Svealand, Götaland och Norrland som under 1600-talet hörde till det svenska riket. Jag har därför inte tagit hänsyn till valloner i Finland.

Det finns stora svårigheter med att definiera vad en vallon är. De politiska förhållandena i deras hemland och många flyttningar till och från omkringliggande länder komplicerar saken. Ett exempel på svårigheterna är att en invånare i furstbiskopsdömet Liège åtminstone från 1400-talet kunde benämnas "Liégeois" till skillnad från en vallon, som var en franskspråkig invånare i Nederländerna.¹⁴⁵ Jag har därför valt att begränsa de valloner som behandlas i undersökningen till dem som under 1600-talet flyttade in till Sverige och var verksamma i Dannemora bergslag samt bär släktnamn som redovisas i Lindblom, *Vallonsläkter under 1600-talet*.¹⁴⁶ Någon konfessionell avgränsning görs inte i definitionen och undersökningen är alltså inte endast inriktad på reformerta trosbekännare. Fördelen med den geografiska avgränsningen är att Dannemora bergslag är ett klart avgränsat område och att det därigenom också finns en tydlig koppling till bruksverksamhet för de valloner som bodde där. Även när jag av stilistiska skäl talar om valloner i Uppland, de uppländska valloner och liknande avses valloner i Dannemora bergslag.

Valloner talade en fransk dialekt med starka tyska inslag. Det ledde ofta till problem när svenskar skulle återge deras förnamn och släktnamn i skrift. I stort har dock genom Erik Appelgren och Kjell Lindblom¹⁴⁷ de flesta invandrarnas ursprungliga släktnamn kunnat fastställas. I Belgien har parallellt ett omfattande arbete om vallonernas släktnamn pågått, vilket redovisats i ett tvåbandsverk på 1990-talet.¹⁴⁸ Även valloner som flyttat till Sverige på 1600-talet finns med.

¹⁴¹ Se uppslagsorden "släktskap" (Alf Hornborg), "familj" (Bernhard Helander, Hans Norman, Anders Agell) och "hushåll" (Orvar Löfgren) i *Nationalencyklopedin*.

¹⁴² Se uppslagsordet "Svenska kyrkan" (Per Olov Åhrén) i *Nationalencyklopedin*.

¹⁴³ Brilioth 1946, s. 105: "Toleransediktet av 1781 ersattes först av 1860 års förordning angående främmande trosbekännare."

¹⁴⁴ Se uppslagsorden "kalvinism" (Torsten Bergsten) och "reformerta kyrkor" (Lars Lindberg) i *Nationalencyklopedin*.

¹⁴⁵ Stengers 1981, s. 431.

¹⁴⁶ Lindblom 1989, 1990, 1992.

¹⁴⁷ Appelgren 1968. Lindblom 1989, 1990, 1992.

¹⁴⁸ Herbillon & Germain 1996.

Förutsättningarna

Jag har valt att normalisera vallonernas släktnamn enligt en förteckning av Kjell Lindblom. När det varit befogat har jag för klarhetens skull diskuterat avvikelser från Lindblom i notapparaten. Förmannen utgör ett större problem. Det skulle ha fört för långt att i en avhandling i kyrkohistoria undersöka när de franska namnformerna (Jeanne, Jean etc.) ersätts av svenska (Johanna, Johan etc.). Jag har med några få undantag valt normaliserade franska former eftersom franska språket ännu vid 1600-talets slut var levande bland vallonerna. På samma sätt som för släktnamnen diskuterar jag avvikelser när det är befogat.

I och med att utländska företagare som Louis De Geer förlade sin verksamhet till Sverige började värvningen av valloner på allvar. För Upplands del satte denna invandring igång 1626.¹⁴⁹ Jag har följt de uppländska vallonerna från 1636, året för det kontrakt som kan ses som det sista beträffande den invandring av valloner till Uppland som startat 1626.¹⁵⁰ Den svenska statens inrättande av skolor vid Lövestabruk och Österbybruk 1693 utgör slutpunkt för undersökningen. Även om Kyrkolagen 1686 skulle kunna utgöra en mer allmän och definitiv gräns har det visat sig att inrättandet av skolor med svenska lärare 1693 vid de två bruken är viktigare i det här sammanhanget. Det utgör en av de viktigare åtgärderna för strängare kontroll av de främmande trosbekännarna. De två skolornas försvenskning har därför placerats som slutpunkt för undersökningen. I det femte kapitlet har jag dessutom använt en del yngre källmaterial för att belysa vallonernas konfessionella status 1693.

Inom varje kapitel har jag behandlat vallonerna utifrån brukens ägarförhållanden eftersom ägaren säkerligen hade stort inflytande på de religiösa villkoren vid respektive bruk. Järnbruken inordnas i fem huvudgrupper varav de tre första grupperna av bruk ägs av valloner (De Geer, de Besche, Vervier) och den fjärde av en invandrare från Tyskland (Lemmens). Den femte gruppen samlar övriga bruksorter samt dessutom Öregrund och Dannemora. Förutom att jag anger vallonernas antal och andel av den totala befolkningen på de olika orterna har jag även använt yrkesfördelning och ursprung vid beskrivningen av dem. Beträffande yrken har utgångspunkten varit en klassifikation av vallonerna i Bernt Douhans avhandling¹⁵¹ medan frågan om ursprung till utgångspunkt har haft de tre olika stater varifrån de invandrade, Sedan, Liège och Spanska Nederländerna.

---

¹⁴⁹ Douhan 1985, s. 57, 62.

¹⁵⁰ Lindblom 1992, s. 17.

¹⁵¹ Se inledningen till redogörelsen för valloner vid Lövestabruk i kap. 2.

Tolererade till en början (1636-1655)

Dogmatiskt fanns det till en början förutsättningar för religiös tolerans mellan lutheraner och reformerta i Europa. Den evangeliska inriktningen förenade de båda reformationsrörelserna. Westfaliska freden gav de reformerta en jämbördig ställning i förhållande till lutheranerna. Det Sverige som vallonerna anlände till präglades av den stormaktsställning som uppnåts under Gustav II Adolfs tid och av åtgärder för att förvaltningsmässigt och ekonomiskt anpassa landet till dess nya ställning.

Under de första trettio åren i Uppland fram till 1650-talets mitt var vallonerna koncentrerade till församlingar i landskapets nordöstra del. Där bodde de på Lövestabruk, Österbybruk, Gimo, Forsmark, Västland och Strömsberg. Under perioden köptes merparten av kronobruken upp av arrendatorer. Fem järnbruk anlades under de här åren: Berkinge, Strömsberg, Åkerby, Hillebola och Ullfors.

Vid sidan av Louis De Geer, den som i första hand förknippas med vallonbruken, drev även vallonerna Gerhard de Besche och Welam Vervier järnbruk i Uppland. En fjärde brukspatron var Henrik Lemmens. Även Öregrund är av intresse som utskeppningshamn och Dannemora församling som gruvort. Det fanns alltså ett antal kolonier av främmande trosbekännare i den uppländska bergslagen som ställde den svenska staten och Svenska kyrkan inför frågan om i vilken utsträckning vallonerna religiöst skulle kunna tolereras.

Tolererade till en början (1636-1655)

Bruksägarnas konfession

Av de mer betydande arrendatorerna eller bruksägarna var Louis *De Geer* (1587-1652) medlem av den vallonska reformerta församlingen i Amsterdam och kan möjligen, enligt Dahlgren, karakteriseras som arminian. Hans far hade konverterat till kalvinismen och hade omkring 1596 flyttat med sin familj från Liège till Dordrecht. Han förekom som dopvittne i den vallonska församlingen där. Sonen, som huvudsakligen var bosatt i Amsterdam, hade sitt huvudkontor för Sverige i Norrköping till 1645 och därefter i Stockholm. *Lövstabruk* i Österlövsta församling och *Österbybruk* i Films församling hade till en början arrenderats av Willem de Besche och Louis De Geer men hade 1643 köpts av den senare. *Gimo* i Skäfthammars församling hade arrenderats av samma kompanjoner innan den ene av dem, De Geer, 1633 blev ensam arrendator. Han köpte 1643 också det bruket av kronan. Louis De Geer var aldrig själv bosatt på något av sina uppländska bruk, men vistades i Stockholm 1645-1651. Hans barn uppfostrades i Holland, eventuellt med hjälp av pastorn vid den vallonska kyrkan i Amsterdam, Godefroid Hotton. Louis De Geer begrovs i vallonska kyrkan i Amsterdam.¹⁵²

Familjen *de Besche* hade sedan slutet av 1500-talet kontakt med Sverige. Gillis de Besche och dennes fyra söner arbetade som arkitekter, köpmän och bruksidkare. Sönerna var födda i furstbiskopsdömet Liège, varifrån familjen flyttat till Holland och därefter i olika omgångar till Sverige. Även här uppges religiösa skäl ligga bakom flyttningen från Liège. Sonen Willem var som nämnts kompanjon till Louis De Geer. En annan son, Hubert, var byggmästare på Stockholms slott och stod även bakom byggandet av Tyska kyrkans torn i Stockholm samt, i samarbete med sina bröder, nya tornspetsar till Uppsala domkyrka. *Forsmarks bruk* i församlingen med samma namn ägdes ännu 1655 av kronan. Gerhard de Besche, en tredje son, hade från 1624 tillsammans med Welam Vervier, Evert Roos och Peter Rochet arrenderat bruket. Från 1630 arrenderade de Besche och Rochet Forsmark, tidvis med Louis De Geer som tredje intressent. Gerhard de Besche hade dessutom 1637 fått privilegier för bruksrörelse vid *Berkinge* i Valö församling, som drevs tillsammans med Forsmark. Gerhard de Besche avled 1656 på Forsmark, 71 år gammal. Han övergick under senare delen av sitt liv från kalvinismen till den lutherska läran. Vid Valö kyrka finns ett gravkor där han och hans två hustrur är begravna. Hans första hustru, Marie Pied, kom från den holländska staden Dordrecht medan hans andra hustru, Margareta von Emersen, var från Hamburg. Varken gravstenen eller begravningsvapnet i Valö kyrka innehåller någon text som leder tankarna till kalvinism.¹⁵³

Welam *Vervier* köpte 1649 *Västlands bruk* i församlingen med samma namn. Han hade dessförinnan varit dess arrendator, till en början tillsammans med flera kompanjoner. Han anlade dessutom 1643-45 *Strömsberg* i Tolfta församling. Inte heller Vervier var permanent bosatt på något av sina bruk utan som järnhandlare bosatt i Stockholm. Han torde ha

---

¹⁵² Dahlgren 1923, s. 434-435, 506-532, 542, 547-548, 561. Breedvelt-Van Veen 1935, s. 1-4. – Dahlgren 1931, s. 458 rättar tidigare felaktiga uppgifter om Louis De Geers gravplats. – Beträffande Godefroid Hotton se Rahlenbeck 1885-87, sp. 536-537.

¹⁵³ Boëthius 1931. Bohrn & Tuulse 1955-56, s. 504, 508-509. – Gravstenens text att de Besche gudeligen levat i världen 71 år kan lika väl tolkas lutherskt som reformert.

kommit från staden Verviers i furstbiskopsdömet Liège. Brodern Laurent Vervier, som 1620 bodde i Dordrecht, var verksam som värvare av valloner till Sverige för De Geers och de Besches räkning.¹⁵⁴ Welam Verviers hustru hörde till en skotsk familj (Güthrie) som invandrat till Sverige.¹⁵⁵ Han begrovs i Jakobs kyrka i Stockholm 1654 och gravsattes sedan i en 1647 ordnad familjegrav i Västlands kyrka framför altaret. På gravstenen finns citat på franska, tyska och latin:¹⁵⁶

A ... Dieu . mourir est naitre
Christus ist mein leben, sterben ist mein Gewinn.¹⁵⁷
Sic Deus dilexit mundum ut filium suum unigenitum daret ut omnis qui credit
in eum non pereat sed habeat vitam æternam.¹⁵⁸

Det första citatet skulle möjligen kunna höra hemma i tiden av religionsförföljelse i Liège. Det förefaller vara en ordlek på de fyra bokstäverna i ordet ”amen”. Att gravstensinskriftioner avfattades på tre olika språk illustrerar den flerspråkiga miljö den tidens vallonska bruksidkare var verksamma i. Här skulle även svenska och nederländska kunna läggas till.

Henrik *Lemmens* slutligen var en av de äldste i Tyska församlingen i Stockholm, kyrkorådsledamot och ekonomisk understödjare av kyrka och skola. Han hade 1638 respektive 1640 anlagt järnbruken *Åkerby* och *Hillebola* i Österlövsta församling och 1647 *Ullfors* i Tierps församling. Det sistnämnda bruket utgjorde kompensation för Ortala bruk i Väddö församling, som han fått lämna till Lennart Torstenson. Lemmens begrovs i Storkyrkan i Stockholm. Han bodde aldrig på sina uppländska bruk utan i Stockholm och Norrtälje.¹⁵⁹ Vid sidan av honom drevs alltså bruket i Dannemora bergslag av den reformerte Louis De Geer, den likaså reformerte trosbekännaren, sedan lutheranen Gerhard de Besche och den förmodat reformerte Welam Vervier.¹⁶⁰

De främmande trosbekännarnas villkor

En tämligen välvillig inställning till de främmande trosbekännare som utövade sin religion i tysthet bestod. Johannes Matthiae, som 1647 blev biskop i Strängnäs, och Louis De Geer fortsatte sina ekumeniska ansatser. Johannes Matthiae publicerade ett kyrkoordningsförslag, *Idea boni ordinis in ecclesia Christi*, som misstänktes för kalvinism. Pedagogerna Johann Amos Comenius besökte genom Johannes Matthiae och Louis De Geers försorg Sverige.¹⁶¹ Johannes Terserus påverkades av ekumenen Georg Calixtus, professor i Helmstedt. Här kan också nämnas den konstantinopolitanske patriarken Kyrillos Loukaris strävan efter kontakter med Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna.

Mot denna mer välvilliga inställning till främmande trosbekännare stod dock en strängare linje representerad av teologer påverkade av

¹⁵⁴ Malmberg 1917, s. 36. Appelgren 1968, s. 259.

¹⁵⁵ Malmberg 1917, s. 36. Ekström 1971, s. 396-398.

¹⁵⁶ Malmberg 1917, s. 33-35. Ljungström 1985, s. 80.

¹⁵⁷ Fil. 1:21 något sammandraget.

¹⁵⁸ Joh. 3:16.

¹⁵⁹ Malmberg 1917, s. 76-77. Kromnow 1979.

¹⁶⁰ Malmberg 1917, s. 36, 77.

¹⁶¹ Se Comenius självbiografi 1975 för närmare uppgifter om besöken i Sverige 1642 och 1646.

Wittenbergteologin. Som exempel på detta kan nämnas västerås-biskopen Olaus Laurelius skrifter *Syntagma theologicum* 1641 och *Speculum religionis* 1655. Hur återspeglades då detta i riksdagsbeslut och andra beslut? Under de följande åren fram till drottning Kristinas abdikation 1654 nämndes åter problemet med de främmande trosbekännarna vid olika tillfällen.¹⁶² Här skall endast ges ett exempel. Vid riksdagen 1647 behandlades villkoren för Stockholms reformerta trosbekännare. I en resolution från drottning Kristina på prästeståndets besvär kommer de två tidigare antydda linjerna – stränghet mot främmande trosbekännare men samtidigt samvetsfrihet – tydligt fram. Alla som bodde i Sverige skulle gå till Svenska kyrkan och döpa sina barn där. Främmande trosbekännare skulle inte ha rätt till högre ämbeten. De fick inte vara dopvittnen och skulle inte begravas med några högtidigare ceremonier. Varken reformerta eller katolska konventiklar skulle tillåtas. Inga gudstjänster fick äga rum i privata hus. Här skedde alltså som en följd av prästerskapets agerande vid flera riksdagar en avsevärd åtstramning av de främmande trosbekännarnas möjligheter att ha en egen religionsutövning. Å andra sidan kunde drottningen inte tvinga någons samvete som inte lät övertala sig till detta. Drottningen ansåg sig inte kunna tvinga någon eller ”i någons samvete inqvirera” som inte eljest med ”fog och lämpa och av egen god vilja lät sig där till beveka och övertala”.¹⁶³

I mitten av 1600-talet påbörjades arbetet med att ersätta 1571 års kyrkoordning. Frågan om Louis De Geer verkligen innehade religionsfrihet diskuterades av kyrkolagskommissionen den 1 juli 1650. Han hade själv hänvisat till ett brev från Gustav II Adolf. Av de församlade hävdade en del att han inte hade något brev, medan andra ansåg att om han hade det så innehöll det någon klausul till hans nackdel eftersom han aldrig tidigare talat om eller låtit någon läsa det. Efter att ha framfört förslagen att antingen ärkebiskop Lenaeus enskilt skulle tala med De Geer eller att man skulle se till att bli överens med drottning Kristina om detta och upplysa henne om faran med en främmande religionsutövning så beslutade man sig för det senare. Man enades om att man inte var skyldig Louis De Geer några eftergifter och att man skulle upplysa honom om att han måste verka för att främmande religionsutövning inte förekom.¹⁶⁴ Om De Geer fick skydd av drottningen så innebar det att han inte tog hänsyn till prästerskapets mening. Reformerta fick vistas i landet förutsatt att de följde landets lagar.

Kommissionens arbete ledde fram till två kyrkoordningsförslag. I Olaus Laurelius kyrkoordningsförslag framfördes i första kapitlet att endast den

¹⁶² I prästerskapets besvär till 1643 års riksdag nämns helt kort ”bruksägare” bland gruppen sabbatsmissbrukare. De som uppräknas är ”hantverkare, salpetersjudare, jägare och bruksfolk, synnerligen som äro av någon främmande religion” och det hävdas att de inte endast själva föraktar ”vår” gudstjänst utan också drar sitt tjänstefolk bort från den. (Prästeståndets riksdagsprotokoll 1949, s. 63.) Detta är alltså inte någon starkare markering mot de främmande trosbekännarna. Prästerskapets allmänna besvär ledde tydligen inte längre vid detta tillfälle. – Drottning Kristinas försäkran 1644 (Stiernman 1744, s. 41) överensstämmer med faderns konungaförsäkran beträffande främmande trosbekännare samt ansluter sig till riksdagsbeslutet från Stockholm 1634. – Prästeståndet klagade 1647 över konventiklar som anordnades av ”främmande nationer och religioner” i städerna och på bruken (Prästeståndets riksdagsprotokoll 1949, s. 125-126, 128.) Samma klagomål upprepades inför 1650 års riksdag. (Prästeståndets riksdagsprotokoll 1949, s. 188-189.) – Ständernas förklaring över Karl Gustavs tronföljd 1649 (Stiernman 1729, II, s. 1107) ålägger honom att inte tillåta någon annan religionsutövning ”uppenbarligen eller lönnligen” än den som överensstämmer med tidigare förordningar. Karl Gustavs egen försäkran från 1650 (Stiernman 1744, s. 45) skiljer sig inte från detta. – Prästerskapets privilegier 1650 har samma innehåll vad gäller religionstolerans som Gustav II Adolfs försäkran 1611. (Stiernman 1744, s. 43 ff.)

¹⁶³ Stiernman 1729, II, s.1101-1103.

¹⁶⁴ KO förslag II:1, s. 67-68.

lutherska konfessionen skulle tillåtas i Sverige. Undantag gjordes för icke-lutherska utländska sändebud. Dessa tilläts konventiklar i sitt eget hus, men inga svenskar fick delta i dessa gudstjänster. Prästerskapet skulle övervaka att detta hölls. Ett ytterligare undantag gjordes för några privatpersoner, som för handel eller krigstjänst visades i landet. Så länge de inte utsprid sin ”villfarelse” eller kritiserade den lutherska läran fick de vistas i landet. De var dock ålagda att komma till kyrkan på söndagar, stora högtidsdagar och allmänna böndagar. De som inte rättade sig efter detta skulle åtalas och straffbeläggas.¹⁶⁵

Erik Emporagrius’ kyrkoordningsförslag innehöll även det i avsnittet ”Om then rätta Christeliga Läran” samma villkor för främmande trosbekännare – i korthet att om de förhöll sig stilla kunde vissa grupper tolereras. Här fanns det viktiga tillägget att det inte kunde förmenas dem att i sina hem läsa och sjunga på sitt eget vis. Däremot skulle det vara förbjudet för präster av deras konfession att i hemlighet vistas i Sverige, att påverka svenskar till konversion och förrätta fullständig kyrkotjänst.¹⁶⁶

I Karl X Gustavs konungaförsäkran 1654 nämndes åter de reformerta uttryckligen som en av de grupper som inte skulle tillåtas. Här utpekades undervisningsväsendet som ett område där religionsenhet måste råda. Liksom i en del tidigare förordningar gjordes här undantag för dem som var i krigstjänst, drev handel eller utövade hantverk. Av speciellt intresse är här att främmande sändebud tillförsäkrades privat religionsutövning med sina hushåll under förutsättning att inga andra besökte deras gudstjänst. Andra personer fick för sig själva i sina hem ”göra det deras gudstjänst fordrar” för sig själva men fick inte, öppet eller slutet, samla andra än familjen till konventiklar eller ta in egna lärare i landet.¹⁶⁷ I denna försäkran fanns alltså en grundligare redogörelse för vad som kunde tolereras. Tidigare förordningar hade oftast inte sträckt sig speciellt långt utöver Uppsala mötes beslut.

Stockholm, Göteborg, Norrköping och två bergslager

I *Stockholm* uppmärksammades vid olika tillfällen stadens främmande trosbekännare.¹⁶⁸ Ett mera generellt klagomål över de reformerta framfördes 1640 av dåvarande pastor primarius, Olaus Laurelius. Han anförde att de höll konventiklar och predikningar på malmen och Danviken.¹⁶⁹ Riksrådet ogillade den reformerta verksamheten, som stred mot landets grundläggande lagar, speciellt då kung Sigismund på sin tid knappt tilläts ha ett eget katolskt kapell och inte heller pfalzgreven Johan Casimir fick tillåtelse av sin sväger Gustav II Adolf att anställa en reformert huspredikant. Överståthållaren fick därför i uppgift att ha noggrann uppsikt över ”den kalvinska sekten”.¹⁷⁰

Följande år flyttade Louis De Geer till ett hus på Götgatan i Stockholm. Det kom att bli en samlingspunkt för de reformerta, eftersom De Geer hade med sig en egen pastor, Robert Meaux.¹⁷¹ Denne hade dessförinnan varit pastor i

¹⁶⁵ KO förslag II:1, s. 107-108.

¹⁶⁶ KO förslag II:2, s. 7-8.

¹⁶⁷ Stiernman 1744, s. 52-53.

¹⁶⁸ T.ex. Riksrådet prot 9/10 1635, 12/11 1635.

¹⁶⁹ Holländarna bodde på Södermalm och där speciellt kring Maria kyrka. Svanberg & Tydén 1992, s. 84.

¹⁷⁰ Riksrådet prot 26/8 1640, s. 229.

¹⁷¹ Pehrsson 1905, s. 94-95.

Hodimont vid Verviers. I maj 1646 lämnade Meaux Sverige av hälsoskäl och flyttade till Leiden. Louis De Geer betalade ut pension till honom där och kom även ihåg honom i sitt testamente.¹⁷²

I samband med att riksrådet 1640 diskuterade om den franske residenten skulle få religionsfrihet i Sverige framfördes att Gustav II Adolf inte velat tillåta Louis De Geers reformerta arbetare religionsfrihet i *Norrköping*. De Geer hade anfört stadens ”förkofring och pouplering” som skäl för sin begäran.¹⁷³ Efter att den tyske prästen Gigerus fått sluta 1645 ansåg familjen De Geer att det inte längre var rimligt att underhålla en tysk luthersk präst, eftersom familjen från 1643 inte fått anlita en reformert pastor. Den tyska församlingen och skolan i Norrköping kom därefter inte att ha direkt förbindelse med familjen De Geer.¹⁷⁴

Kyrkoherden i Risinge, Claudius Bothvidi, blev 1642 tvungen att i en skrivelse till biskop Jonas Petri Gothus i Linköping meddela att Louis De Geer hade en fransk predikant på *Finspång* och en barnalärare, även han fransman. Den franske predikanten torde vara identisk med Robert Meaux. Barnaläraren är identisk med Martin Frumerie. Om barnaläraren heter det att denne var en olärd man, men att han läste bibeln och böner för de franskspråkiga vallonerna på söndagarna. För övrigt gick vallonerna till Risinge sockenkyrka.¹⁷⁵

Superintendent Prytz i Göteborg blev 1647 biskop i Linköping. Han fick åtskilliga bekymmer med de reformerta i Norrköping, vilka gynnades av Louis De Geer. I ett brev 1648 till Axel Oxenstierna redogjorde han ingående för hur en person vid namn Floreken¹⁷⁶ i Louis De Geers stenhus offentligt läste ur en postilla. Dessutom fick många barn undervisning i den reformerta katekesen med den motiveringen att de skulle lära sig franska. När Prytz talat om för Floreken att dennes verksamhet var förbjuden fick han till svar att om han skulle sluta med att hålla dessa samlingar måste han få ett förbud antingen från Kungl. Maj:t eller från Louis De Geer.¹⁷⁷

I prästerskapets allmänna besvär 1647 framfördes att det inte endast i Stockholm utan också vid Österbybruk och i Östergötlands bergslag förekom religiös oro. Vid *Österbybruk* kallade Mattias De Geer samman bruksfolket till konventiklar. I Östergötland var det speciellt vid *Godegård* som arrendatorn Qvintin ledde motsvarande samlingar.¹⁷⁸

Som en följd av riksdagen i Stockholm 1647 uppdrog drottning Kristina den 14 april samma år åt landshövding Per Ribbing i Uppsala att ta reda på var i hans område främmande religionssammanskomster av bruksfolk eller andra ägde rum och se till att de upphörde med dessa sammanskomster.¹⁷⁹ Här skymtar alltså åter de uppländska vallonerna. Det ingick i landshövdingarnas uppgifter att ha tillsyn över de religiösa förhållandena i länet.¹⁸⁰

¹⁷² Se Hoffmann 1940, s. 144.

¹⁷³ Riksrådet prot 31/12 1640, s. 376.

¹⁷⁴ Helmfrid & Kraft 1971, s. 13.

¹⁷⁵ Pehrsson 1905, s. 96-97.

¹⁷⁶ Floreken är förmodligen identisk med Johan Florquin, som nämns i Norrköping 1645. Se Appelgren 1968, s. 130 och Lenhammar 1996.

¹⁷⁷ Westerlund & Setterdahl 1919, s. 60-61.

¹⁷⁸ Prästeståndets riksdagsprotokoll 1949, s. 128. Pehrsson 1905, s. 104-105. – Qvintin, vars fullständiga namn var Jean Quintin, arrenderade Godegård efter att tidigare ha varit förvaltare vid Finspångs bruk. Hans far skall ha inkommit till Sverige från Liège. Appelgren 1968, s.

223-224. – Det torde här vara fråga om att någon vid bruket läste ur en postilla på samma sätt som tidigare nämnts. Det förefaller inte sannolikt att Mattias De Geer och Jean Quintin själva skulle ha läst för bruksfolket.

¹⁷⁹ Stiernman 1744, s. 43 ff.

¹⁸⁰ Samling af instructioner 1852, s. 194-195.

Kristine församling i *Göteborg* privilegierades 1649 av drottning Kristina. Den tyska församlingens präster skulle beträffande lära och kult prövas av superintendenten i Göteborg.¹⁸¹ Trots detta fanns en benägenhet hos församlingens präster att låta reformerta trosbekännare begravas med fullständiga ceremonier i strid mot lagstiftningen. Ett annat möjligen reformert drag var att mässkrud inte förekom vid altartjänsten.¹⁸² Göteborgs reformerta fick alltså även i fortsättningen en tillflykt i stadens tyska församling.

Några ytterligare religionsstadgor utfärdades inte under de här åren. Den senaste religionsstadgan var den från Örebro 1617. Trots den mer ortodoxa tendensen i kyrkopolitiken efter Gustav II Adolfs död ingrep man endast punktvis mot de främmande trosbekännarna. Sverige var alltför beroende av den verksamhet som de utländska, ofta vallonska eller holländska, industriidkarna utövade, inte minst Louis De Geer. Till en början fanns alltså en viss tolerans för vallonernas främmande religionsutövning.

Tre bruk inom Louis De Geers ”imperium”

Lövstabruk

Bruksmiljön i Lövstabruk var redan på 1640-talet stadsplanerad. Husen var timrade och oftast ofärgade och placerade med höga gavlar mot gatan.¹⁸³ En gråtimrad herrgård byggdes omkring 1615 och fungerade till en början som bostad åt kronans förvaltare. Först omkring 1702 fullbordades en rödfärgad herrgård belägen ungefär där den nuvarande ligger. En trädgård låg mellan herrgården och smedernas bostäder vid Stora Gatan.¹⁸⁴ Mellan 1630 och 1649 verkade Louis De Geers släkting Louis De Geer de Brialmont som förvaltare vid bruket. År 1650 övertogs förvaltningen av Louis De Geers son Emanuel.¹⁸⁵ Bruket leddes alltså av reformerta. Bruket hade frälseköpts 1646 av Louis De Geer. Lövstabruk ligger i Österlövsta pastorat.¹⁸⁶ Under hela 1600-talet verkade alltså kyrkoherdar som tillhörde samma familj i Österlövsta.¹⁸⁷ Ärkestiftets herdaminne lämnar endast knappa upplysningar om pastoratets kyrkoherde Magnus Ivari Leufstadius (död 1671) verksamhet i Österlövsta under 38 år. Han hade 1633 efterträtt sin far som kyrkoherde och kom själv att efterträdas av en son.

Vallonerna vid Lövstabruk redovisas i mantalslängden för 1655 under rubriken ”Fransoserna vid Lövstabruk”. Vid mantalsskrivningen utgjorde de alltså en avgränsad grupp i förhållande till den övriga bruksbefolkningen. Vallonerna utgjorde drygt en tredjedel av bruksbefolkningen och ungefär en fjortonedel av församlingen i dess helhet. De uppgick till 53 av totalt 134 mantalsskrivna vid Lövstabruk. Hela Österlövsta församling omfattade 702

¹⁸¹ Almqvist 1929, s. 766.

¹⁸² Almqvist 1929, s. 775-776.

¹⁸³ Först efter de ryska truppernas ödeläggelse av bruket 1719 förlades bostadshuset med långsidorna mot bruksgatan.

¹⁸⁴ Anfält 1989.

¹⁸⁵ Dahlgren 1923, s. 376 ff. – Om Lövstabruks historia i allmänhet se även Godeau & Steen 1966.

¹⁸⁶ Pastoratet var konsistoriellt och upptogs 1693 bland de pastorat som Kungl. Maj:t ville göra regala. Först 1722 blir det patronellt för familjen De Geer, som två år senare även får patronatsrätt till de närliggande pastoraten Hällnäs och Tegelsmora. Bäckström 1914, s. 38-39, 64-65.

¹⁸⁷ Fant & Låstbom 1843, s. 189-190.

mantalsskrivna.¹⁸⁸ Förutom bondebefolkningen fanns även bruksbefolkning i församlingen i Åkerby och Hillebola. Bernt Douhans avhandling med dess analys av vallonernas spridning på olika yrken¹⁸⁹ utgör bakgrunden till en här förenklad uppdelning av de mantalsskrivna vallonerna på olika yrkesgrupper.

Smides- och hyttpersonal

Bevy, le Brun, Guillaume, Martinel, du Sausoy, Sporon, Tilman

Kolar- och skoghuggarpersonal samt körare

Bourguignon, Bovin, du Clou¹⁹⁰, Giers, de Nis, Ouzeaux, Willmot

Hantverkspersonal

le Clerc, Gille, Personne

Övrig personal

Bertheau (mjölnare)

Det kan konstateras att nio av familjerna, Bertheau, Bevy, Bovin, Gille, Guillaume, Personne, Sporon, Tilman och Willmot, hade flyttat in från furstbiskopsdömet Liège. Från Durbuy i Spanska Nederländerna kom ursprungligen kolarfamiljen Giers. En tredje grupp utgör de familjer vars hemort är okänd: familjerna Bourguignon, le Brun, le Clerc, du Clou, Martinel, de Nis, Ouzeaux och du Sausoy.¹⁹¹

Kalvinismen vid Lövestabruk

Guido Marnef redogör i sitt arbete om Antwerpen på 1500-talet för hur t.ex. gammaltestamentliga förnamn dominerade bland de reformerta.¹⁹² Beträffande vallonerna vid Lövestabruk kan det konstateras att endast Israel Guillaume hörde till den gruppen.¹⁹³ De identifierade vallonhustrurna hette Anna, Barbro, Claudine, Jeanne (tre stycken), Louise, Maria, Martha och Poncel. Elin och Kerstin, hustrur till Anthoine de Nis och Johan du Clou, nämns utan släktnamn. Det finns alltså inte heller något klart samband mellan Gamla Testamentets namnskick och vallonhustrurnas förnamn och därför inte heller så här långt mellan Lövestabruk och kalvinism. Som tidigare nämnts är det osannolikt att Louis De Geer erhållit några speciella privilegier för vallonernas religionsutövning. Det skulle strida mot Gustav II Adolfs strikta inställning till främmande trosbekännares anspråk på specialbestämmelser. Här får i stället tillämpas bestämmelsen att reformerta och katoliker kunde tolereras för landets välstånds skull om de förhöll sig lugna och inte försökte få svenskar över till någon främmande konfession.

---

¹⁸⁸ Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 924. RA. – Genomgående har 1655 års mantalslängd för Uppsala län använts i detta avsnitt för uppgifter om antalet valloner. År 1655 fanns i Edebo socken 13 personer under rubriken ”Aron von Hagens folk på bruket”. Flera av dessa, t.ex. Joseph masmästare, kan vara valloner, men detta går ej att avgöra då de är antecknade utan släktnamn. I 1656 års mantalslängd redovisas Vattholma bruks arbetskraft under olika byar. Tydligt finns ännu inte en central bruksort. Möjligen kan Frantz kolare i Kolartorpet vara vallon. Jfr Ekström 1986, s. 59, som nämner Frans Debue (Debois), 1668 i Södra Koltorp, som då kallades Frans Kolares torp. Vid Ortala bruk, Väddö, har inte några valloner kunnat beläggas vid den här tiden. Jfr Jansson 1948.

¹⁸⁹ Douhan 1985, s. 92-97.

¹⁹⁰ Jag har tolkat ”Jakob Klow” som hörande till kolarsläkten du Clou. Jfr Appelgren 1968 s. 99 och Lindblom 1989, s. 131-134.

¹⁹¹ Se bilaga 1.

¹⁹² Marnef 1996, s. 199-201.

¹⁹³ Övriga valloner i mantalslängden hette André, Anthoine, Clas (Nicolas), François, Gottfrid, Jean, Lambert, Louis, Martin, Michel, Pâques, Pierre och Vincent. Sju av de tjugofyra vallonerna hette Jean.

De främmande trosbekännarna bland vallonerna, reformerta och ett fåtal katoliker, hade flyttat till en kyrklig miljö där de på samma sätt som i hemlandet kunde tolereras förutsatt att de inte försökte få någon att lämna den dominerande konfessionen.

Österlövsta kyrka – invigd 1451 av ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstierna – förblev oförändrad trots den ökande befolkningen i socknen och trots Louis De Geers eller hans förvaltares möjligheter att gynna sitt bruksfolks kyrkogång. Louis De Geers konfession förklarar att han efter sitt köp av bruket inte kunde komma ifråga för patronatsrätt i församlingen. Under de första trettio åren saknas belägg för kritik från Leufstadius gentemot vallonernas religionsutövning och skolundervisning.¹⁹⁴ En förklaring till det kan vara att Louis De Geer vid flera tillfällen lämnade ekonomiskt stöd till församlingar både i Uppland och Östergötland.¹⁹⁵ Å andra sidan kan inte heller någon anpassning av kyrkobyggnaden beroende på inflyttningen av vallonerna beläggas. År 1649 berörde kyrkoherde Leufstadius mera i förbigående i ett brev till domkapitlet att det vid bruken i församlingen fanns ”fransoser och vallonerna och åtskilliga nationer” och att han hade problem med att konstatera om det fanns släktskap mellan kontrahenterna som kunde hindra dem att ingå äktenskap.¹⁹⁶

Vid Lövestabruk fanns en av familjen De Geer organiserad verksamhet med konventiklar och skolundervisning. Den nuvarande brukskyrkan byggdes först på 1700-talet varför konventiklarna ägde rum i ett speciellt hus vid bruket. De leddes av brukets skollärare. Belägg saknas för att någon reformert pastor bodde på bruket. Några kontakter mellan vallonerna vid De Geers bruk och de församlingar i Stockholm som var reformerta eller reformert präglade har inte kunnat beläggas 1636-1655. Här avses Louis De Geers ”husförsamling” på Söder, Tyska kyrkan och Hovförsamlingen.¹⁹⁷

Åtminstone från 1628 såg Louis De Geer till att det fanns lärare och pastorer för vallonerna i Sverige och att det bland bruksarbetarna skulle finnas franska och tyska biblar, psalmböcker, ABC-böcker etc. Bland böcker nämns dessutom Scultetus¹⁹⁸ huspostilla och Calvins *Institutions*.¹⁹⁹ Vad speciellt avser Lövestabruk kan fram till 1655 tre skollärare beläggas: ”maistre Louis”, som är identisk med *Louis de La Lieu* (De l’Allee?) och som kontrakterades 1642,²⁰⁰ *Claude Marcs*, som kan beläggas 1646-48 och 1651,²⁰¹ och *Pierre Cambou*, som 1656-74 var lärare vid Lövestabruk.²⁰²

Det har varit möjligt att under nästan hela deras tid i församlingen studera kontakter mellan de olika vallonfamiljerna vid järnbruken och Österlövsta församling vid främst bröllop, dop och begravingar. Grundläggande är frågan om när den svenska kyrkliga miljön blev den naturliga för vallonerna

¹⁹⁴ Däremot klagade kyrkoherde Leufstadius 1635 hos domkapitlet över att skogen vid Prästbordet föröddes av brukets verksamhet. UDP 1635 22/1 § 7. UDA A I:2. ULA. Tydligt ordnade det upp sig eftersom inga ytterligare uppgifter om detta finns i domkapitelprotokollen de följande tjugo åren.

¹⁹⁵ Fant & Låstbom 1843, s. 189-190.

¹⁹⁶ M. Ivori [Leufstadius] till UDK 16/5 1649. UDA E V:88:1, s. 33. ULA.

¹⁹⁷ Louis De Geer hade en bostad på Götgatan i Stockholm och erhöll åtminstone sedan 1637 egen reformert huspredikant genom den vallonska synoden i Amsterdam. Förbindelser mellan Uppland och den reformerte huspredikanten kan beläggas längre fram i tiden. Pehrsson 1905, s. 71. Dahlgren 1923, s. 434.

¹⁹⁸ Abraham Scultetus (1566-1624) var professor i Heidelberg och hovpredikant hos Fredrik V av Pfalz. Han utgav 1611 en postilla som gavs ut i flera upplagor och även översattes till andra språk än tyska. Mallet 1906, sp. 103-104.

¹⁹⁹ Dahlgren 1923, s. 434.

²⁰⁰ Hoffmann 1940, s. 139-140.

²⁰¹ Bruksbok nr 8, 9. Lövsta bruksarkiv.

²⁰² Lindblom 1992, s. 59.

och när beteckningar som ”kalvinist” och ”fransos” upphör i kyrkoarkivets handlingar och vallonerna fullt ut accepterades som församlingsbor. Det här gäller förstås även vallonerna vid de övriga bruken. I förordningar 1617 och 1681 reglerades hur församlingsborna skulle skänka pengar till sockenkyrkan vid förrättningar.²⁰³ I kyrkoräkenskaperna nämns också ibland ”gåvor av fri vilja”. Med testamentspenningar avsågs en minnesgåva som de anhöriga gav till sockenkyrkan vid begravningar. I Österlövstas kyrkoräkenskaper redovisas vilka som betalat avgifter eller lämnat gåvor till kyrkan och från 1630-talet finns även valloner bland de uppräknade.²⁰⁴

Vallonernas bröllop

Svenska kyrkans präster arbetade under 1600-talet på att göra vigseln obligatorisk och att flytta den från kyrkdörren in i kyrkan.²⁰⁵ Först i och med 1734 års lag blev kyrklig vigsel obligatorisk för att den skulle ha rättslig verkan. Något förbud mot äktenskap med främmande trosbekännare fanns inte. Först i 1686 års kyrkolag uppmanades dock prästerskapet att avråda från sådana äktenskap.²⁰⁶ Vigseln ägde rum i kyrkan före högmässans början. Brudparet välsignades normalt vid altaret efter kommunionens slut.²⁰⁷

Från 1650 specificeras vad brudpar lämnat i gåva till Österlövsta församling.²⁰⁸ I förhållande till övriga församlingsbor var vallonerna vid Lövestabruk i minoritet bland brudparen. År 1650 var ett av 13 brudpar valloner, år 1651 två av sex, år 1652 ett av tolv, år 1653 inget av tolv, 1654 ett av tolv och 1655 ett av 13. Brudgummarna var Johan *Dubois*, Leonard *Gouverneur*, Israel *Guillaume*, Frans *Martinel*, Frans *Sporon* och Pierre *Willmot*. Bortsett från Johan Dubois och Frans Martinel, vars ursprung är obekant, hade dessa valloner kommit från Liège. Endast en av hustrurna kan identifieras: Israel Guillaumes hustru Anna *Gouverneur*.

Med undantag för köraren Gouverneur hör de nämnda brudgummarna till smides- och hyttpersonalen. Endast en utsocknes vallon nämns som brudgum – Gottfrid *Pousette* från Gimo, som 1654 gifte sig med Cathelin *Poulain*, hammarsmedsdotter från Österbybruk. Gottfrid Pousette hörde också till vallonerna från Liège.²⁰⁹

I detta sammanhang är det lämpligt att också nämna köraren Gouverneur och hans anhållan hos domkapitlet om att få gifta om sig. Leonard *Gouverneur* hade flyttat in till Sverige från Liège 1632. Hans hustru, Maria *Dubois*²¹⁰ från Österbybruk, reste i juni 1646 från sin man på grund av dennes fylleri och begav sig över Stockholm till Holland. Därifrån skall hon följande år ha begett sig till Spanien.²¹¹ Hon hade därefter inte hörts av. Det nämns ingenting om deras konfession. År 1654 gav domkapitlet Gouverneur tillstånd att gifta om sig. Han hör till dem som lämnade gåvor till Österlövsta församling vid förrättningar, varför det kan förutsättas att han var lutheran

²⁰³ Gustavsson 1972, s. 136, 146.

²⁰⁴ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA.

²⁰⁵ Brilioth 1946, s. 257-258.

²⁰⁶ Inger 1986, s. 89-94, 141.

²⁰⁷ Rodhe 1923, s. 368-369.

²⁰⁸ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA. – Se för övrigt bilaga 2 för uppgifter om när valloner i Dannemora bergslag nämns i kyrkobokföringen.

²⁰⁹ Vallonerna vid bruken Hillebola och Åkerby i församlingen kommer att behandlas under respektive bruk.

²¹⁰ Jag förutsätter att källans ”Deboe” avser ”Dubois”.

²¹¹ Med Spanien kan i detta sammanhang även avses Spanska Nederländerna.

eller reformert.²¹² Han hade redan 1645 lämnat en testamentsgåva efter sin hustru, varför Maria Dubois tydligen var hans andra hustru. Gouverneur gifte om sig samma år (1654) som tillstånd gavs. Han avled senare under året.²¹³

Vallonernas begravningar

Prästen medverkade oftast redan när den avlidne lämnade hemmet vid en ceremoni som från 1600-talet kallades utfärdspredikning eller utsjungande.²¹⁴ Jordfästningen, som normalt ägde rum på kyrkogården, omfattade mullpåkastning med en kort begravningsformel, begravningsbön, bibelord och psalmsång. Klockringning markerade jordfästningens allvar. I högmässan hölls på landet under 1600-talet likpredikan efter den ordinarie predikan.²¹⁵ Först kyrkolagen 1686 reglerar jordfästning av främmande trosbekännare. De skulle få begravningsplats men inte jordfästning.²¹⁶ Dessförinnan utvecklade sig en praxis för hur främmande trosbekännare på de få ställen i riket där det var aktuellt skulle begravas utan några större ceremonier och utan klockringning.

År 1636 lämnade ”fransosen” Clas kolare vid Lövestabruk två daler kopparmynt i testamentspenningar för sitt barn.²¹⁷ I stort sett årligen nämns därefter testamentspenningar för valloner vid Lövestabruk. Medeltal per år var, fördelat på femårsperioder, för Lövestabruks valloner 1636-40 en gåva, 1641-45 knappt en gåva och 1646-50 mellan två och tre gåvor. Därefter saknas gåvor vid begravningar från Lövestabruks valloner 1651-1653. Åren 1654 och 1655 förekom tillsammans endast tre valloner från bruket bland givarna.

Med undantag för Willmot och Dubois lämnar de vallonfamiljer som nämns vid bröllop även testamentspenningar. Smides- och hyttpersonalen vid Lövestabruk dominerar bland dem som blev begravda på kyrkogården vid Österlövsta kyrka. Clas *Bovin*, Johan *Guillaume*, Frans *Martinel*, Frans *Sporon* och Clas *Tilman* omnämns. Räckarmästaren Henri *le Blanc*, som senare flyttade till Österbybruk, nämns vid två tillfällen. Även andra än smeder nämns. Ett enstaka belägg finns för masmästaren Michel *Oudart*. Skogshuggaren Nicolas *Bevy* nämns eventuellt hela fyra gånger.²¹⁸ Enstaka belägg finns för kolaren Johan *Bourguignon*, köraren Leonard *Gouverneur* och kolaren Antoine *de Nis*. Förutom dem nämns mjölnaren Jean *Bertheau* när hans barn avled 1641.

Valloner som inte nämns i kyrkoräkenskaperna

I stort sammanfaller de valloner som 1655 fanns vid bruket utan att de nämns i kyrkoräkenskaperna med gruppen med oklart ursprung. Det rör sig om Pacquet le Brun, Vincent le Clerc, Jean Gille, Lambert Ouzeaux, Jean Personne och Pierre du Sausoy. Två av dem kan räknas till kategorin smides-

²¹² M.I. Leufstadius till UDK januari 1654. UDA E V:88:1, s. 39; UDP 1654 25/1 § 1. UDA A I:4; Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA.

²¹³ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA. – Möjligen kan äktenskapet 1654 avse en son till Leonard Gouverneur eftersom endast yrke och släktnamn nämns. Se bil. 2.

²¹⁴ KL 1686, kap. 18, § 11. Brilioth 1946, s. 264-265.

²¹⁵ Rodhe 1923, s. 408-423.

²¹⁶ Brilioth 1946, s. 266.

²¹⁷ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA.

²¹⁸ Ett barn till skogshuggaren Nicolas Boivie avled 1648 och 1655 Nicolas själv. Eventuellt avses Nicolas även när ”Clas kolares fransos barn” 1636 och ”Clas kolares barn” 1641 avled.

och hyttpersonal, Pacquet *le Brun* och Pierre *du Sausoy*. Till kategorin kolar- och skogshuggarpersonal samt körare hörde Lambert *Ouzeaux*, som åtminstone från 1646 fanns vid Lövstabruk.

Det fanns alltså fortfarande en grupp som ännu inte påbörjat en religiös assimilation i Österlövsta församling. Det har inte kunnat fastställas om de här vallonererna var reformerta eller katoliker. Grupperna smides- och hyttpersonal och kolar- och skogshuggare samt körare dominerar inte på samma sätt som beträffande vallonererna i kyrkoräkenskaperna. Det är alltså främst bland hantverkspersonalen som den religiösa assimilationen ännu inte påbörjats.

Å andra sidan går det att sluta sig till att det är en grupp av vallonererna, drygt tio familjer, som nått så långt i religiös assimilation att vigsel och begravning i den svenska lutherska kyrkan inte var en omöjlighet. 14 av noteringarna avser smides- och hyttpersonal, åtta noteringar avser kolare, skogshuggare eller körare och en notering en mjölnare. Gemensamt för de flesta av dem synes vara att de hade sitt ursprung i furstbiskopsdömet Liège. Ett ursprung i Liège skulle alltså inte vara en försenande faktor för den religiösa assimilationen. Det bör även noteras att kyrkoherden i Österlövsta inte framförde klagomål till sina överordnade på främmande trosbekännare i församlingen. Siffrorna visar att åtminstone en grupp av vallonererna, som totalt högst omfattade omkring 50 vuxna personer, tämligen snart hade etablerat kontakt med den svenska församlingen åtminstone vid vigslar och begravningar.

Österbybruk

Österby gård låg under Örbyhus, som sedan 1451 ägdes av Vasaätten. Genom Gustav Vasa omvandlades gården till järnbruk i kombination med den närbelägna Dannemora gruva. Öster om Herrgårdsdammen ligger sedan 1600-talet smedernas bostäder. Till skillnad från Lövstabruk fanns det inte någon herrgård vid bruket på 1600-talet.²¹⁹ Förvaltare vid bruket var Mattias De Geer. Denne hade 1626 med ett antal värvade valloner rest till Sverige från Spanska Nederländerna.²²⁰ Mellan 1627 och 1649 verkade han vid Österbybruk och arrenderade därefter Julita bruk. Österbybruk hade – liksom Lövstabruk – frälseköpts 1646 av Louis De Geer. Även Österbybruks valloner stod alltså under ledning av en reformert bruksägare med förvaltare tillhörig samma konfession. Österby bruksfolk hörde till Films församling. Kyrkoherde var här Magnus Erici Treuderus till omkring 1645 och därefter Andreas Laurentii Hofstadius.²²¹ Films kyrka hade byggts under senare delen av 1400-talet. Någon anpassning av kyrkan till den nya gruppen församlingsbor, bidrag från bruket till kyrkans inredning vid denna tid eller synpunkter från bruksledningen vid tillsättningen av kyrkoherde har inte kunnat beläggas.²²² Bruksägaren och förvaltaren var ju främmande trosbekännare.

Österbybruk följde nära efter Lövstabruk i avseende på produktionens storlek vid 1600-talets mitt.²²³ Österbybruks befolkning omfattade 1655 totalt 190 mantalsskrivna. Av dessa var åtminstone 66 valloner. Film hade

²¹⁹ Söderberg 1967b, speciellt s. 344-345, 349-350. Herrgården väster om dammen började byggas först på 1730-talet.

²²⁰ De reste från staden Durbuy i Luxemburg. Appelgren 1968, s. 286-288.

²²¹ Fant & Låstbom 1842, s. 376.

²²² Claesson 1969.

²²³ Se not 90.

därutöver 112 mantalsskrivna.²²⁴ Österbybruk var därför under första hälften av 1600-talet det uppländska vallonbruk som hade den största andelen valloner av församlingens totala befolkning. På samma sätt som Lövstabruks valloner redovisas de under rubriken ”Fransoser” i mantalslängden.

Vallonfamiljerna fördelade sig 1655 på följande yrkesgrupper:

Smides och hyttpersonal

Bastin, Baudou, Bayard, le Blanc, le Brun, Chevet, Goffin, Nonnet, Pira, Poulain, Pousette.

Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare

Anjou, Anthoine, Baudou, Carlier, du Clou, Dubois, Hubinet, de Marte, Martin, Michot, Mineur, Philip.

Hantverkspersonal

Bailli (hovslagare), Hubinet (hjulmakardräng), Tissier (hjulmakare).

Övrig personal

Mjölarna Boudry och Pousette, varav den senare som smältare även hörde till den första gruppen.

Här är det inte lika enkelt att dela in vallonerna i grupper efter ursprung. Klart är dock att här kan ges exempel på valloner som flyttat in från undersökningens tre huvudområden. Från Sedan kom Michot, från Liège Mineur och från Spanska Nederländerna Philip.²²⁵

Kalvinismen vid Österbybruk

Bland vallonerna vid Österbybruk är de gammaltestamentliga namnen något vanligare än i Lövstabruk. Här bodde Noe *Baudou*, Noe *Gille*, Abraham *Tissier* och Samuel *Dubois* förutom fem valloner med namnet Jacob²²⁶ tillhörande familjerna *Anjou*, *Bossard*, *Dubois*, *Goffin* och *Oudart*.

Vid bruket fanns en reformert verksamhet motsvarande den vid Lövstabruk. Först 1735 invigdes en svensk kyrka på bruket. Dessförinnan skall vallonerna ha haft en enkel träkyrka för sina reformerta konventiklar.²²⁷ Här kan den reformerta synen på kyrkobyggnaden anas, ”enkel träkyrka”, vilket också gjorde den mera anonym i den samlade bruksbebyggelsen. År 1636 anställdes Jacques Potheuck som skollärare här. Kontraktet, som skrevs under i den reformerte pastorn Godefroid Hottons²²⁸ hus i Amsterdam den 10 april 1636, redogör för Potheucks arbetsuppgifter i tre punkter. För det första skulle han ägna sig åt barnundervisning. För det andra skulle Potheuck läsa på söndagarna, dels på förmiddagen, dels på eftermiddagen, ur Bibeln och ur någon reformert författares postilla. Läsningen skulle omges av bön och av psalmsång. För det tredje skulle han trösta de sjuka.²²⁹ Den tjänst som omtalas var alltså inte en pastorstjänst utan snarare en lärare och diakon.

Redan 1639 förklarade Andreas Erics Wendelius, kontraktsprost i Vendel, för prästmötet att vallonerna vid Österbybruk varken gick till Films kyrka

²²⁴ Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 917. RA.

²²⁵ Se Lindblom 1992, s. 165-174 och respektive släktnamn i Appelgren 1968.

²²⁶ Jakob var dock ett vanligt namn också bland katolikerna i Antwerpen. Marnef 1996, s. 200. – Övriga valloner i mantalslängden hette bland annat Anton, Colas (Nicolas), Michel och Riga (Rikard).

²²⁷ Strömsten 1978, s. 133.

²²⁸ La France Protestante 1855, s. 540. Rahlenbeek 1885-87, s. 536-37. Biographisch Woordenboek van protestantsche Godgeleerden in Nederland 1931, s. 324-325.

²²⁹ L. De Geers brev 1934, s. 360-361.

eller besökte någon gudstjänst och frågade om han skulle betjäna dem. Prästmötet beslutade att ärendet skulle föras vidare till högre instans.²³⁰ Saken synes inte ha förts fram vid riksdagen.

Kyrkoherde Treuderus i Film anförde 1643 för domkapitlet att vallonerna vid Österby bruk hade privata gudstjänster anordnade av arrendatorn Mattias De Geer, som själv inte gick till sockenkyrkan. Varje helgdag drog arrendatorn till brukets gudstjänst både sådana som ännu ej talade svenska och personer som kunde tala och förstå svenska väl. Ett undantag var några vallonerna som omvänts till lutherdomen. Mattias De Geer hade dessutom fått några katoliker att konvertera till kalvinismen.²³¹ Här möter ett av de få beläggen i materialet för katoliker på vallonbruken i Uppland. Avslutningsvis berörde kyrkoherden att vallonerna visade ovilja mot att låta sina hustrur kyrktagas efter barnafödelse.²³² Seden med kyrktagning var ett arv från den förreformatoriska tiden som behållits i Sverige men avskaffats hos de reformerta och var därför främmande för vallonerna. Däremot var det inga problem med deras dop, vigslar och begravningar, vilka skedde enligt svensk ordning. Resultatet av Treuderus berättelse blev att ärkebiskopen skulle ta upp saken i riksdagen, men den fattade inte något beslut i frågan.²³³ I sammanhanget är det viktigt att notera att Treuderus här berättar att vallonerna normalt vigdes, döptes och begrovs i Svenska kyrkan.

Louis De Geer begärde 1646 hos domkapitlet att Ericus Magni Filmerus skulle få efterträda Treuderus. Detta avslogs eftersom Filmerus varit i tjänst endast ett halvår och därför riskerade att förledas av vallonerna till kalvinism snarare än att han själv skulle föra dem till den egna kyrkan. I stället blev som nämnt Andreas Laurentii Hofstadius följande år Films nye kyrkoherde.²³⁴

Prosten i Lena, Jacobus Balthazari, rannsokade 1649 i Film på uppdrag av ärkebiskop Lenaeus dels om prästtillsättningen och dels om den reformerta gudstjänsten. Han fick där veta att kyrkoherde och bruksfolk nu hade förlikts. Angående den reformerta gudstjänsten rapporterade han till domkapitlet att den tilltog vid Österbybruk. Det var en praeceptor, d.v.s. lärare, vid Österby gård som två gånger varje söndag, förmiddag och eftermiddag, höll gudstjänst, sjöng ur Lobwassers psaltare,²³⁵ läste texter ur Bibeln, förklarade den med predikande och avslutade med böner och välsignelsen. En jämförelse med Potheucks kontrakt visar att de redovisade uppgifterna nästan ordagrant överensstämmer: två gånger var söndag läsa ur Bibeln, be och sjunga psalmer. Orden ”förklarar dem med predikande” behöver inte innebära att läraren verkligen predikade. Det kan vara läsningen ur någon reformert postilla som avses. Eftersom denna franska gudstjänst tilltog och höll folk borta från sockenkyrkan begärde domkapitlet att Kungl. Maj:t skulle se till att denna verksamhet ej fick rota sig och att inte fler lockades till den. Protokollet nämner ”emot allt förbud” vilket visar att lagstiftningens bestämmelser var kända.²³⁶ I redogörelsen låg även ett krav på att alla skulle gå till sockenkyrkan på söndagen. Här bortses från det

²³⁰ Lundström 1903-1908, s. 46.

²³¹ M.E. Treuderus till UDK odat. UDA E V:34:1, s. 35. ULA. – År 1647 uppmärksammades Mattias De Geers konventiklar på Österbybruk även i prästeståndets besvär. (Prästeståndets riksdagsprotokoll 1949, s. 128.)

²³² KO 1571, s. 64-65. Gustavsson 1972, s. 22-24.

²³³ Pehrsson 1905, s. 98-99.

²³⁴ UDP odat. (placerat mellan juni 1646 och 15/7 1646). UDA A I:3, s. 123. ULA. Fant & Låstbom 1842, s. 376.

²³⁵ Ambrosius Lobwasser (1515-1585) översatte till tyska Marots och Bezas franska psaltarparafraser. Jfr Trunz 1985, s. 740-741.

²³⁶ UDP 1649 7/11 § 7. UDA AI:3. ULA.

speciella med konventiklar vid bruket – de hölls på franska. Här är också ett starkt argument för att vallonerna år 1649 ännu inte assimilerats religiöst. Då skulle inte denna åtgärd vara nödvändig.

Två år senare frågade Hofstadius domkapitlet om han var tvungen att hjälpa personer som var ”avers” den svenska religionen med begravningar. Domkapitlet befriade honom från sådan skyldighet. Här framkommer ytterligare ett argument som visar på en heterogen församling. Kan Treuderus tidigare hävdande att det inte var några problem med begravningar ha varit för positivt? Hofstadius tar därefter upp att kyrkoherde Johannes Hontherus i Alunda dock begravt ett barn till förvaltaren Mattias De Geer. Hontherus meddelade att han först frågat domkapitlet om saken. Det förklarade nu att man lämnade saken under Guds dom, eftersom De Geers inte hade anslutit sig till religionen i Sverige.²³⁷ Detta visar att familjen De Geer innehade en särställning som reformerta trosbekännare.

Ett viktigt problem i sammanhanget är vad som hände som följd av Hofstadius möjlighet att vägra begravning. Till vem kunde då vallonerna vända sig? Till en grannförsamlings präst eller till en huspredikant hos Louis De Geer? Det senare alternativet förefaller osannolikt eftersom det saknas belägg för att huspredikanten så här tidigt besökte bruken. Om besök verkligen förekom så skedde de för sällan för att det skulle ha varit praktiskt möjligt för pastorn att begrava valloner. En annan präst än kyrkoherden torde därför ha varit lösningen på problemet.

Av kontraktet med Potheuck år 1636 framgår att han var skyldig att undervisa barnen till arbetarna i Österby i att läsa och skriva, bedja till Gud och därtill lämna dem en kristendomsundervisning likvärdig den i reformerta skolor i de förenade provinserna (”Prouinces unies”) utan att ta betalt av barnen. Tonvikten skulle ligga på en reformert kristendomsundervisning motsvarande den i ”Prouinces unies”. Med detta avses de Förenade Nederländerna i motsats till Spanska Nederländerna och Liège. De reformerta församlingarna i de två senare länderna var nu på tillbakagång. Senast 1651 hade Potheuck ersatts vid Österbybruk av ”Hübertus pedagogus”. Vallonernas barn erhöll alltså undervisning genom lärare som bruksägaren avlönade.

Att Films kyrka inte anpassades till vallonerna innebar inte att Svenska kyrkan var passiv inför de främmande trosbekännarna. Det har framgått att kyrkoherdarna i Film visade en helt annan aktivitet beträffande de främmande trosbekännarna i församlingen än vad deras kolleger i Österlövsta gjorde. Även om kyrkoboksmaterialet inte tillåter en analys av vigslar och begravningar på samma sätt som för Österlövsta²³⁸ finns det utifrån det redovisade domkapitelsmaterialet inte anledning att tro att bruksbefolkningens religiösa assimilation nått längre här än vid Lövestabruk eftersom kyrkoherden i Film vid flera tillfällen protesterade bl.a. mot vallonernas franskspråkiga gudstjänster.

Gimo bruk

I Skäffthammars församling ligger Gimo bruk, som samtidigt med Lövestabruk och Österbybruk frälseköpts 1646 av Louis De Geer. Han hade sedan 1633 arrenderat det ensam.²³⁹ Det är inte utifrån dagens bebyggelse

²³⁷ UDP 1651 10/7 § 10. UDA A I:3. ULA.

²³⁸ Films församling saknar både ministerialböcker och kyrkoräkenskaper för den här perioden.

²³⁹ Dahlgren 1923, s. 476, 567-570.

möjligt att bilda sig en uppfattning om 1600-talets bruksanläggning eftersom kommerserådet Robert Finlay på 1760-talet lät riva det mesta av den gamla bebyggelsen vid Gimo bruk. Han uppförde i stället den nuvarande herrgården och lät utarbeta en generalplan för bruket. Det är dock känt att en tidigare herrgård låg norr om bruksgatan och bruksstugorna i rad söder om samma gata. Framför herrgården låg mot bruksgatan dess rektangulära trädgård.²⁴⁰ Skäfthammar var annex till Hökhuvud. Komminister i församlingen sedan 1629 var Laurentius, som var prästvigd 1619 och som efterträddes senast 1655 av Daniel Olai Höök.²⁴¹

Under rubriken ”Gimene bruksfolk” redovisas i mantalslängden från 1655 utan beteckningen fransoser åtminstone 17 valloner. Skäfthammars församling hade totalt 227 mantalsskrivna och därav hörde 43 till Gimo bruk.²⁴² Några år tidigare, 1649, hade de fått uppleva att bruket brunnit ner. Nu var det återuppbyggt.²⁴³

Vallonerna vid Gimo kan indelas på följande sätt:

Smides- och hyttpersonal

Anthoine, Dandenel, Hubinet, Magnette, Pousette

Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare

le Chotton, Vincent

Övrig personal

skrivaren och senare bruksförvaltaren François, mjölnaren Magnette (även under smides- och hyttpersonalen)

Efter ursprung är det – med undantag för Hubinet – möjligt att urskilja två grupper: från furstbiskopsdömet Liège kom Anthoine och från Spanska Nederländerna le Chotton, Dandenel, François, Magnette, Pousette och Vincent.²⁴⁴ Den lilla gruppen valloner vid Gimo 1655 kan alltså karakteriseras som inflyttade från en katolsk miljö för 20-30 år sedan. Gruppen innehöll valloner främst från Spanska Nederländerna medan invandrare från Sedan tydligen saknades. Jacob *Dubois*, Daniel *Dubois* och Adam *François* bar gammaltestamentliga namn.²⁴⁵

Ledande bland valloner syns skrivaren, senare bruksförvaltaren Anthoine *François* ha varit. Han fanns 1630 vid Lövestabruk och från 1634 till 1660 här vid Gimo. Anthoine var gift med Priseth *Douhan*²⁴⁶ och hade nio döttrar. Gimosmederna *Dandenel* och *Magnette* var gifta med två av hans döttrar.

Kalvinismen vid Gimo bruk

Skäfthammars kyrka är en sen 1400-talskyrka i gråsten utan torn. Kyrkan är belägen på kort avstånd från bruket. Församlingskyrkan hade inte anpassats till den nya gruppen i församlingen och bruket hade inte heller bidragit till kyrkans inredning och utsmyckning.²⁴⁷ När kyrkoherden i Hökhuvud, Petrus Jonae, avled 1645 försökte komministern i Skäfthammar, Laurentius, bli

²⁴⁰ Söderberg 1967a, s. 197, 200.

²⁴¹ Fant & Låstbom 1843, s. 147. – Herdaminnet nämner Laurentius endast vid förnamn.

²⁴² Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 874. RA.

²⁴³ Isaksson 1995, s. 244.

²⁴⁴ Se Lindblom 1992, s. 165-174 och respektive släktnamn i Appलगren 1968.

²⁴⁵ Övriga valloner i mantalslängden hette alla Antoine.

²⁴⁶ Priseth = Brigitte. Lindblom 1990, s. 37.

²⁴⁷ Stenberg 1951.

dennes efterträdare men förklarades för svag i sin kristendom för att få tjänsten. I stället utsågs den tydliga kraftfullare Andreas Olai Acrelius.²⁴⁸ Möjligen kan de främmande trosbekännarna i pastoratet ha varit orsak till valet. Det har tidigare visats att vallonerna var orsaken till att domkapitlet utsåg Andreas Laurentii Hofstadius till kyrkoherde i Film. Indirekt förklarar det också att komministern i Skäfthammar inte drog domkapitlets uppmärksamhet till de främmande trosbekännarna i Skäfthammar. Han var inte tillräckligt stark i förhållande till den vallonska ledningen av bruket.

Det saknas spår av vallonerna vid Gimo bruk både i domkapitlets protokoll och handlingar från Skäfthammar 1634-1655.²⁴⁹ Några belägg för kontakter mellan prästen i Skäfthammars församling och Louis De Geer rörande vallonerna har inte heller påträffats. Den totala tystnaden beträffande vallonerna i det kyrkliga materialet kan tyda på att dessa hade kontakter med det närbelägna Österbybruk, där det fanns en reformert verksamhet med konventiklar och skollärare.

Gerhard de Besche, Forsmark och Berkinge

Forsmarks bruk

I Forsmark låg redan på 1600-talet bruksbebyggelsen nära sockenkyrkan. En rödmålad byggnad i två våningar med sadeltak, daterad till före 1600-talets mitt, var brukspatronens bostad i Forsmark. I anslutning till gården fanns en större och en mindre trädgård. En bit öster om huvudbyggnaden låg Forsmarks kyrka. Mellan brukspatronens bostad och kyrkan samt öster om kyrkan var bruksbefolkningens stugor belägna. Bruket hade inte någon rak stadsplan utan en mer oregelbunden plan. Så här såg bruket ut innan det den 18 juli 1719 brändes ner av ryska trupper.²⁵⁰ Vid den här tiden omfattade Forsmarks församling endast Forsmarks bruk och hörde till Valö jordebokssocken. Det var eget pastorat sedan 1629 och dess förste kyrkoherde hette Ericus Johannis Borstelius.²⁵¹

Bland bruksbefolkningen vid Forsmark, som redovisas tillsammans med den svenska befolkningen utan särskiljande rubrik, fanns enligt 1655 års mantalslängd²⁵² omkring 25 valloner. Hela församlingen omfattade 238 mantalsskrivna. Någon speciellt privilegierad ställning hade knappast vallonerna vid Forsmarks bruk. Bruket var kronans egendom till 1646 och utarrenderades, varför det inte fanns samma frihet för en av kronans arrendatorer att ordna någon speciell religiös verksamhet som när en ägarfamilj helt dominerade bruket. Dock kom Gerhard de Besche och Peter Rochet, arrendatorer från 1624, att utgöra kontinuiteten bland dem som arrenderade Forsmark. De Besche och Rochet köpte som nämnts Forsmark av kronan 1646 och 1653 köpte de Besche även Rochets andel. Under

²⁴⁸ Fant & Låstbom 1843, s. 138-139, 147.

²⁴⁹ UDP 1634-1655. UDA A I:2-4; Handlingar från Hökhuvud och Skäfthammar. UDA E V:71:1 t.o.m. s. 107. ULA. Skäfthammars kyrkoarkivs äldsta handlingar är från 1675. Se bilaga 2.

²⁵⁰ Forsman 1984. Norrby 1984.

²⁵¹ Fant & Låstbom 1842, s. 392. Radloff 1910, s. 94-95. – År 1800 införlivades delar av Valö församling med Forsmark. Dessförinnan överensstämde brukets och församlingens gränser.

²⁵² Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 874. RA.

följande år dominerade en tvist mellan de Besche och Rochet om rätten till bruket.²⁵³ Några särskilda förvaltare har inte kunnat beläggas före 1655.

Vallonerna var fördelade på följande sätt mellan olika yrkeskategorier:

Smides- och hyttpersonal

Bevy, Farke, Galan, Giers, Guillaume

Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare

Maltsio²⁵⁴, Carlier

Hantverkare

Cudriaux (hjulmakare), Ficqué (bälgmakare)

De flesta av vallonerna hörde alltså till smides- och hyttpersonalen. Vallonerna från Liège var inte lika dominerande här som vid Lövestabruk men från furstbiskopsdömet kom dock Guillaume och Bevy. Från Spanska Nederländerna hade familjerna Galan och Giers flyttat in. Anknytningar till Sedan fanns genom Elin Touron, gift med hjulmakaren Cudriaux, genom Catherine Michot, gift med masmästaren Farke, och troligen även genom Maltsio kolare. Ursprunget för de övriga vallonerna har inte kunnat fastställas.²⁵⁵ Den ende vallonen vid bruket som bar ett gammaltestamentligt namn var Daniel *Bailli*.

Kalvinismen vid Forsmarks bruk

Vallonerna vid Forsmark levde under något annorlunda religiösa villkor än de som gällde vid De Geer-bruken. Här fanns kyrka och präst i deras omedelbara närhet och här hade den ledande arrendatorn, senare ägaren, Gerhard de Besche, konverterat från kalvinismen till lutherdomen.

Sammantaget är det svårare än vid de tidigare tre nämnda brukena att se en homogen vallongrupp vid Forsmark. Den tredje gruppen, de som flyttat in från Sedan, torde ha kommit längst i religiös assimilation eftersom de dels anlät tidigt till Sverige, dels inte kom från ett land där protestantismen var förbjuden. De hade alltså inte varit förföljda för sin tro. Vallonernas antal var ju också här ej tillräckligt stort för att de skulle kunna utgöra en dominerande grupp i församlingen.

Några direkta uppgifter om kalvinism vid bruket har inte påträffats i domkapitelsmaterialet. Inte heller finns kyrkoboksmaterial i vilket vallonerna skulle kunna följas.²⁵⁶ Per Pehrsson behandlar dock, utan att meddela om kalvinism avses och om den avlidne var vallon, hur kyrkoherde Borstelius 1643 vägrade den avlidne Benjamin Bonel begravningsplats i kyrkan och på kyrkogården. I ett brev från drottningen till ärkebiskop Laurentius Paulinus Gothus beslutades med anledning av problemet med Bonels begravning att främmande trosbekännare, då de ändå var kristna, skulle få begravas i kyrka eller kyrkogård, dock utan högtidligare ceremonier.²⁵⁷ Här följs alltså de råd som gavs redan till Gustav II Adolf av

²⁵³ Nisser 1984, s. 17-18.

²⁵⁴ Maltsio förefaller att vara ett förnamn. Se Lindblom 1992, s. 145-146. – Se även förordet till den digitaliserade versionen.

²⁵⁵ Det rör sig om Bevy, Carlier, Cudriaux, Farke och Ficqué. Se bil. 1.

²⁵⁶ UDP 1634-1655. UDA A I:2-4; Handlingar från Forsmark. E V:37:1 UDA; Forsmarks kyrkoarkiv. ULA.

²⁵⁷ Pehrsson 1905, s. 88-89, bygger här på Palmskiöldska samlingen, UUB. – Benjamin Bonel kallas hos Pehrsson en ung man. Han presenteras inte närmare.

ärkebiskop Petrus Kenicius samt biskoparna Laurentius Paulinus Gothus i Strängnäs och Johannes Rudbeckius i Västerås.

Vid några tillfällen figurerar dock Forsmark i domkapitlets protokoll. Det är inte uteslutet att valloner kan ha varit inblandade vid något av dessa tillfällen. År 1649 utövade tre drängar vid Forsmark utpressning sedan de gjort av med sina pengar på mat och dryck. En av dem utgav sig för att vara spetälsk och de andra drängarna hotade folket i hus där de tiggde att kasta in honom om de inte fick pengar. Den förment spetälske lades därefter i en källare där han nöp en katt i örat och fick rykte om sig att vara besatt. Domkapitlet dömde dem under några söndagar från nattvarden, att böta till domkapitlet och att det skulle förkunnas från predikstolen om dem.²⁵⁸ Denna händelse kan i förstone synas ha med karnevaler i vallonernas hemland att göra. Valdis Ordéus har dock visat, att den uppländska karnevalsleden uppstod på 1800-talet.²⁵⁹ För detta talar också att några karnevaler överhuvudtaget inte omnämns i det genomgångna kyrkliga 1600-talsmaterialet.

Kyrkoherde Ericus Johannis Borstelius avlönades av kronobruket med spannmål och stångjärn. Efter kronans försäljning av bruket till Gerhard de Besche och Peter Rochet skall dessa ha innehaft patronatsrätten till Forsmarks församling. Eftersom Rochet 1660 lämnade sin andel i bruket till Margareta von Emersen, de Besches änka, och kyrkoherde Borstelius avled först 1669 kom denna rätt tydligen ej att utövas av någon främmande trosbekännare. Kyrkan skall ha byggts 1613. Den var timrad, rektangulär och försedd med ett torn. Ett speciellt kvarter i kyrkan var reserverat för bruksägarens hushåll och dess gudstjänstbesök.²⁶⁰ Någon kyrkogård fanns till en början inte utan begravingarna ägde rum i Valö. I februari 1643 fick församlingen rätt att låta begravingarna ske i Forsmark mot skyldighet att ersätta sin kyrkoherde därför.²⁶¹ Det är kanske förklaringen till att Benjamin Bonels begraving samma år diskuterades.

Generellt ger alltså materialet inte mycket om vallonernas religiösa villkor vid Forsmarks bruk vid den här tiden, trots att antalet valloner var tämligen betydande. Förhållandena synes här ha gynnat en snabb religiös assimilation. De faktorer som vid andra bruk försenade assimilationen saknas här. Vallonerna vid bruket hade också olika geografiskt ursprung och därför olika religiös bakgrund. Den dominerande bruksarrendatorn, de Besche, hade konverterat till lutherdomen. Forsmark hade karaktär av gammalt kronobruk till skillnad från de nya anläggningarna utifrån nya industriella ideal. Belägg saknas för egna gudstjänster och egen skola. Forsmarks kyrka låg helt nära bruksbebyggelsen.

Berkinge bruk

Berkinge masugn och hammare hade 1637 privilegierats för Gerhard de Besche och drevs parallellt med Forsmark. Bruket är beläget omkring en mil sydväst om Forsmarks bruk. Berkinge tillhör Valö församling, som 1655 hade 260 personer mantalsskrivna, varav 37 hörde till masugnen.²⁶² Av dessa var åtta valloner. Vallonerna vid Berkinge utgjorde alltså en helt liten grupp:

²⁵⁸ UDP 1649 5/7 § 4. UDA A I:3. ULA.

²⁵⁹ Ordéus 1967, s. 18-20.

²⁶⁰ Fant & Låstbom 1842, s. 392. Dahlgren 1928, s. 52. Boëthius 1931. Bohrn & Tuulse 1955-56, s. 519-530.

²⁶¹ UDP 1643 1/2 § 4. UDA A I:3. ULA.

²⁶² Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalsslängder, s. 878. RA.

Smides- och hyttpersonal
Goffin, le Main²⁶³, Courtehou
Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare
de Fer

Vallonerna vid Berkinge, som tillhörde både smides- och kolarpersonalen, hade en lika skiftande bakgrund som de vid Forsmark. Det är inte fråga om en grupp som samlat hade värvats till bruket. Flera av dem hade tidigare bott i Östergötland. Från 1639 fanns kolaren Quintin Andersson vid bruket. Det var först barn till honom som i början av 1680-talet antog namnet *de Fer* och därigenom visade att familjen hade ett vallonursprung. Klensmeden Johan *Goffin* förefaller ha kommit till Berkinge från Österbybruk. Johan *le Main* hade växt upp som son till en skogshuggare i Finspång och 1644 gift sig i Risinge. En sen invandrare var Philippe *Courtehou* från Liège som 1635 skrivit kontrakt i Amsterdam. Från 1653 fanns han som mästersmältare i Berkinge efter att mellanliggande år ha tjänstgjort vid olika bruk i Östergötland, Västmanland och Uppland.²⁶⁴ Deras antal medgav knappast egen gudstjänst eller egen skola. Inget har framkommit som tyder på nära relationer till övriga valloner vid eller utanför bruket.

Valö kyrka ligger knappt en mil sydost från Berkinge. Kyrkan byggdes under sent 1200-tal och är försedd med rika målningar. Till kyrkan kom någon gång före 1600-talets mitt ett nederländskt altarskåp.²⁶⁵ Det kan eventuellt vara skänkt av Gerhard de Besche och visa dennes samhörighet med Valö församling. Valö församling synes ha haft ett högre värde för familjen de Besche än Forsmark. Så länge Forsmark saknade kyrkogård begrovs ju också dess församlingsbor i Valö. Domkapitelmaterialiet och kyrkoarkivet lämnar inte några uppgifter om vallonernas religiösa villkor vid Berkinge fram till 1655.

Welam Vervier, Västland och Strömsberg

Västlands bruk

Västlands församling är belägen söder om Älvkarleby i Norduppland. I församlingen ligger ett järnbruk med samma namn som sedan 1624 i olika omgångar som kronobruk utarrenderades till bland annat Welam Vervier. Han blev 1640 ensam arrendator. I och med detta började bruket blomstra. En egenhet för Västland var att tysksmidet fortsatte parallellt med vallonsmidet. Welam Vervier hade själv 1620-21 värvat smeder från Frankrike, Nederländerna, Hartz, Lübeck och Danzig till Sverige. År 1649 friköpte Vervier bruket från kronan.²⁶⁶ Här fanns alltså hela tiden ett valloninslag bland dem som styrde verksamheten. Västlands bruk brändes liksom Forsmark 1719 av ryssarna, men återuppbyggdes inom kort.

Vid Västlands bruk fanns 1655 totalt 15 valloner mantalsskrivna – sju äkta par samt en ensamstående. Dessa femton utgjorde omkring en fjärdedel

²⁶³ Ursprungligen le Maigre. Se Lindblom 1990, s. 66.

²⁶⁴ Lindblom 1989, s. 147-148.

²⁶⁵ Tuulse 1959, s. 175-176, 182. Jfr Bohrn & Tuulse 1955-56, s. 438-439, 468-476.

²⁶⁶ Malmberg 1917, s. 16-24, 29, 226-227.

av brukets befolkning och knappt en tiondedel av Västlands församling, som omfattade 162 mantalsskrivna personer.²⁶⁷

Smides- och hyttpersonal

Clement, Guillaume, Martelleur, Martin²⁶⁸, Pousette, Guillaume

Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare

Dubois, du Sausoy

Hantverkspersonal

Pescheur (byggmästare).

Tre personer bör nämnas i detta sammanhang eftersom de utgjorde kärnan av Västlands valloner: lodstöparen och hammarsmeden *Mattias Martin*, byggmästaren *Pierre Pescheur* och kolaren *Claude du Sausoy*.²⁶⁹ Vid sidan av dessa fanns här även en rad valloner som periodvis arbetade vid bruket, men som inte definitivt rotade sig här och vanligtvis hörde till vallonerna vid De Geer-bruken.²⁷⁰ Claude du Sausoy torde vara den förste av de uppländska vallonerna som ägde ett hemman i Uppland – i Älvkarleby. Valloner som bönder i Dannemora bergslag förekom normalt inte under 1600-talet. Möjligen hade Martin, Pescheur och du Sausoy flyttat in som en följd av Verviers definitiva övertagande av brukets drift. De synes höra till en annan grupp än den stora valloninvandringen till De Geer-bruken eftersom familjeband generellt synes saknas mellan dem och vallonerna vid De Geer-bruken. Inte heller har det kunnat fastställas varifrån dessa tre vallonsläkter hade emigrerat. De torde snabbare ha assimilerats eftersom Berkinge bruk var en miljö utan stark vallonsk prägel. För detta talar även hemmansinnehavet i Älvkarleby.

Petrus Pauli var kyrkoherde i Västland till 1636 och efterträddes av svärsonen Laurentius Petri. Den senare klagade hos domkapitlet över att bruket genom uppdämningar förstörde prästbordets åkrar. Däremot nämns inte någon reformert aktivitet vid bruket. Inte heller tillåter det kyrkliga materialet²⁷¹ några slutsatser om vallonernas religiösa villkor eller om deras religiösa assimilation. I Verviers privilegier för bruksrörelse i Västland och Tolfta saknas specialbestämmelser rörande vallonernas religionsutövning.²⁷² Även här torde Gustav II Adolfs ovilja att uttryckligen lämna frihet till främmande religionsutövning gälla. En sådan frihet skulle strida mot religionslagstiftningen. Vad som nu finns kvar från Västlands gamla kyrka är några inventarier och på gamla kyrkogården Welam Verviers och Maria Gühtries gravhäll, tidigare placerad över deras grav framför altaret i den gamla kyrkan. Av inventarierna kan inte något hänföras till Welam Vervier.²⁷³ Den medeltida kyrkan i Västland, vilken låg några 100 meter norr om den nuvarande, revs våren 1855. Två huvudorsaker till rivningen var att kyrkan blivit för liten genom brukets expansion och att det ständigt varit problem med sättningar och översvämningar beroende på brukets verksamhet. Kyrkan var byggd på sank mark. En tredje möjligen inverkan anledning var att ryssarna 1721 orsakat skada på kyrkan och tagit med sig en del inventarier.

²⁶⁷ Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 902, 904. RA.

²⁶⁸ Ursprungligen Mathieu. Se Lindblom 1990, s. 90.

²⁶⁹ Lindblom 1990, s. 93, 154, 209.

²⁷⁰ Se Lindblom 1989, s. 125, 178, 257.

²⁷¹ Västlands kyrkoarkiv; UDP. UDA AI:1-4; UDA EV:148:1. ULA.

²⁷² Malmberg 1917, s. 23-24.

²⁷³ Ljungström 1985.

Strömsbergs bruk

Något söder om Västlands församling ligger dess annexförsamling Tolfta. I Dorkarby köpte Welam Vervier mark så att han 1643-45 kunde anlägga Strömsbergs bruk.²⁷⁴ Liksom Västlands bruk ligger det här bruket vid Tämnrån. Inget av 1600-talsbebyggelsen har bevarats till idag.

I församlingen fanns endast några få valloner. Av Tolftas totalt 148 mantalsskrivna 1655 bodde ungefär en tredjedel, 51 st., vid Strömsbergs bruk.²⁷⁵ Av dessa var endast tre med säkerhet valloner:

Smides- och hyttpersonal

Collinet, Pousette

Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare

Henin

Smältaren Benoit *Collinet* kom 1636 till Sverige och hans familj hade tidigare varit verksam vid Nyköpingsverken och i Fellingsbro. De två andra var hans hustru Johanna *Pousette* och kolaren Jean *Henin*, som bägge hörde till vallonerna från furstbiskopsdömet Liège.

I församlingen bodde dessutom i Dorkarby Uddo Mackey. Han var förmodligen bror till Isaac Mackay – en svärson till kyrkoherde Leufstadius i Österlövsta – som kom att få en betydande roll för bruksnäringen i Gästrikland under 1600-talets senare del. Uddo Mackay betalade 1654 för bänkrum i Tolfta kyrka. Familjen hade flyttat in från Skottland i början av 1600-talet och var alltså nu tydligen religiöst assimilerad.²⁷⁶ Vid sidan av vallonerna fanns det för övrigt skottar i ledande ställning även vid en del andra bruk i Uppland.

Tolfta kyrka byggdes troligen på 1300-talet. Den ligger några kilometer sydväst om Strömsbergs bruk. Förutom en penningagåva av Maria Gúthrie till kyrkan 1653 saknas i kyrkan minnen av brukets ägarfamilj eller dess anställda. Förklaringen torde vara att Verviers huvudsakligen var bosatta på Västlands bruk när de inte bodde i Stockholm.²⁷⁷ Inget har framkommit som visar på speciella relationer mellan Tolftas komminister och bruket. Komminister var 1617-36 Laurentius Petri, senare kyrkoherde i pastoratet, och därefter Olaus Erici Gavelius, vilken 1656 blev kyrkoherde i Lena. Kyrkoräkenskaper finns bevarade från 1650,²⁷⁸ men i dem saknas omnämmanden av de tre vallonerna under de första sex åren. Däremot bokförs 1651-55 brukets vinpenningar, d.v.s. en avgift för inköp av nattvardsvin.²⁷⁹

---

²⁷⁴ Malmberg 1917, s. 26-29.

²⁷⁵ Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 902, 905. RA. Lindblom 1989, s. 145. Lindblom 1990, s. 17.

²⁷⁶ Västlands kyrkoarkiv L I a:2. ULA. Örnberg 1894, s. 360-363.

²⁷⁷ Kilström 1953. Malmberg 1917, s. 33-34, 50. Västlands kyrkoarkiv L I a:2. ULA.

²⁷⁸ Västlands kyrkoarkiv L I a:2. ULA.

²⁷⁹ Montan 1921.

Tre bruk grundade av Henrik Lemmens

Åkerby och Hillebola bruk

Vid sidan av Lövstabruk fanns i Österlövsta församling även valloner vid bruken i Hillebola och Åkerby. Dessa bruk hade, trots Louis De Geers protester, anlagts 1638 respektive 1640 av köpmannen Henrik Lemmens, verksam främst i Stockholm och medlem av den tyska församlingen där.²⁸⁰ Det finns alltså här möjlighet att jämföra valloner under två olika ägare med olika konfession i samma församling. Åkerby bruk är beläget vid Strömarån omkring ett par kilometer söder om Österlövsta kyrka och omkring en halvmil väster om Lövstabruk. Strömarån fortsätter söderut till sjön Strömaren, som ligger på ungefär samma nivå som Tierp. Vid åns utlopp i sjön ligger Hillebola bruk. Strömarån utgör f.ö. de två brukens förbindelselänk norrut med hamnplatsen Löten och Lövstaviken. Åkerby och Hillebola kom aldrig att passera Lövstabruk i betydelse under 1600-talet.

Procentuellt utgjorde andelen valloner av den totala mantalsskrivna bruksbefolkningen 1655 vid Lövstabruk 39,7 procent, vid Åkerby 20 procent och vid Hillebola 11 procent. Andelen valloner var alltså betydligt mindre vid dessa två bruk än vid Lövstabruk. Vallonerna utgjorde vid Åkerby 18 och vid Hillebola 16 mantalsskrivna av brukens totalt 88 respektive 139 mantalsskrivna. Till skillnad från Lövstabruks valloner redovisas de i mantalslängden yrkesvis (smeder, kolare) tillsammans med den svenska arbetskraften. Österlövstas hela mantalsskrivna befolkning uppgick till 702 personer. Vallonerna vid Åkerby utgjordes dels av en grupp som hörde till smides- och hyttpersonalen, dels en grupp som hörde till kolar- och skogshuggarpersonalen.

Smides- och hyttpersonal

Douhan, Gelotte, Martelleur, Mineur, Philip, Willmot.

Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare

Bovin, Grenier.

På samma sätt kan vallonerna vid Hillebola delas in.

Smides- och hyttpersonal

Anthoine, Bevy, le Brun, Dandenel, Douhan, Galan.

Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare

Carlier, Mineur.

Det finns inga belägg för att några av dessa hade flyttat till Sverige från Sedan. Från furstbiskopsdömet Liège hade familjerna Anthoine, Bevy, le Brun, Carlier och Willmot kommit medan familjerna Dandenel, Galan, Gelotte, Martelleur, Mineur och Philip flyttat in från Spanska Nederländerna. Vallonerna vid Åkerby och Hillebola hade mestadels varit verksamma vid De Geer-bruken i Uppland före flyttningen hit.

Domkapitlets protokoll²⁸¹ saknar uppgifter om dessa två bruk fram till 1655. Eftersom man hade samme kyrkoherde, Magnus Ivare Leufstadius, som Lövstabruk och det där fanns främmande trosbekännare som tolererades finns det inte anledning att förutsätta en strängare behandling från Svenska

²⁸⁰ Isaksson 1995, s. 245, 251.

²⁸¹ UDP 1638-55. UDA A I:2-4. ULA.

kyrkans sida av vallonerna i Åkerby och Hillebola. Bruksägaren, Henrik Lemmens, var ju inte heller reformert. Uppgifter om egna skolor eller gudstjänster saknas liksom uppgifter om förbindelser med Tyska församlingen i Stockholm, Lemmens hemförsamling²⁸² eller den reformerta verksamheten vid Lövestabruk och Österbybruk.

Vallonernas bröllop och begravningar

Österlövsta församlings räkenskaper²⁸³ visar att valloner från Åkerby och Hillebola 1643-1655 lämnade 17 testamentsgåvor. Åren 1652-1655 redovisas dessutom gåvor vid ett bröllop i Åkerby och vid ett, eventuellt två i Hillebola. Eftersom antalet mantalsskrivna valloner 1655 utgjorde endast 34, så förefaller de generellt ha vänt sig till Österlövsta kyrka för begravningar.

De valloner från Hillebola och Åkerby som nämns i kyrkoräkenskaperna i samband med bröllop var smältaren Pierre *Mineur*, Åkerby, som dessutom 1654 lämnade en frivillig gåva, kolaren Louis *Mineur*, Hillebola, som gifte sig med Catlin *Gelotte*, och Clas Lodwikson, Hillebola, säkerligen även han vallon.²⁸⁴ De tre brölloppen ägde rum 1652. Här nämns alltså familjerna *Mineur* och *Gelotte*.

Nio gånger nämns i kyrkoräkenskaperna att valloner från Åkerby bruk avlidit. Vid samtliga tillfällen är det fråga om barn. Fem gånger var de avlidna barn vars föräldrar hörde till kategorin smides- och hyttpersonal och därav hör två till familjen *Guillaume*. De övriga tre hörde till familjerna *le Brun*, *Douhan* och troligen *Martelleur*.²⁸⁵ De andra gångerna nämns två barn till kolaren Clas *Grenier* och två barn till kolaren Louis *Philip*.

Samtliga belägg vid Åkerby rör alltså barn. Beträffande Hillebola är bilden en annan. Här är antalet barn lika stort som antalet vuxna. Förutom en anonym ”fransösk kvinna”, som avled 1647, kan det konstateras att samtliga hörde till smides- och hyttpersonalen. De nyssnämnda familjerna *le Brun*, *Douhan*, *Grenier*, *Guillaume*, *Martelleur* och *Philip* nämns även i Hillebola. För övrigt förekommer namnen *Anthoine*, *Lucas* och *Pousette*. Det är alltså familjer både från Liège och Spanska Nederländerna som nämns i samband med begravningarna av valloner både vid Åkerby och Hillebola.

Valloner som inte nämns i kyrkoräkenskaperna

Åtta familjer från mantalslängden 1655 nämns inte i kyrkoräkenskaperna. Att sju av dem inte nämns kan förklaras med att de efter några år flyttade från Österlövsta.²⁸⁶ Smältaren Nicolas *Gelotte* och hans hustru stannade däremot kvar vid Åkerby. Både han och hustrun avled 1663.

Förutom *Gelotte* hörde familjerna *Dandanel* och *Galan* till dem som invandrat från Spanska Nederländerna. Den stränga lagstiftningen i

²⁸² Malmberg 1917, s. 77.

²⁸³ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1.ULA.

²⁸⁴ Enligt min mening skulle Clas Lodwikson kunna vara en son till kolaren Louis Philip i Åkerby. Ett stöd för denna hypotes är att släktnamnet Philip inte påträffas i Dannemora bergslag efter 1667. Jfr Lindblom 1990, s. 156-157.

²⁸⁵ År 1644 lämnades en gåva vid ”masmästarens fransosbarns” död. Det kan här vara fråga om ett barn till masmästaren Jean *Martelleur* och Johanna *Bie*.

²⁸⁶ Smältardrängen Frans *Bevy* flyttade några år senare till Berkinge, kolaren Carl Carlsson *Bovin* till Ullfors, kolaren Pierre *Carlier* till Ullfors och senare till Ovensjö i Gästrikland, där han fanns 1662, masmästaren Nicolas *Dandanel* slutligen till Österbybruk, där han avled 1683, smältaren Johan *Galan* till Forsmark, och smältarna Pierre och Matthias *Willmot* till Ullfors, d.v.s. ett annat av Lemmens bruk.

hemlandet kan ha medverkat till att dessa familjer längre än andra höll fast vid sin kalvinism. Det är också möjligt att konstatera att kolarfamiljer från Spanska Nederländerna (Mineur, Philip) i större utsträckning än smedfamiljer med samma ursprung (Dandenel, Galan, Gelotte, Martelleur) nämns i Österlövsta kyrkoarkivalier. Flest kontakter hade på samma sätt som i Lövestabruk smedfamiljer från furstbiskopsdömet Liège (Anthoine, le Brun, Guillaume, Pousette).

Ullfors bruk

Vid Ullfors bruk fanns 42 mantalsskrivna 1655 varav en tredjedel hörde till vallonerna:

Smides- och hyttpersonal
Douhan, Dubois, Lucas, Martelleur
Kolar- och skogshuggarpersonal samt körare
Lucas

Denna tredjedel utgjorde en försvinnande liten del av Tierps 491 mantalsskrivna.²⁸⁷ Dessutom torde bruksägaren, som inte var någon större jordägare i Tierp, ha saknat mera betydande inflytande i församlingen. Under de få åren från brukets anläggande 1648 fram till religionsplakatet 1655 lämnar vallonerna inte några spår i det bevarade kyrkliga materialet.

De flesta av vallonerna hade flyttat till Ullfors från Åkerby bruk. Det kan också förklara att inte några vuxna valloner nämns bland dem som avlidit vid Åkerby bruk – många hade ju flyttat över till Ullfors.²⁸⁸

Öregrund och Dannemora

I 1655 års mantalslängd nämns endast Östhammar.²⁸⁹ I staden bodde inte några valloner. Öregrund saknas tydligen eftersom staden brunnit ner 1652 och därför var befriad från skatt under uppbyggnadstiden.²⁹⁰ Av senare uppgifter framgår att tullnären Johan de Besche redan bodde i staden. Valloner synes för övrigt ännu inte ha flyttat ut från den bruksmiljö dit de först anlände trots att vallonbruken hade Öregrund som utskeppningshamn för sin produktion.

Öregrund hade fram till 1636 haft en livlig utrikeshandel. Detta år drogs stadens stapelrättigheter in genom en förordning om städernas seglation. Fortsättningsvis fraktades järnet till Stockholm för export.²⁹¹ Att staden ett antal gånger härjades av eldsvådor under 1600- och 1700-talen förklarar bristen på handlingar i kyrkoarkivet för äldre tid.²⁹² Öregrunds senmedeltida kyrka skadades vid branden 1652. En del kyrkoinventarier finns dock bevarade från 1600-talet, men de vittnar inte om förbindelser mellan vallonerna och Svenska kyrkan.²⁹³

²⁸⁷ Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 912. RA.

²⁸⁸ Ett undantag var dock smältaren Johan *Dubois* som tydligen flyttat in från Forsmark. Detta framgår av att det är en son till honom som i Forsmark lämnade kalvinismen 1695. Se avsnittet om konversioner i kap. 5.

²⁸⁹ Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 870. RA.

²⁹⁰ Öregrunds historia 1991, s. 96.

²⁹¹ Öregrunds historia 1991, s. 240-241.

²⁹² Se bilaga 2 under Öregrund.

²⁹³ Rosell 1964.

Dannemora församling med Dannemora gruvor saknade 1655 valloner bland de bofasta.²⁹⁴ Här får man dock komma ihåg att bruken hade andelar i gruvan och att valloner med största sannolikhet tidvis vistades här. I det kyrkliga materialet för Dannemora saknas valloner under dessa år.

Sammanfattning

Åren 1636-1655 påverkade ännu inte religionslagstiftningen i någon högre grad de uppländska vallonerna. Det fanns fortfarande utrymme för viss tolerans för dem som bidrog till landets ekonomiska utveckling. I Uppland ingrep endast få präster mot de valloner som hade en främmande konfession. Samtidigt verkade Louis De Geer och hans släktingar för de reformertas intressen vid bruken. Det yttrade sig bland annat i franskspråkiga konventiklar och franskspråkig skolundervisning. Samma aktivitet med försenande inverkan på den religiösa assimilationen har inte kunnat beläggas hos de övriga arrendatorerna eller ägarna av järnbruk, även om vissa av dem själva var valloner.

De Geer-bruken ger exempel på hur en vallonsk minoritet i Uppland erhöll egna gudstjänster och egen skola. Påfallande är att den svenska staten eller dess lokala företrädare till en början tolererade de främmande trosbekännarnas religionsutövning. Det kan förklaras med att vallonerna av ekonomiska skäl var önskvärda och eftersom de språkligt ännu utgjorde isolerade grupper och därför inte utgjorde något hot mot Svenska kyrkan. I Österlövsta och Skäfthammar med bruken Lövestabruk och Gimo har det svenska prästerskapet inte protesterat mot vallonernas religionsutövning. Förhållandena var mer spända vid Österbybruk i Films församling. Kyrkoherden där anförde flera gånger att vallonerna i strid mot religionslagstiftningen höll egna konventiklar och hade en egen lärare för sina barn. Däremot nämns inte några större problem med dop och begravningar av vallonerna. Att prästerskapets aktioner gentemot vallonerna vid Österbybruk snarast misslyckades kan förklaras av den strikt vallonska ledning som de tre De Geer-bruken stod under. Det fanns inte någon anledning för den reformerta bruksledningen att upphöra med sin religionsvård.

Forsmarks gamla kyrka låg liksom den nuvarande kyrkan i brukssamhället. Berkinge bruk ligger däremot på ett visst avstånd från Valö kyrka. Inga åtgärder mot vallonernas religionsutövning genom prästerna i de två församlingarna har påträffats. Speciellt Forsmarks bruk hade en annan ställning än De Geer-bruken eftersom det fortfarande var kronobruk. Förutsättningarna var därför mindre gynnsamma för privata konventiklar eller privat barnundervisning. Bruksledningen för Forsmark och Berkinge synes inte ha erbjudit vallonerna egen gudstjänst eller skolgång. Gruppen valloner saknar här den kärna med gemensamt ursprung som utgjorde förutsättningen för ett fasthållande vid kalvinismen vid vissa andra större bruk.

Varken den svenska staten, Uppsala domkapitel eller församlingsprästerna agerade mot några reformerta eller katolska valloner vid Verviers och Lemmens bruk. Även om Welam Vervier var vallon och hans hustru Maria Güthrie av skotsk börd så synes de ha undvikit att gynna en främmande religionsutövning vid bruken. Vallonerna utgjorde dessutom

---

²⁹⁴ Länräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalslängder, s. 919. RA.

till antalet endast obetydliga minoriteter vid de två järnbruken. Det är varken möjligt att påvisa några livligare förbindelser mellan valloner vid Västlands och Strömsbergs bruk och sockenkyrkorna i Västland och Tolfta eller åtgärder av konfessionella skäl mot brukets arbetskraft. Ingenting har framkommit som visar att den fjärdedel av bruksbefolkningen, som var valloner, skulle höra till den grupp valloner som starkt motsatte sig en religiös assimilation eller att ägaren främjade en reformert religionsutövning.

Eftersom Henrik Lemmens var medlem i den tyska lutherska församlingen i Stockholm saknades anledning för honom att ordna med reformert religionsutövning vid sina järnbruk. Kyrkoherde Leufstadius i Österlövsta framförde inte några religionsmål inför Uppsala domkapitel med valloner från Åkerby eller Hillebola inblandade. De flesta av vallonfamiljerna vid de två bruken i Österlövsta nämns i Österlövsta kyrkoarkiv. Några undantag utgjorde dock familjer med ursprung i Spanska Nederländerna som Dandenel, Galan, Gelotte och Martelleur. Andelen valloner från Lemmens bruk som nämns i Österlövsta kyrkoräkenskaper är procentuellt större än andelen från Lövestabruk. Också detta indikerar att man här i högre grad religiöst assimilerats och att man inte heller hade kontakt med Tyska församlingen i Stockholm, till vilken Lemmens hörde.

Några samlade aktioner genom Svenska kyrkan eller lagstiftningen mot de främmande trosbekännarna vid vallonbruken i Uppland har inte kunnat beläggas. De reformerta kunde tolereras eftersom de bidrog till landets ekonomiska utveckling. Det är för tidigt att tala om den religiösa assimilationsprocessen som avslutad.

Bakom lyckta dörrar (1655-1667)

I Europa kännetecknas perioden av en framryckning för konkordieortodoxin i Tyskland och därigenom minskad samhörighet mellan lutheraner och reformerta. I Holland rådde dock fortsatt den religiösa toleransen. Bland de svenska teologerna fanns två linjer. En strängare linje företrädde konkordieortodoxin, en mjukare var förespråkare för protestantismens dogmatiska enande. Religionsplakaten 1655 och 1663 utgjorde segrar för den förra linjen.

År 1655 fanns de flesta av Upplands valloner vid järnbruken i församlingarna Österlövsta, Film och Forsmark. Några bodde dessutom i Skäfthammar, Valö, Västland och Tolfta. Under det närmaste decenniet grundades tre bruk i *Älvkarleby*. Dessutom flyttade nu även valloner till *Vattholma* bruk. Vallonerna hade etablerat sig fastare i Dannemora bergslag – invandringstiden var definitivt avslutad.

Frågan om vallonernas religiösa villkor var ännu inte avgjord. Det fanns olika åsikter om i vilken utsträckning en främmande konfession skulle tillåtas bland vallonerna. Religionsstadgan 1655 sammanfattade vad som skulle gälla för främmande trosbekännare.

Bakom lyckta dörrar (1655-1667)

Religionsstadgan 1655

Den andra hälften av 1600-talet var en betydligt lugnare invandringstid i Sverige än seklets första hälft. Politiskt fanns nu inte samma öppenhet mot omvärlden. Nu skulle Sverige i stället konsolidera sin ställning.²⁹⁵ Vid mitten av 1600-talet skärptes inställningen till de främmande trosbekännarna. Sverige hade inte längre samma behov av invandrare av ekonomiska eller militära skäl. Valloninvandringen till bergsbruket hade i huvudsak avstannat. I Sverige hade nu etablerats en arbetsstyrka av valloner med den tekniska kunnighet som krävdes för bergsbruket. Det finns ett samband mellan ekonomiska förhållanden och religionspolitik. Redan kyrkoordningskommitténs arbete 1649 hade visat en ny skärpa gentemot främmande trosbekännare. Religionsstadgan 1655 företrädde den strängare religionspolitik som framträtt redan i Karl X Gustafs konungaförsäkran den 6 juni året innan och som hörde samman med den lutherska ortodoxin.²⁹⁶ Samma värnande om landets religiösa enhet återfanns i Laurelius tidigare nämnda verk *Speculum religionis* från 1655 medan Johannes Matthiae *Rami Olivae Septentrionalis* med början 1656 företrädde den unionistiska linjen. I Europa fanns en liknande spänning mellan luthersk ortodoxi – Wittenbergteologin och ekumeniska strävanden – de böhmiska bröderna, Calixtus.²⁹⁷

Ett klart uttryck för den stramare linjen var 1655 års religionsstadga, som lämnade mer detaljerade anvisningar än tidigare om de främmande trosbekännarnas ställning i landet. Stadgan, som består av sju paragrafer, hade utarbetats av diplomaten Mattias Björnkou och behandlades vid riksdagen 1655.²⁹⁸ På valloner i Uppland var främst paragraferna två och tre tillämpliga. Grundtankar i 1655 års religionsstadga var att ”samma kristliga evangeliska lära” skall läras och förkunnas i hela Sverige med provinser. Inte någon, oavsett nation, stånd eller villkor, skulle tillåtas ha en annan religion. Den kalvinistiska läran hörde till de namngivna förbjudna konfessionerna. I stadgans andra paragraf uppräknas katoliker (”papister”), reformerta (”kalvinister”), anabaptister, photinianer²⁹⁹ och andra i överensstämmelse med Uppsala mötes beslut. De främmande personer som trots allt fanns i landet för krigstjänst, handel, hantverk eller annat får enligt tredje paragrafen endast hålla andakt inom stängda dörrar. Ingen, inte ens deras svenska tjänstefolk, fick de på något sätt påverka med sin andakt. De skulle tvärtom uppmana tjänstefolket att gå till församlingskyrkan. Vid sidan av hemliga eller offentliga sammankomster förbjöds även i tredje paragrafen inkallandet av främmande lärare som skulle predika, döpa, dela ut nattvarden eller undervisa barn. Därefter följde straffsatser för dem som överträdde förbudet genom att hålla sammankomster eller till Sverige bjuda in icke-lutherska lärare. Första gången en dylik handling upptäcktes skulle den skyldige böta minst 100 daler silvermynt till närmaste hospital eller till de fattiga. Summans storlek berodde på brottets art. Andra gången stadgades fängelse och tredje gången landsförvisning.

²⁹⁵ Carlsson & Rosén 1978, s. 483-538.

²⁹⁶ Religionsstadgan 1655 var dock inte ett resultat av drottning Kristinas konversion till katolicismen. Stadgan är daterad 25 juni 1655 medan drottningen konverterade först 3 november 1655. Se Göransson 1956, s. 257-266.

²⁹⁷ Holmquist 1953, s. 104-106; Christensen & Göransson 1969, s. 257-266.

²⁹⁸ Religionsstadgan 1655. Även utgiven i Stiernman 1744, s. 48-72. Jfr Göransson 1950, s. 348.

²⁹⁹ Se t.ex. Anjou 1866, s. 434, Leube 1928, s. 143.

Religionsstadgans övriga paragrafer föreskriver hur man skulle förhålla sig till främmande sändebuds religion och förbjuder främmande trosbekännare att bli präst eller lärare i landet. Ungdom som reste utomlands skulle ha prövats i sina troskenskaper och svenskar som vistades utomlands skulle värna om den lutherska läran. Gudstjänsten i Sverige fick inte förtalas av någon, oavsett religionstillhörighet.

Ett nytt religionsplakat utfärdades 1663.³⁰⁰ Dess huvudsyfte var att förbjuda skrifter av biskoparna Johannes Matthiae i Strängnäs och Johannes Terserus i Åbo. Dessa biskopars mål var en förlikning mellan olika protestantiska riktningar och de var därför motståndare till att Konkordieboken skulle antas som bekännelseskrift. Religionsplakatet hänvisar till tidigare förordningar men går inte närmare in på förhållandet till främmande trosbekännare. Däremot uppräknas vilka dokument som skall vara normgivande: Konkordieboken, 1571 års kyrkoordning, Uppsala mötes beslut 1593 och religionsstadgan 1655. Indirekt visar denna uppräkning att någon lättnad för de reformerta inte avsågs.

Ett antal beslut under de närmast följande åren³⁰¹ ansluter sig till tidigare beslut med vissa preciseringar. De främmande trosbekännarna i *Stockholm* hade tydligen inte längre närmare kontakter med hovförsamlingen och tyska kyrkan. Hovförsamlingens liturgi ändrades genom en ny gudstjänstordning 1664 på ett sådant sätt att den avlägsnades från kalvinismen medan de reformerta i den tyska församlingen synes ha assimilerats.³⁰² Fortsättningsvis fanns den främmande religiösa aktiviteten i Stockholm koncentrerad till de engelska och franska sändebuden, Louis De Geers bokhållare Isak Beck på Södermalm och köpmannen Claude Rocquette från Languedoc, som 1654 hade adlats Hägerstierna.³⁰³

I *Göteborg* var det främmande religiösa inslaget inte längre lika markant. Även om det ännu fanns reformerta i staden, uppstod inte lika ofta problem. Oklarheter uppstod dock ibland i samband med begravingar. Enligt religionslagstiftningen skulle främmande trosbekännare begravas utan högtidligare ceremonier. Här fanns en större vilja till tillmötesgående från den tyska församlingens präster än från den svenska församlingens.³⁰⁴

---

³⁰⁰ Religionsstadga 1663. Även utgiven i Stiernman 1744, s. 92 ff. Gustafsson 1973, s. 102-103.

³⁰¹ Regeringsformen 1660 ansluter sig till tidigare författningar om religion. (Stiernman 1744, s. 73 ff.) – Riksdagsbeslutet i Stockholm 3/11 1660 (Stiernman 1729, II, s. 1360) ansluter till religionsstadgan genom sin uppmaning att utrota allt som hindrar Sveriges säkerhet. Regeringsformen av samma dag 1660 (Stiernman 1744, s. 73 ff.) utgår från Gustav II Adolfs och Karl X Gustavs försäkringar samt religionsstadgan. – Enhetstanken (kyrkostyrelse och ceremonier) kommer också fram i Malmö recess 1662. (Stiernman 1729, II, s. 1413-1414.) Däri stadgas också att biskoparna är skyldiga att lämna rapporter om hur förordningarna efterlevs och att personer i andlig eller världslig tjänst inte får vara födda eller ha studerat utanför Sverige. – Riksdagsbeslutet i Stockholm 27/8 1664 (Stiernman 1744, s. 110 ff.) anknyter nära till tidigare förordningar, bl.a. genom värnandet om att svenska studenter i utlandet ska hålla fast vid den rena läran. Nytt är en uppmaning att låta trycka alla tidigare viktiga beslut så att de blir allmänt kända. En annan punkt är att adliga personer, som fått svenskt medborgarskap, men är av annan konfession är luthersk, måste uppfostra sina barn i landets religion, om barnen skall få bli svenska medborgare och få rätt att arbeta i landets tjänst. – Det skulle föra för långt att här redogöra för Louis De Geers barn i detta sammanhang. Frågan kommer dock att tas upp i specifika fall vid de olika uppländska bruken när det är relevant. – En hel förordning angående förbudet att bevista främmande gudstjänster utfärdades den 8 april 1666. (Stiernman 1744, s. 114 f.) Speciellt hänvisas till 1655 års stadga. Förordningen har kommit till för att stävja missbruk och ”varnar, förmanar, befäller allvarligen” alla att hålla sig till tidigare bestämmelser.

³⁰² Lindqvist 1946, s. 26; jfr s. 13. Schieche 1971. Jfr att Staf 1966 ej nämner dessa församlingar i sin redogörelse för främmande trosbekännare i Stockholm under karolinsk tid.

³⁰³ Prästeståndets riksdagsprotokoll 1954, s. 368, 525.

³⁰⁴ Almqvist 1929, s. 775-776.

Inte heller i *Norrköping* förekom nu någon mer framträdande främmande religionsaktivitet. Den franskspråkiga befolkningen uppgick vid 1600-talets mitt till minst 15-20 hushåll, den holländska till ungefär en tredjedel därav. Den tyska befolkningen däremot utgjordes av minst 213 familjer eller drygt en femtedel av stadens befolkning. De flesta av fransmännen, holländarna och tyskarna var verksamma vid De Geer-verken.³⁰⁵ Som en naturlig följd av det markanta inslaget av tyskar i staden erhöll Norrköpings tyska församling privilegier från regeringen 1661.³⁰⁶ Utöver dessa fanns ännu speciellt vid järnbruken i *Uppland* ett antal reformerta valloner.³⁰⁷

Under åren 1655-1667 skedde alltså en fortlöpande skärpning av religionslagstiftningen. De olika förordningarna gick i detalj in på vad som skulle gälla för främmande trosbekännare. Den synkretistiska falangens tankar fick inte något genomslag i religionslagstiftningen.

Emanuel, Laurens och Steven De Geer – det uppländska bruksimperiet på tre händer

Lövstabruk

Louis De Geers uppländska bruk skiftades efter dennes död 1652 mellan tre söner. Sonen Emanuel, som redan förvaltade bruket sedan 1650, blev nu ägare till Lövstabruk, det största av vallonbruket. Emanuel bodde långa tider utomlands.³⁰⁸ Som förvaltare verkade 1661-66 släktingen Raphael De Geer,³⁰⁹ som troligen var son till den tidigare förvaltaren Louis De Geer de Brialmont.

Kalvinismen vid Lövstabruk

Vallonerna uppmärksammades i ett brev till domkapitlet den 20 juni 1666 från Magnus Leufstadius, kyrkoherden i Österlövsta. Han anförde att först Louis De Geer d.ä., därefter dennes son Emanuel dels hållit en skola för de franska barnen, dels på alla söndagar ”läst och predikat” ur franska postillor för arbetsfolket. Det här hade försiggått i 24 år, även om somliga gått till sockenkyrkan och tagit emot nattvarden där. Enligt denna uppgift skulle alltså vallonerna före 1642 inte ha haft denna ordnade skolgång och dessa konventiklar. Tidsmässigt hänger detta ihop med att Louis De Geer 1642 anställde Louis de La Lieu som ”lecteur” vid bruket.³¹⁰ Nu hade vallonerna börjat förstå svenskarnas språk och även svenskarna vallonernas franska, varför det fanns risk för att svensk ungdom kunde lockas bort från den lutherska läran. Därefter skriver Leufstadius att ”sombliga ibland them äro Calvinister, sombliga papister, och somliga fögho af någon Religion säija sig till”.³¹¹ Alltså fanns det vid denna tidpunkt både reformerta och katoliker vid Lövstabruk. Det här är det andra belägget för katoliker vid upplandsbruket.

³⁰⁵ Helmfrid & Kraft 1965, s. 293.

³⁰⁶ Helmfrid & Kraft 1971, s. 16.

³⁰⁷ Se t.ex. Pehrsson 1905, s. 130-132.

³⁰⁸ Dahlgren 1923, s. 557-558.

³⁰⁹ Dahlgren 1920, s. 28-29.

³¹⁰ Hoffmann 1940, s. 139. Se föregående kapitel avsnitt om kalvinismen vid Lövstabruk.

³¹¹ År 1643 hade kyrkoherde Treuderus i Film anført att arrendatorn Mattias De Geer på Österbybruk fått några katoliker att konvertera till kalvinismen. Se avsnittet om kalvinism vid Österbybruk i det förra kapitlet.

Därefter framgår av brevet att Emanuel De Geer själv var reformert, att han bodde i Stockholm, Norrköping och ibland även på andra ställen, samt att han själv och hans tjänstefolk inte ofta kom till sockenkyrkan. Brevet slutar med en förfrågan till domkapitlet om inte Emanuel De Geer måste ta ansvar för att ordna även svensk gudstjänst vid bruket, som totalt omfattade 50 eller 60 hus med tre till sex vuxna personer i varje. Leufstadius ansåg att de hade för lång väg till kyrkan. Tidigare hade det från 1615 funnits ett kapell, men det var nu rivet. Istället har De Geer låtit sina barns franske preceptor läsa om söndagarna för arbetsfolket.³¹² Också här kan religionsstadgan 1655 anas, då vid sidan av gudstjänsten även frågan om skola för de utländska barnen togs upp. Att endast lutherska lärare skulle få finnas i landet hade fastställts i religionsstadgan.

Med anledning av skrivelsen från Magnus Leufstadius beslutade domkapitlet den 15 augusti 1666 att anmoda Emanuel De Geer att bygga upp det rivna kapellet vid Lövestabruk.³¹³ Emanuel De Geer svarade den 7 september samma år och hävdade att han omöjligt kunde ha råd att bygga upp ett kapell vid bruket. Avståndet till Österlövsta kyrka var inte längre än det varit tidigare och han hindrade inte bruksfolket att bege sig dit. Avslutningsvis hänvisade han till sina privilegier, som inte måtte inskränkas.³¹⁴ Svenska kyrkans strävan att påskynda den religiösa assimilationen hindrades alltså av den som främst påverkade vallonernas kyrkliga förhållanden, bruksägaren. Det är oklart vad som här avsågs med privilegier. Avsågs brukets privilegier eller faderns adelsprivilegier? En genomgång av bruksprivilegierna visar att de inte innehöll några rättigheter till främmande religionsutövning för vallonerna.³¹⁵ Faderns adelsprivilegier gav inte heller några sådana friheter. Det skulle ju dessutom strida mot den allmänna linjen från Gustav II Adolf och fram till 1655 års religionsstadga: tolerans av ekonomiska skäl, men därutöver inte frihet till en främmande religionsutövning.

Att kalvinismen inte tolererades visar en bänkträta 1664 mellan de lutherska Lemmens vid Åkerby och Hillebola och den reformerte Emanuel De Geer vid Lövestabruk. Ärkebiskop Lenæus hävdade att om Emanuel De Geer övergick till lutherdomen så skulle domkapitlet värna hans intressen. Om inte parterna förliktes skulle domkapitlet eventuellt lämna frågan till ”höga överheten” för avgörande.³¹⁶ Ett sådant uttalande är svårt att tänka sig riktat till Emanuels far, Louis De Geer. Däremot är det helt i linje med den skärpta religionslagstiftningen. Här försökte alltså ärkebiskopen förmå De Geer att lämna kalvinismen. Det skulle underlätta vallonernas religiösa assimilation om bruksägaren inte längre var reformert. Trots detta fortsatte undervisningen av vallonernas barn. Pierre Cambou var skolmästare vid Lövestabruk 1656-74.³¹⁷

En genomgripande förändring i Österlövsta kyrka var att dess målningar överkalkades 1664. De ersattes med målningar i koret, vilka i sin tur överkalkades 1709. Det är obekant vad de föreställde. De hade utförts av Jacob Hartling och Johan Herman från Stockholm. Österlövsta församlings kyrkoherde var också nu Magnus Leufstadius med sonen Petrus som komminister sedan 1652. Några åtgärder för att anpassa kyrkobyggnaden till

³¹² M.I. Leufstadius till UDK 20/6 1666. UDA E V:88:1, s. 127f. ULA.

³¹³ UDP 1666 15/8 § 4. UDA A I:6. ULA.

³¹⁴ E. De Geer till J. Lenæus 1666 7/9. UDA E V:88:1, s. 137f. ULA.

³¹⁵ L. De Geers brev 1934, s. 97-99, 136-138, 285-286, 351-353, 405-406, 445-446.

³¹⁶ UDP 15/12 1664 § 4. UDA A I:5. ULA.

³¹⁷ Lindblom 1992, s. 59. Cambou nämns även 1657 och 1665 i samband med att två av hans barn begrovs. Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA.

de vallonska bruksarbetarna kan inte iakttas i Österlövsta kyrkas plan eller interiör.

Vallonernas bröllop

Här är det nu möjligt att fortsätta analysen av vallonernas vigslar, dop och begravningar i Österlövsta församling med hjälp av kyrkoräkenskaperna. Från 1661 finns även en dopbok att tillgå.³¹⁸ Det är få vigslar med en vallon som brudgum som 1656-67 antecknats i räkenskapsboken. Inte en enda vallon från Hillebola nämns, däremot kom tio från Lövstabruk och en från Åkerby. Tre gånger nämns valloner från andra bruk som brudgummar – de kom från Forsmark, Älvkarleby och Ullfors.

Som framgår av det tidigare avsnittet om Lövstabruks valloner hade de sex familjerna Bevy, Bovin, Guillaume, Martinel, Sporon och Tilman redan tidigt kontakt med Svenska kyrkan. Gemensamt för dem, möjligen med undantag för familjen Martinel, var ett ursprung i furstbiskopsdömet Liège. De hör samtliga till kategorin smides- och hyttpersonal. Med undantag för *Bovin* nämns de sex smedsfamiljerna: *Guillaume*, *Sporon* och *Tilman* två gånger var samt *Bevy* och *Martinel* en gång vardera i kyrkoräkenskaperna när de gifte sig.³¹⁹ Det fanns alltså en grupp vallonska smedsfamiljer från Liège vid bruket som bevisligen hade förbindelser med Österlövsta församling. Endast ett fåtal andra vallonfamiljer nämns. Bland dem fanns inflyttade från Östergötland och Södermanland.³²⁰ Yrkesmässigt dominerade smides- och hyttpersonalen.

Dessutom nämns ytterligare vallonbröllop bland de familjer som bodde vid bruket redan 1655: två gånger smeder vid namn *Gille*,³²¹ två gånger döttrar till kolaren *le Clerc*³²² och en gång en hovslagardräng *Gille*,³²³ som var bror till de två smederna.

Eftersom kyrkoräkenskaperna endast nämner brudgummens namn har alltför få hustrur kunnat identifieras för att det skall vara möjligt att konstatera i vilken utsträckning valloner gifte sig med svenskor. Med hjälp av Lindbloms arbete om vallonsläkter har sex av hustrurna kunnat identifieras och av dem var fyra helt säkert valloner: *Anna Douhan*, *Anna du Clerc*, *Johanna du Clerc* och *Maria Pescheur*. De tillhör inte de i kyrkoräkenskaperna och dopboken oftast nämnda familjerna vid Lövstabruk.³²⁴

Vallonernas dop

Dopet förrättades i kyrkan och hade ibland sin plats efter predikan i högmässan. Endast vid sjukdom eller svår köld ägde det rum i hemmet.³²⁵ Ända till 1693 inleddes dopceremonin vid kyrkdörren. Efter Fader Vår

³¹⁸ Österlövsta kyrkoarkiv C:1, L I:1. ULA.

³¹⁹ Se bilaga 2.

³²⁰ Smeden Johan *Gode* hade kommit till bruket 1663, troligen från Östergötland. Redan 1666 flyttade han vidare till Ullfors bruk. Kolaren Jakob *Pagard* hade kommit till bruket 1661, troligen från Södermanland. Dessutom nämns 1660 Johan *Koffe*, som jag tolkar som Johan *Goffin*. Jfr Appelgren 1968, s. 144, 293.

³²¹ Mattias *Gille* nämns 1657 och Johan *Gille* 1661.

³²² Anna *le Clerc* gifte sig 1662 med med Jacob *Tilman* och hennes syster *Johanna* samma år med Jacob *Bevy*.

³²³ Per *Gille* vid Ullfors gifte sig 1664 med Anna *Douhan* från Lövstabruk.

³²⁴ Familjen *Douhan* behandlas under Lemmens bruk. Maria *Pescheur* hörde förmodligen till en familj som redan 1624 fanns i Sverige. Lindblom 1990, s. 153.

³²⁵ Brilioth 1946, s. 241.

fördes barnet fram till dopfunten där själva dophandlingen utfördes. Begjutning av endast huvudet ersatte under 1600-talet nedsänkning av dopbarnet.³²⁶ Förutsatt att de föräldrar som var främmande trosbekännare förpliktade sig att uppfostra barnen lutherskt och faddrarna var lutheraner fanns inga hinder för vallonbarnens dop i Svenska kyrkan. I Österlövsta var en stor andel av de vallonbarn som döptes 1661-1667 barn till valloner som var bosatta vid bruket redan före 1655: de sex nyssnämnda smedsfamiljerna, hovslagarfamiljen *Gille*, byggmästarfamiljen *Gille* och kolarfamiljen *Oudart*. Dopbarnets namn redovisas inte i dopboken under de här åren varför det inte går att sluta sig till om namnen reflekterade en reformert eller katolsk namngivningssed eller om de anpassats till svenska förhållanden.³²⁷

Det fanns alltså en grupp valloner vid bruket, främst smedsfamiljer, som lät präster i Österlövsta döpa sina barn. Förutom dem nämns även fyra andra familjer från bland annat Österbybruk och Östergötland som flyttat in efter 1655³²⁸ och som inte hörde till smides- och hyttpersonalen. Att gruppen senare inflyttade valloner inte innehåller några smeder förklaras av att smederna oftast rekryterades inom redan befintliga familjer vid bruken.³²⁹ Gemensamt för de inflyttade både från Österbybruk och från Östergötland är att de kom från miljöer där det fanns en reformert undervisning. Det har tydligen inte uteslutit att de lät präster i Österlövsta döpa deras barn. Ytterligare några familjer bodde i Lövestabruk endast kortare tid. De hörde till de valloner som mestadels var anställda vid Lemmens bruk och därför bara vid enstaka tillfällen nämndes under Lövestabruk.³³⁰ De förbigås här.

Vallonernas begravningar

I kyrkoräkenskaperna sammanfördes 1657 de som avlidit i pesten ("pestilentian") separat. Totalt avled omkring 60 personer som begrovs mellan 9 augusti och 11 november. Bland de avlidna fanns även ett antal valloner: En dotter till mästern Götfrid *Tilman* och hans hustru Barbro Claesdotter *Bevy*, tydligen ett barn; tre generationer *Guillaume*: räckarmästaren Toussaint, sonen masugnarbetaren Israel och ett barn till den senare. Kvar fanns Israels änka Anna *Gouverneur* med två barn och ett antal syskon till Israel. Familjen *Giers* drabbades allvarligast: hela sju personer avled i pesten 1657. En son till kolaren Frans Giers begrovs den 18 september, den 3 oktober kolaren själv, hans hustru och två av deras barn, den 13 oktober ett barn och den 15 oktober ytterligare ett barn. Åtminstone tre barn överlevde dock pesten.

Förutom *Bevy*, *Giers* och *Guillaume* nämns 1656-67 familjerna *Bovin*, *Martinel*, *Sporon* och *Tilman*,³³¹ vilket ytterligare bekräftar att de sex smedsfamiljernas religiösa assimilation påbörjats. De valloner som därutöver nämns i samband med testamentsgåvor 1656-67 var mjölnaren *Bertheau* 1658, kolaren *Bourguignon* 1656, hovslagaren *Gille* 1661 och 1663, byggmästaren *Gille* 1663, kolaren *le Main* 1664, smeden *Oudart* 1656 och

³²⁶ Rodhe 1923, s. 248-253.

³²⁷ Jfr Marnef 1996, s. 199-201.

³²⁸ Kolaren Johan *le Main* kom ursprungligen från Finspång men hade senare också bostad på Berkinge bruk; hjulmakaren Jan *Hubinet* kom från Österbybruk; från Österbybruk kom förmodligen även mjölnaren Antoine *Boudry*; kolfogden François *Bossard* hade tidigare varit verksam på bruk i Västmanland, Södermanland och Östergötland.

³²⁹ Douhan 1985, s. 145-179, speciellt s. 177: "... smedpersonalen placerade 3/4 av sina söner inom den egna kategorin. Masugnspersonalen lyckades med detta till 2/3, medan kolarpersonalen och hantverkarna nådde en siffra av 1/2."

³³⁰ Douhan (1666), Galan (1663), Mineur (1661 och 1666) samt Robert (1662 och 1665).

³³¹ Se bilaga 2.

kolaren *Pagard* 1664.³³² Här bör även nämnas att skolmästaren Cambou förekommer 1657 och 1665.

Valloner som inte nämns i dopboken eller kyrkoräkenskaperna

Det fanns några vallonfamiljer vid bruket som tidigare haft kontakt med Österlövsta församling men som inte nämns under de här åren: smedfamiljen *de Nis* och körarfamiljerna *Gouverneur* och *Willmot*. Dessutom kan noteras att kolaren *Bourguignon* och mjölnaren *Bertheau* vardera nämns endast en gång.

I förra kapitlet redogjordes för de sex familjer som fram till 1655 inte nämns i kyrkoräkenskaperna. De flyttar under de närmaste åren i stort sett alla från Lövestabruk. Barnen till smeden Pierre *du Sausoy* flyttade från Lövestabruk.³³³ Kolarfamiljen *Ouzeaux* flyttade till största delen till Tyskland omkring 1661. Dottern Catherine gifte sig 1663 i Mannheim. En ogift son, Clement, fanns dock kvar vid Gimo bruk 1661-67.³³⁴ Hammarsmeden Pacquet *le Brun* reste 1666 till Tyskland. Inget har framkommit om kontakter med den svenska församlingen. Ätminstone en son, Pacquet *le Brun*, stannade kvar i Uppland.³³⁵ I detta sammanhang kan också nämnas att hovslagarsonen Johan *Gille* flyttade till Brandenburg. Han tillhörde dock en familj som hade kontakt med Österlövsta församling.³³⁶

Det kan alltså i två fall (*le Brun*, *Ouzeaux*) konstateras att det är möjligt att förklara varför familjerna inte vidare nämns i kyrkoräkenskaperna eller dopboken med att de flyttat från Sverige. I Pfalz bodde sedan 1500-talet ett antal reformerta flyktingar från Frankrike och Nederländerna. Under pfalzgreven Karl Ludvig, som var regent 1649-80, blomstrade de reformerta församlingarna i landet. Efter Westfaliska freden fanns tyska, franska, flamländska och vallonska reformerta församlingar i området. En av de vallonska reformerta församlingarna var belägen i den redan under 1600-talet viktiga handelsstaden Mannheim. År 1680 hade församlingen 2750 medlemmar.³³⁷ En del av de valloner som flyttade från Uppland på 1660-talet har sedan återfunnits i den vallonska församlingen i Mannheim.³³⁸

Flyttningarna till utrikes orter med reformerta församlingar visar att de uppländska vallonerna ännu inte religiöst var helt assimilerade. Att Emanuel De Geer förespråkade en fortsatt reformert andakt och franskspråkig skola är en viktig anledning till att den religiösa assimilationen fördröjdes.

Österbybruk

Efter faderns död övertogs Österbybruk av Laurens De Geer, som mestadels bodde i Amsterdam. Vid bruket företrädde han av sin förvaltare Gilles De Geer, som till efterträdare fick Jan Anders Woltzogen och därefter från 1658 Mathias Peltz, vilken hade uppdraget ända till 1693.³³⁹

³³² Här förbigås några noteringar för Gelotte, Godou och Robert som inom kort flyttade vidare till Lemmens bruk.

³³³ Lindblom 1990, s. 209-210.

³³⁴ Lindblom 1990, s. 138-139.

³³⁵ Lindblom 1989, s. 107-109.

³³⁶ Lindblom 1989, s. 226.

³³⁷ Meyer 1914, s. 55-56.

³³⁸ Le Clercq, Calbat & Cronberg 1993, s. 3.

³³⁹ Pehrsson 1899, s. 67. – Gilles De Geer hade omkring 1650 efterträtt sin far Mattias De Geer som förvaltare vid Österbybruk. Dahlgren 1920, s. 32.

Även om några bänktråtor som direkt berörde bruksägarna vid Österbybruk inte påträffats i materialet – Laurens De Geer bodde ju oftast utomlands – så ges här flera exempel på de villkor under vilka vallonerna levde.

Kalvinismen vid Österbybruk

Andreas Hofstadius var fortfarande kyrkoherde i Film under dessa år. År 1657 försökte prosten Michael Bostadius i Vendel lösa en tvist mellan Hofstadius och bruksförvaltaren Gilles De Geer vid Österbybruk. Kyrkoherden anklagade bruksförvaltaren för att han hindrade bruksfolket att gå i kyrkan på söndagarna och att han själv åkte till Dannemora kyrka istället för till kyrkan i Film.³⁴⁰ Gilles De Geer anklagade i sin tur kyrkoherden för att denne dels vägrat döpa ett ”fransos barn” eftersom modern inte velat lämna någon penninggåva vid kyrktagningen, dels vägrat döpa ett annat vallonbarn, eftersom faddrarna inte var lutheraner. Hofstadius hade en längre tid från predikstolen talat om att faddrarna skulle vara lutheraner.³⁴¹

Enligt domkapitlets protokoll hade prosten Bostadius inte lyckats uträtta något på grund av kyrkoherde Hofstadius ”otidighets skull”. Bostadius bad därför om fullmakt för sig och prosten Jacobus Balthazari i Börstil att göra en ny rannsaking i Film. Domkapitlet utsåg prosten i Björklinge, Eric Hofvenius, att biträda Hofstadius.³⁴²

Året därpå, 1658, inlämnade Bostadius och Hofvenius till domkapitlet en skrivelse omfattande 21 punkter med en redogörelse för förhållandena vid Österbybruk. Här framfördes anklagelser från flera vallonerna mot kyrkoherden för att denne behandlat dem för strängt genom att vägra dop om de inte kunnat betala honom. Därför begärde de nu att domkapitlet skulle fastställa hur mycket de skulle betala för kyrkoherdens förrättningar. Här togs ännu en gång upp förvaltaren Gilles De Geers kyrkogång och att han hindrat vallonerna att gå till kyrkan. Gilles De Geer förnekade att han skulle ha hindrat deras kyrkogång och hävdade att han visst flera gånger hade varit i sockenkyrkan. Det senare sade församlingen sig inte kunna komma ihåg.³⁴³ Av redogörelsen framgår att det första av de ovannämnda barnen som kyrkoherden vägrade döpa var barn till skolmästaren Hubertus och att det andra barnets föräldrar var klensmeden Johan Goffin och hans hustru Margareta.³⁴⁴ Här nämns även att hjulmakaren Jean Tissier klagade över att kyrkoherde Hofstadius inte velat döpa Martin smältardrängs barn³⁴⁵ eftersom barnets faddrar inte velat lämna några pengar till kyrkan. Samma dag döptes däremot tre barn till bönder. Jean Tissier försökte då få gå i god för faddrarna och deklarerade att han om barnet inte fick döpas skulle gå vidare till Dannemora kyrka. Om också kyrkoherden i Dannemora inte döpte barnet skulle Tissier fortsätta till Vendels kyrka.

Ärendet behandlades i domkapitlet den 12 maj 1658. Hofstadius förklarade här att han endast tog betalning av ”fransoser”, eftersom de var av annan religion och att det skett så redan före hans tid. Ärkebiskop Lenaus

³⁴⁰ Klagomåls punkter mot Gilles De Geer (efter prostarnas undersökning 17/1 1658) av kyrkoherde Hofstadius. (Odat.) UDA E V:34:1, s. 37. ULA.

³⁴¹ Andreas Laurentii Hofstadius till UDK 1657 30/10. UDA E V:34:1, s. 74. ULA. Pehrsson 1905, s. 122.

³⁴² UDP 1657 9/12 § 5. UDA A I:4. ULA.

³⁴³ M. Bostadius och E.P. Hofvenius till UDK 1658 18/1. UDA E V:34:1, s. 77-80. ULA.

³⁴⁴ Jfr Lindblom 1989, s. 242.

³⁴⁵ Smältardrängen Martin bör bara identisk med smältaren Martin Dubois. Jfr Lindblom 1989, s. 179.

uppmnade honom att komma överens med sin församling om denna avgift. Angående vallonernas bristande kyrkogång förklarade nu Hofstadius den med att pesten härjat i Österbybruk. Prosten Bostadius frågade honom då, om det inte berodde på att Gilles De Geer hindrat dem, vilket dock ingen kunnat bevisa vid rannsakingen. Hofstadius förklarade att de inte vågat tala om det av rädsla för förvaltaren. Angående Gilles De Geers kyrkogång i Dannemora tillsades kyrkoherde Nicolaus Matthiae i Dannemora att inte ta emot honom eller andra från Film i kyrkan. Prosten Bostadius fick till uppgift att säga till bruksfolket att hålla sig till sockenkyrkan. Därefter beklagade sig Hofstadius över att en ”franzospräst” Käller två gånger om året, vid jul och midsommar, brukade besöka bruket och predika för bruksfolket och dela ut nattvarden. Han uppträdde som en köpman, dock med undantag för att han bar svarta kläder. Domkapitlet förklarade att den franske pastorn inte hade någon rätt att göra dessa besök och hänvisade till Karl X Gustavs konungaförsäkran och till religionsstadgan 1655.³⁴⁶ Käller är identisk med Rodolf Keller. Denne benämndes förutvarande pastor i Sverige när han 1666 fick kallelse från församlingen i Bois-le-duc³⁴⁷ att bli pastor där. Redan följande år kallade denna församling en ny pastor eftersom Keller hade avlidit.³⁴⁸ Som nyss nämnts skedde alltså en direkt hänvisning till religionsstadgan 1655. Vad som speciellt åsyftades var tredje paragrafens förbud mot att föra in främmande lärare i riket för gudstjänstfirande eller för barns undervisning.

Det dröjde fem år till dess en liknande fråga var aktuell i Uppsala domkapitel. Prosten Jonas Ivari Edhelius i Vendel höll 15 september 1663 rannsaking i Österbybruk om religionsutövning och nattvardsbruk där. Först tillfrågades bokhållaren Matthias Peltz om det var så att reformerta från andra orter vissa tider på året kom till bruket för att hålla sina samlingar där och ta emot nattvarden. Peltz sade att han inte kunde besvara detta utan hänvisade till brukspatron Laurens De Geer eller dennes bror Emanuel på Lövstabruk. Dock hävdade Peltz att allt skedde på samma sätt som tidigare enligt ett ”privilegium”, som fanns hos domkapitlet. Detta skulle, enligt Peltz, ärkebiskop Lenaeus känna till eftersom han själv hade besökt bruket.

På frågan om de reformerta hade någon gudstjänst på söndagarna svarade först Peltz att det ”lästes i postillan och hölles bön”, därefter ”Hübertus, pedagogus” att han varje söndag läste för de fransktalande ur Abr. Scultetus postilla och dessutom ur en katekesutläggning och ur boken *Trésor de la Chrétienne*. Hubertus förklarade vidare på tillfrågan att han på storböndagarna gjorde på samma sätt och att han för barnen använde en katekes skriven i Amsterdam. Att han inte använde den katekes som var tryckt i Uppsala berodde på att varken barnens reformerta föräldrar eller brukspatronen tillät detta. Av de barn han för tillfället undervisade var endast ett barn lutheran, en skomakarson. Hubertus förklarade vidare, att han endast lärde barnen läsa innantill eftersom de inte kunde begripa en undervisning i religionssaker. Prosten förmanade honom att inte ”förföra de enfaldiga” eller förarga någon med sin lära. Hubertus hade varit vid bruket i 12 år.³⁴⁹ År 1672

³⁴⁶ UDP 1658 12/5. UDA A I:4. ULA.

³⁴⁷ Bois-le-Duc = s'Hertogenbosch i Holland

³⁴⁸ Synoden i Heusden 1666 8-11/9 § 14; synoden i Leiden 1667 14-17/9 § 28. Articles synodaux 1896, s. 640, 658. Serfass 1924, s. 17.

³⁴⁹ Prot. från rannsaking vid Österbybruk 1663 15/9. UDA. I II:2. ULA. Se även Lundström 1903-1908, s. 123. – Angående *Trésor de la Chrétienne* se Serfass 1912. Serfass argumenterar för att det rör sig om en anonym skrift, *Trésor de l'âme chrétienne*, utgiven i La Rochelle 1588.

fanns en Jean Hubert mantalsskriven vid bruket. Han skulle eventuellt kunna vara identisk med Hubertus.³⁵⁰

I domkapitlet lästes Edhelius redogörelse upp den 18 september 1663. Eftersom man i Österbybruk hänvisade till sina privilegier, ansåg sig domkapitlet inte kunna agera förrän man sett innehållet i dem, varför man begärde en kopia av dessa.³⁵¹

Hänvisningarna till privilegierna skulle alltså innebära att bruket ännu inte helt underordnats Films församling. Det förklarar också att kyrkans inredning under dessa år inte bar några spår av någon närmare kontakt mellan bruk och församling. Eftersom det inte nämns något om att privilegierna senare visades upp i domkapitlet fick det tydligen inte något resultat.

Valloner som lämnade Österbybruk och därför inte assimilerades religiöst

Beträffande Lövstabruk är det möjligt att utifrån kyrkoräkenskaper och dopbok dra vissa slutsatser om den religiösa assimilationen. Den rika tillgången på kyrkligt material i Österlövsta församling saknar motsvarighet i Films församling. Dock kan det konstateras att även en del av valloner vid Österbybruk flyttade utomlands under den här perioden. Målet för flyttningen var Mannheim. I den vallonska församlingen där nämns medlemmar av familjerna *Bastin*, *Baudou*, *Hubinet*, *de Marte* och *de Pré*³⁵² som bott i Österbybruk. Det kan alltså konstateras att det fanns en grupp valloner som efter sin flyttning till Mannheim skulle komma att ansluta sig till den reformerta församlingen.

I en historik över den tysk-reformerta församlingen i Magdeburg beskrivs hur Ludvig XIV:s ”rövar- och mördarband” förstörde Mannheim den 16 september 1688 under pfalziska tronföljdskriget. Följande år flyttade därför en stor del av befolkningen till Magdeburg. Om de inflyttade hette det att de gav den fransk-reformerta församlingen i Magdeburg en borgerlig karaktär genom att de var vävare, färgare, garvare, handskmakare, tobaksplanterare och tobaksspinnare. Församlingen hade tidigare dominerats av ämbetsmän och militärer. I *Bürgerbuch der Pfälzer Colonie zu Magdeburg 1689-1808*³⁵³ nämns nu åter familjerna Bastin, Hubinet, de Marte och de Pré. De arbetar inte längre som smeder eller kolare utan är nu tobaksplanterare.

Inte heller under den andra perioden är det möjligt att närmare följa de enskilda valloner vid Österbybruk i det kyrkliga materialet. Däremot visar ärendena inför domkapitlet och de utrikes flyttningarna att vallonernas religiösa assimilation ännu inte var avslutad. Den religiösa assimilationen motverkades av konflikten mellan bruksledningen och Svenska kyrkan. Det primära var inte de enskilda vallonernas trosfrågor utan bruksledningens åtgärder för att vidmakthålla en franskspråkig reformert religionsutövning. Förhållandet mellan vallonbruket i Österbybruk och Svenska kyrkan var ansträngt. En reformert pastor på besök jul och midsommar predikade och delade ut nattvarden. En skolmästare läste på franska för valloner vid

³⁵⁰ Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E I a:14, s. 1724. ULA. – Jfr Lindblom 1990, s. 227, som behandlar Johan Hubert Teather, som fram till 1652 bodde vid Finnåkers bruk i Fellingsbro. Eftersom skolmästaren Hubertus hade bott i Österbybruk i 12 år 1663 skulle han kunna vara identisk med Johan Hubert Teather. – Se förordet till den digitaliserade versionen för en troligare tolkning av vem som avses med Jean Hubert!

³⁵¹ UDP 1663 18/9 § 5. UDA A I:5. ULA.

³⁵² Le Clercq, Calbat & Cronberg 1993, s. 3.

³⁵³ Meyer 1914, s. 533, 576, 601, 616.

söndagarnas konventiklar. Den religiösa assimilationen motverkades alltså av bruksledningens egna initiativ för att vidmakthålla den reformerta konfessionen bland vallonerna.

Gimo bruk

Steven De Geer var den av Louis De Geers söner som övertog Gimo, det tredje av faderns uppländska bruk. Han utökade bruket avsevärt. Han företrädde vid bruket av förvaltaren Mattias Peltz, även verksam vid Österby bruk.³⁵⁴

Den tidigare domkyrkosysslomannen Erik Munck var kyrkoherde i Hökhuvud 1655-66. I annexet Skäfthammar var David Höök och från 1657 Anders Syllenius komminister.³⁵⁵ Inget har framkommit om ändringar av kyrkorummet i sockenkyrkan på grund av vallonerna vid Gimo.³⁵⁶

Kalvinismen i Gimo

En kontrovers i Gimo 1657 visar vilka problem som kunde uppstå när två olika konfessioner möttes vid dopet. Händelsen ger en fördjupad förståelse av konflikterna vid Österbybruk. I Gimo trädde en enskild vallon, masmästaren Michel *Dandanel*, fram och redogjorde för sin tro. Han hade tydligt kommit till Sverige från Spanska Nederländerna med sina föräldrar 1624 och fanns här vid bruket sedan 1651. I Gimo hade han gift sig med Elisabeth *François*, som hörde till en reformert familj vid bruket. När Dandanel skulle låta döpa ett barn i Hökhuvud, ställde prästen där, kyrkoherde Erik Munck, som villkor att barnet skulle uppfostras i den lutherska läran.³⁵⁷

Masmästaren gick inte med på det. Tillfrågad av Munck svarade Dandanel att han varken skulle hindra eller fordra en luthersk uppfostran. Han skulle lära barnet vad som lovas i dopet, men lämna till barnet när det blev vuxet att avgöra om det skulle vara lutheran. Dandanel gav i detta sammanhang en förklaring av nattvarden som är tydligt färgad av hans kalvinism. Kristi lekamen kan inte mottas under, uti och med bröd och vin eftersom Kristus är uppfaren till himmelen. Om det ändå skulle vara så, så vore han för länge sedan uppäten. Prästen har ingen annan uppgift vid absolutionen än att förmana.³⁵⁸ Bakom detta ligger det kalvinistiska avståndstagandet från tanken på Kristi kropp såsom oändlig och allestädes närvarande. Kristi kropp är inte närvarande i elementen eftersom den är i himmelen efter uppståndelsen. Däremot är Kristus genom den Helige Ande närvarande vid nattvarden.³⁵⁹

Då Munck vägrade döpa hans barn begav sig Dandanel istället till prosten i Alunda, Johannes Hontherus, och denne döpte barnet. Prosten förklarade i en inlaga till domkapitlet att kyrkoherden hade gått för strängt fram. Praxis var att prästerna brukade döpa vallonbarnen åtminstone om de hade lutherska faddrar och föräldrarna inte var avogt inställda till en luthersk uppfostran och om prästerna kunde vinna dem till sin församling. Prosten förmanade Munck att gå mildare fram med sin församling så att den inte

³⁵⁴ Pehrsson 1899, s. 67. Dahlgren 1923, s. 552-553. Jfr Gåses memorial med de olika bruksförvaltarna. UDA E V:71:1, s. 69. ULA.

³⁵⁵ Fant & Låstbom 1843, s. 139-141, 147.

³⁵⁶ Stenberg 1951.

³⁵⁷ J. Hontherus till ärkebiskopen 1657. UDA E V:71:1, s. 147f. ULA.

³⁵⁸ Vittnesbörd emot Michel Dandalin 1657. UDA E V:71:1, s. 149. ULA.

³⁵⁹ Wendel 1985, s. 251-271.

vände sig emot honom.³⁶⁰ Här var således det vanliga att de svenska prästerna döpte vallonernas barn, d.v.s. ett handlingssätt som, enligt Holmqvist,³⁶¹ var mycket fördragsammare än det lagen föreskrev, men som, tydligen efter anvisning från högre ort, hade förekommit åtminstone under de första årtiondena efter deras inflyttning vad gällde både altarets sakrament och nödiga kyrkliga handlingar.

När därefter Dandanel frågade domkapitlet om Munck borde ersätta honom för hans omak så fick han svaret att det i så fall skulle avgöras av världslig rätt. Därefter förklarades på tillfrågan att Dandanelns hustru Elisabeth François skulle gå i kyrkan i Hökhuvud. Låg också här konflikten med Munck bakom? Hon borde ju normalt ha besökt Skäffthammars kyrka. Slutligen förmanades Munck och Dandanel till enighet.³⁶²

Någon direkt hänvisning till religionslagstiftningen finns inte. Bakom Muncks agerande torde dock ligga uppfattningen att prästerna skulle se till att faddrarna var lutheraner samt bestämmelsen i 1655 års stadga att avvikande trosundervisning inte fick förekomma.

Att Munck och Dandanel inte försonats slutgiltigt visar en ny tvist åtta år senare. Munck ville inte se masmästaren som förvaltare (”prokurator”) av församlingens egendom under den tid han själv var avsatt.³⁶³ Munck ansåg att någon förvaltare inte behövdes och speciellt inte Dandanel på grund av att han inte tillhörde församlingen, var ogin, kättersk och en sakramentsföraktare. Det sistnämnda torde syfta på händelsen 1657. Munck slutade sin inlaga med att Dandanel ”blive vid sin masugn.” Dandanel beslutade att avstå från att vara församlingens ombud så länge han inte blivit rentvådd från beskyllningarna.³⁶⁴

Paret Dandanel hörde således till kategorin valloner som flyttat in för 35-40 år sedan och som höll fast vid sin konfession. Av detta går det också att sluta sig till att Steven De Geer inte hade ordnat med någon reformert pastor som döpte barnen till vallonerna i Gimo. Då skulle ju Dandanel inte ha behövt vända sig till de svenska prästerna. Det här är det tydligaste exemplet på ingående teologisk reflexion hos en enskild vallon som har påträffats. Dandanelns avsikt att låta sina barn själv välja konfession kolliderade med bestämmelsen i 1655 års religionsstadga att alla barn skulle uppfostras i den lutherska läran. Intressant är att se att Muncks överordnade, prosten Hontherus i Alunda, gjorde en mildare bedömning. Dock fanns också hos honom kravet att föräldrarna skulle låta uppfostra sina barn till lutheraner. I Gimo finns alltså belägg för att bruksbefolkningen i sin helhet ännu inte religiöst assimilerats. Eftersom kyrkböcker och kyrkoräkenskaper för Hökhuvud och Skäffthammar saknas under perioden så går det inte att fastställa i vilken grad Dandanel och andra valloner för övrigt hade kontakt med Svenska kyrkan.

---

³⁶⁰ J. Hontherus till ärkebiskopen 1657. UDA E V:71:1, s. 147f. ULA.

³⁶¹ Holmqvist 1938, s. 419.

³⁶² UDP 21/2 1657 § 3. UDA A I:4. ULA. – Det är oklart om Dandanel var närvarande inför ärkebiskop Lenæus och professorerna i domkapitlet.

³⁶³ Ärkestiftets herdaminne redogör ingående för orsaken till Muncks avsättning. Fant & Låstbom 1843, s. 140.

³⁶⁴ E. Munck till UDP 7/10 1665 med avskrift av brev från M. Jacobsson 8/10 1665 som vidimerats av M. Dandanel. UDA E V:71:1, s. 291ff. ULA. UDP 16/8 1665 § 1. UDA A I:5. ULA.

Forsmark och Berkinge – familjen de Besche ensam ägare

Forsmarks bruk

År 1653 hade Gerhard de Besche löst in Peter Rochets andel i Forsmarks bruk och blev därmed ensam ägare av bruket. Han avled 1656. Under de följande åren tvistade de Besches arvingar med Rochet om rätten till bruket. Omkring 1660 fick arvingarna definitivt besittningsrätten till bruket.³⁶⁵

Ingenting har framkommit om att Forsmarks kyrka ändrades för bruksbefolkningens eller vallonernas skull genom bruksägarens eller församlingens försorg. Det förelåg en viss förvirring beträffande kyrkogången för dem som bodde utanför brukets gränser. Bakomliggande var frågan om utlagor till församlingsprästen. Så framfördes genom brev från prosten Johannes Hontherus i Alunda 1664 till domkapitlet en meningsskiljaktighet mellan prästen i Valö och prästen i Forsmark angående till vilken kyrka det bruksfolk och de kolare som haft sina ”kojor och hyddor” utanför brukets gränser (”terminer”) skulle gå.³⁶⁶ Margareta von Emersen, Gerhard de Besches änka, hade även från Forsmark i ett brev till ärkebiskop Lenaeus i januari tagit upp ämnet. Hon hävdade att de kolare från Valö församling som under kolningen befann sig närmare Forsmarks kyrka måtte få gå till kyrkan där. Domkapitlet överlämnade till tinget att avgöra vilka gränser som skulle gälla för bruksfolkets och kolarnas kyrkogång. I sammanhanget nämns inte något om vallonerna och främmande trosbekännare.

Kalvinismen vid Forsmarks bruk

Det är inte möjligt att följa vallonerna i Forsmarks kyrkoarkiv före 1677.³⁶⁷ Ett exempel utanför kyrkobokföringen på att vallonerna ännu inte helt assimilerats i Uppland är Johan *Guillaumes* flyttning till Frankrike.³⁶⁸ Johan var son till räckaren Jean Guillaume vid bruket och hade 1657 gift sig i Österlövsta församling. Efter att ha arbetat vid Svappavaara kopparverk t.o.m. 1660 flyttade han senare till Frankrike. Uppgiften finns i ett tingsprotokoll från 1679 i samband med ett arv. Fadern hade flyttat in från furstbiskopsdömet Liège. Sonens flyttning tyder alltså på att valloner vid Forsmark ännu bevarade sitt franska språk. Däremot är uppgifterna för vaga för att dra några slutsatser om Guillaumes konfession. Om verkligen kungariket Frankrike avses bör dock Guillaume ha varit katolik. Att en reformert flyttade till Frankrike vid denna tidpunkt förefaller av konfessionella skäl inte sannolikt.³⁶⁹

Det är förvånande att vallonerna vid Forsmarks bruk inte nämns oftare i det genomgångna materialet. Vid sidan av en grupp personer vars ursprungliga hemort inte kunnat preciseras så finns här som tidigare nämnts tre kategorier av inflyttade: en grupp från Sedan, en andra grupp från Spanska Nederländerna och en tredje större grupp med sitt ursprung i Liège. Antalet valloner var tillräckligt stort för att det också här skulle ha varit

³⁶⁵ Nisser 1984, s. 17-18.

³⁶⁶ UDP 6/4 1664 § 3. UDA A I:5. ULA. M. de Besche till ärkebiskopen 24/1 1664. UDA E V:150:1, s. 53. ULA.

³⁶⁷ Församlingens ministerialbok börjar med år 1677.

³⁶⁸ Lindblom 1989, s. 262-263.

³⁶⁹ Se t.ex. Labrousse 1985b.

möjligt med reformerta gudstjänster och reformert kristendomsundervisning. Vad är då skillnaden mellan Forsmark och bruket i Lövestabruk, Österbybruk och Gimo? Har familjen de Besche och övriga delägare i Forsmarks bruk agerat på ett annat sätt än deras kollegor i Österlövsta? Här är det viktigt att komma ihåg att de Besche hade konverterat och vid sin död var lutheran. Han hade alltså inte personliga skäl att speciellt beskydda de reformerta. Att inte kyrkoherden i Forsmark ingrep mot eventuella främmande trosbekännare kan förklaras av att Erik Borstelius nu var gammal – han nämns flera gånger i domkapitlets protokoll som sjuk och dessutom befriad från utlagor för sin fattigdoms skull³⁷⁰ – och därför väl inte orkade ingripa. Forsmarks kyrkas placering i bruksmiljön förklarar också att inte några konventiklar nämns. Lövestabruk och Österbybruk låg ju däremot på avsevärt avstånd från respektive församlingskyrka. Däremot kunde valloner från Forsmark möjligen bege sig till Lövestabruk eller Österbybruk när någon av de besökande franska pastorerna predikade för valloner. Inte heller har det kommit fram något om att ägarna ordnat undervisning för vallonernas barn. Generellt synes det franska språket ha bevarats längre än kalvinismen bland valloner, varför avsaknaden av undervisning endast får ses som en påskyndande faktor då det gäller den religiösa assimilationen.

Berkinge bruk

Berkinge drevs av de Besches arvingar parallellt med Forsmark. Valloner vid bruket nämns ej i domkapitlets handlingar dessa år. Valö kyrkoräkenskaper finns bevarade först från 1673.

Maria GÜthrie, Västland och Strömsberg

Västlands bruk

Västland och Strömsberg styrdes efter Welam Verviers död 1654 för barnens räkning med fast hand av Maria GÜthrie till omkring 1670 när familjen lämnade Stockholm och definitivt bosatte sig på Västlands bruk. Att ägarfamiljen hade anknytning till Västlands kyrka visas av gåvor till kyrkan och av familjegraven i kyrkan. Däremot har inte några patronatsrättigheter till församlingen kunnat beläggas.³⁷¹

År 1657 var ett ärende uppe i domkapitlet beträffande en kolare vid Västlands bruk vid namn *du Clou*, som vistats där i 24 år och som hade konverterat från katolicismen. Det hade fått till följd att hans hustru, som nu befann sig i ”Guidi i Picardien”, inte längre ville ha med honom att göra. *Du Clou* hade varit till Frankrike två gånger, senast omkring 1649, för att hämta henne. Nu ville han gifta om sig och fick tillstånd till det av domkapitlet, eftersom hans förra hustru var en ”desertrix”. Domkapitlet hänvisade till att ärendet även behandlats vid häradstinget.³⁷² Det här är det tredje och sista belägget för katoliker vid vallonbruken i Uppland och det andra för en skilsmässa bland valloner.³⁷³

³⁷⁰ Se t.ex. UDP 1663 1/4 § 6. UDA A I:5. ULA.

³⁷¹ Malmberg 1917, s. 50. Ljungström 1985.

³⁷² UDP 3/6 1657. UDA A I:4. ULA. – Guidi i Picardie har inte kunnat beläggas. Jfr dock orter som Guidel, Guilly, Guines och Guise.

³⁷³ Tidigare har katoliker vid vallonbruken nämnts två gånger: Kyrkoherde Treuderus brev till Uppsala domkapitel 1643 om att Mattias De Geer fått några katoliker vid Österbybruk att

Här är det alltså helt klart fråga om en vallon som inte var eller hade varit reformert.³⁷⁴ Här är alltså ett exempel på ett par där hustrun motstått den religiösa assimilationsprocessen medan mannen konverterat.

De i föregående avsnitt om Vervierbruken nämnda Matthias *Martin*, Petter *Pescheur* och Claude *du Sausoy* var fortfarande verksamma vid Västlands bruk.³⁷⁵ I domkapitlets handlingar förekom vid sidan av kolaren du Clous anhållan om att få gifta om sig inte några uppgifter om vallonerna vid Västlands bruk under den här perioden. De utgjorde inte heller nu någon större skara och var inte speciellt rotade vid just detta bruk. Flera av dem hörde till gruppen valloner från Liège och hade anknytning till De Geerbruken.

Strömsbergs bruk

I kyrkoräkenskaperna för Tolfta³⁷⁶ nämns på 1660-talet för första gången en vallon, ”Böne hammarsmed”. Han är identisk med den tidigare nämnde Benoit *Collinet*, som var gift med Johanna *Pousette*. Collinet nämns i samband med testamentspenningar efter två barn (1 daler var gång) samt med en frivillig gåva 1663 uppgående till 2 daler och 16 öre. Några andra valloner nämns inte i räkenskaperna 1655-67.

Collinet hade tidigare bott i Finnåker i Fellingsbro, som hörde till Västerås stift. Där hade biskoparna Johannes Rudbeckius och Olof Laurelius var för sig utarbetat riktlinjer för hur de främmande trosbekännarna skulle behandlas. Den praxis som hade utformats i Västerås stift hade säkerligen underlättat assimilationen av vallonerna där.³⁷⁷ Collinet kom alltså inte från en miljö som innehöll faktorer som försenade den religiösa assimilationen.

Jean *Henin*, den andre vallonen vid Strömsberg, var inte lika regelbundet bosatt vid detta bruk utan kolare även vid Strömsberg, Österby, Västland och slutligen till sin död 1697 vid Berkinge. Däremot finns sonen Pierre Henin kvar vid Strömsberg 1653-1706 som räckarmästare.³⁷⁸ Någon Henin nämns dock inte i kyrkoräkenskaperna 1655-67.

Åkerby, Hillebola och Ullfors under Henrik Lemmens arvingar

Bruken Hillebola och Åkerby

Henrik Lemmens avled 1657 i Stockholm, varefter sonen Petter övertog Åkerby bruk efter en tvist med övriga arvingar. Hans systrar ärvde Hillebola och Ullfors.³⁷⁹

Till skillnad från vallonerna vid Lövestabruk i samma församling saknas uppgifter om vallonerna vid Hillebola och Åkerby i domkapitlets handlingar.

övergå till kalvinismen och kyrkoherde Leufstadius brev till samma domkapitel 1666 om reformerta och katoliker vid Lövestabruk. – Se förordet till den digitaliserade versionen för ett fjärde belägg!

³⁷⁴ Här har texten ändrats i den digitaliserade versionen. Se förordet!

³⁷⁵ Appelgren 1968, uppslagsordet ”Sausoy”. Jfr Lindblom 1990 under respektive person.

³⁷⁶ Västlands kyrkoarkiv L I a:2. ULA. – Kyrkoräkenskaperna för Tolfta 1650-1711 finns i denna volym.

³⁷⁷ Lindblom 1989, s. 145. Wejryd 1989, s. 186-188.

³⁷⁸ Lindblom 1990, s. 17.

³⁷⁹ Kromnow 1979, s. 527.

Eftersom ägarfamiljen var lutheraner uteblev tydligen åtgärder för en fortsatt främmande religionsutövning genom franskspråkiga konventiklar och fortsatt franskspråkig undervisning. Är det då ändå möjligt att komma åt graden av religiös assimilation genom uppgifter i Österlövsta kyrkoarkiv?

Vallonernas bröllop, dop och begravningar

Under de här åren nämns endast tre brudpar med anknytning till de två brukena: år 1660 Johan *Lucas* från Älvkarleby, vilken hade växt upp vid Hillebola och Åkerby, år 1661 hjulmakaren Martin *Robert* vid Åkerby och följande år Nicolas *Gelotte* vid Åkerby, som gifte sig med vallonen Catlin *Nonnet*, vars föräldrar flyttat till Hillebola efter att tidigare ha varit verksamma vid Österbybruk.

Av de valloner som 1655 bodde vid brukena nämns oftast några smältarfamiljer *Douhan* i samband med dop. Två av smältarna var gifta med vallonkvinnor: Anna *Guillaume* och Pouset *Nonnet*. Några gånger nämns barn till kolaren Lorens *Mineur* och Catlin *Gelotte* respektive till smältaren Pierre *Mineur*. För övrigt nämns barn till smältaren Simon *le Brun* och Jeanne Claesdotter, smältaren Johan *Galan*, räckaren Nicolas *Gelotte* och Cathlin *Nonnet* och hyttdrängen Hubert *Garney* (=Grenier) och Anna *Touron*. År 1662 nämns ett barn till kolaren Lowi *Philip* och efter hjulmakaren Martin Roberts inflyttning från Ullfors till Åkerby även barn till honom.

De familjer som lämnade testamentsgåvor 1665-67 stämmer i stort överens med dem som nämns i dopboken: *le Brun*, *Douhan*, *Gelotte*, *Grenier* (*Garney*) och *Robert*. Dessutom nämns räckaren Clas *Guillaume*, även benämnd Clas *Clason*, och som 1662 flyttade till Lövestabruk, masmästaren Jean *Martelleur* och smältarfamiljen *Willmot*.

Valloner som inte nämns i kyrkoräkenskaperna eller dopboken

Det är möjligt att konstatera att samtliga familjer som var mantalsskrivna 1655 vid brukena och vilka inte flyttade till andra bruk³⁸⁰ med endast två undantag nämns i kyrkoräkenskaperna eller dopboken. Till skillnad från före 1655 nämns familjerna *Galan*, *Gelotte*, *Grenier* (*Garney*) och *Willmot*.³⁸¹ Undantagen är räckarmästaren Pierre *Anthoine*³⁸² och masmästaren Nicolas *Dandenel*.³⁸³ Det fanns alltså ännu några få valloner vid Hillebola och Åkerby som trots att de stadigvarande bodde vid brukena inte nämns i kyrkoräkenskaperna eller dopboken. Det är bland dem som man får söka de valloner som längst höll fast vid sin tidigare konfession. Det kan konstateras att det inte längre förelåg någon skillnad mellan kolarfamiljer och smedfamiljer från Spanska Nederländerna beträffande vigslar, dop och begravningar.

³⁸⁰ Frans Bevy flyttade till Berkinge bruk, Carl Carlsson Bovin flyttade 1657 till Ullfors bruk och Pierre Carlier 1656 även han till Ullfors bruk. Lindblom 1989.

³⁸¹ *Galan* nämns två gånger i samband med dop. *Gelotte* nämns när Nicolas *Gelotte* gifte sig med Cathlin *Nonnet* och när därefter tre av deras barn döptes och två av barnen begrovs. Hubert *Grenier* och Anna *Touron* gifte sig troligen i början av 1660-talet och är därför inte tidigare omnämnda. *Willmot*, slutligen, kom troligen från Lövestabruk och nämns nu när två barn avlider. Lindblom 1989, Lindblom 1990.

³⁸² Observera dock ett belägg från 1645, Petter Antonssons fransosbarn, som kan avse en Pierre *Anthoine*.

³⁸³ *Anthoine* var son till räckarmästaren Jean *Anthoine*, som 1627 inflyttat från furstbiskopsdömet Liège, och Jeanne *Blanck*. Masmästaren *Dandenel* hade troligen 1631 flyttat in från Spanska Nederländerna och var gift med Anna *Couvreau*. Lindblom 1989.

Ullfors bruk

Antalet valloner vid det år 1649 nybildade Ullfors bruk var som nämnts litet. Det är helt klart att majoriteten av bruksarbetarna vid det här bruket rekryterats från Åkerby och i några fall har återvänt dit. Ullfors ligger i Tierps församling, där kyrkböckerna finns bevarade först från 1723. Varken i kyrkoarkivet eller i domkapitlets protokoll och inkomna handlingar från Tierp finns uppgifter om 1600-talets valloner vid Ullfors. Bruksägarna, kyrkoherden eller komministern agerade alltså inte mot någon främmande religiös aktivitet så att det fick genomslag i domkapitlet. De religiösa villkoren för vallonerna torde därför överensstämma med dem för vallonerna vid Lemmens övriga bruk i Dannemora bergslag.

Vattholma, Älvkarleby, Öregrund och Dannemora

Vattholma bruk

Vattholma bruk kan följas ända tillbaka till 1400-talet. Adelsätten Bielke på Salsta slott övertog bruket av kronan i slutet av 1500-talet. Omvandlingen till vallonbruk synes ha skett i tre steg. Nils Turesson Bielkes änka Ingeborg Oxenstierna började först låna in smeder av förvaltaren på Österby bruk, Mattias De Geer. Från 1651 utarrenderades Vattholma. Förste arrendator var Albrekt Schwartz, svärson till bruksägaren Henrik Lemmens. Troligen från 1662 efterträddes Schwartz av Isak Mackey, som var svärson till kyrkoherde Leufstadius i Österlövsta. Under dessa arrendatorer bosatte sig några få valloner vid bruket. Först från omkring 1668 skedde en definitiv omvandling till vallonbruk. Vattholma ägdes då av fältherren Nils Bielke.³⁸⁴ Tensta var Bielkarnas kyrka till 1717. När bönderna i församlingen då sagt nej till uppförandet av ett gravkor för ätten lyckades Nils Bielkes änka Eva Horn genomdriva att Salsta flyttades från Tensta församling till Lena församling.

Vattholmas kyrkotillhörighet hade diskuterats under 1600-talet varför det inte är självklart vilken församling vallonerna räknades till. Utifrån Bielkes anknytning till Tensta församling vore det naturligt att räkna med att vallonerna vid Vattholma hörde dit. I räkenskaperna för Tensta församling³⁸⁵ nämns dock inte några valloner. Däremot nämns valloner i Lena kyrkoarkiv, varför Vattholma bruk alltså kyrkligt räknades till Lena församling. Valloner kan beläggas vid Vattholma från åtminstone 1656 när kolaren François *Dubois* fanns här. Han skall då ha vistats drygt 20 år i Sverige och nämns 1639-41 i Lövstabuks räkenskaper.³⁸⁶ År 1660 fanns även hammarsmeden Thomas *Goffin* vid Vattholma. Denne hade kommit till Sverige 1631 enligt Norrköpings journal och hade tidigare varit verksam i Västmanland.³⁸⁷

Av räkenskapsboken för Lena³⁸⁸ framgår att åtminstone Thomas Goffin och sonen Jacob hade kontakter med församlingen. Fadern lämnade fyra gånger gåvor till kyrkan och sonen en gång.³⁸⁹ Det är här fråga om testamentspenningar, tre gånger för avlidna barn samt två gånger

---

³⁸⁴ Ekström 1986, s. 54-56.

³⁸⁵ Tensta kyrkoarkiv N:1. ULA.

³⁸⁶ Lindblom 1989, s. 178.

³⁸⁷ Lindblom 1989, s. 239-240.

³⁸⁸ Lena kyrkoarkiv L I a:1a. ULA.

³⁸⁹ Se bilaga 2.

ospecificerade gåvor.³⁹⁰ Möjligen skulle Goffins kontakter med Lena kyrka kunna förklaras med att han liksom Benoit Collinet vid Strömsbergs bruk tidigare bott i Fellingsbro församling i Västmanland och alltså redan påbörjat en religiös assimilation.

Förutom far och son Goffin nämns två givare, vilka skulle kunna vara valloner: Lovitz kolare 1663 och Mäster Leonard 1666. Dessa har inte kunnat identifieras. Kolaren Dubois nämns däremot inte i kyrkoräkenskaperna.

Att inte några konflikter rörande vallonernas konfession fördes upp i domkapitlet förklaras av att ännu så få valloner bodde vid bruket. Det är också förklaringen till att varken i Tensta kyrka, som tidigast nämns 1292,³⁹¹ eller i den ungefär samtida, likaledes gotiska, tegelkyrkan i Lena³⁹² finns spår av vallonerna vid Vattholma. Kolaren Dubois var tydligen ännu inte religiöst assimilerad till skillnad från familjen Goffin, som fem gånger lämnade gåvor till Lena församling. Betecknande är att Dubois flyttat in från en kyrklig miljö med sen religiös assimilation, Lövestabruk, medan Goffins tidigare bott i Västmanland, där ju stiftsledningen redan tidigt verkat för att de främmande trosbekännarna skulle inlemmas i Svenska kyrkan.

Älvkarlebybruken

I Älvkarleby församling grundades 1659-1664 de tre brukena Ön (Älvkarleö), Hyttön och Harnäs av Claes Depken och David Leijel. Kronan förpantade skog och största delen av Älvkarleby socken till de två bruksidkarna för att gynna verksamheten.³⁹³ Claes Depken var son till en borgare i Västerås och – trots sitt tyska efternamn – svensk. Depken innehade olika ämbetsmannabefattningar inom bergskollegiets område. Leijel däremot hade som sjuuttonåring 1638 tillsammans med två bröder flyttat till Sverige från Aberbrothoch i Skottland. Han och bröderna verkade som handelsmän i Stockholm.³⁹⁴ Han hör således till gruppen skottar som var verksamma inom bergshanteringen.

Älvkarleby församling avsöndrades 1641 – stadfäst 1645 – från moderförsamlingen Tierp och blev eget pastorat. När brukena anlades och vallonerna flyttade in var Olaus Martini Hedsinius kyrkoherde i Älvkarleby.³⁹⁵ I domkapitlets protokoll och handlingar saknas uppgifter om att denne skulle ha agerat mot främmande trosbekännare i församlingen och inte heller nämns vallonerna fram till 1667 i domkapitlets handlingar från församlingen. Den senmedeltida kyrkan anpassades inte heller till att befolkningen i församlingen ökat genom brukens anläggning.

Här fanns redan från brukets grundläggande flera vallonfamiljer. En kanske överraskande uppgift är att hammarsmeden Bastian *Clement* 1661 och smältaren Jacob *François* 1667 flyttade hit från Kengis bruk i Norrbotten.³⁹⁶ Redan tidigt förekom alltså en flyttning mellan olika delar av landet, t.o.m. mellan Kengis och Älvkarleby. Kengis bruks ägare, bröderna

³⁹⁰ Thomas Goffin flyttade senare till Västlands bruk. Sonen Jacob bor huvudsakligen vid Vattholma bruk t.o.m. 1690. Lindblom 1989, s. 240-241.

³⁹¹ Kilström 1994.

³⁹² Norberg 1967.

³⁹³ Sandén 1960, s. 42-44, 59-61, 68-70, 72-73, 93. I det följande kommer brukena att kallas "Älvkarlebybruken" eftersom de hade samma ägare och ligger nära varandra. Älvkarleby var f.ö. vid den här tiden känt för sitt laxfiske.

³⁹⁴ Kromnow 1945. Sandén 1960, s. 57-59. Gillingstam 1979.

³⁹⁵ Fant & Låstbom 1842, s. 326-328; 1845, s. 170-171.

³⁹⁶ Lindblom 1989, s. 125, 210. Jfr uppgiften om Johan Guillaume från Forsmark och dennes tjänstgöring i Svappavaara.

Momma, hade värvat valloner från andra delar av landet vid brukets grundläggning på 1650-talet.³⁹⁷ Efter några år flyttade således en del av dessa valloner tillbaka till Uppland där de tidigare bott.

En genomgång av kyrkoräkenskaperna för Älvkarleby³⁹⁸ visar att valloner redan tidigt inlemmades i den kyrkliga aktiviteten. Hammarsmeden Clement lämnade 1661 en testamentsgåva efter ett barn. Detta får ses mot bakgrund av att flertalet valloner redan vistats upp till 30 år på olika platser i Sverige. Nyssnämnde hammarsmed hade före tiden i Kengis tydligen bott både i Östergötland och Uppland efter det hans familj flyttat in 1625 från Spanska Nederländerna.³⁹⁹ Vid sidan av Bastian Clement påträffas i kyrkoräkenskaperna vallonerna Johan Lycka (*Lucas*), Daniel *Bayard* och Michel *Oudart*. De hörde samtliga till smides- och hyttpersonalen. Däremot saknas Jacob *François* bland givarna.

Bayard och Lycka⁴⁰⁰ hörde tydligen till en annan kategori valloner än de vars religiösa assimilation kan antas ha försenats eftersom de bodde vid Lövestabruk eller Österbybruk. Mästersmältaren Michel Oudart däremot har som tidigare nämnts den bakgrunden men hör samtidigt till dem som redan tidigt nämns i Österlövsta kyrkoräkenskaper.

Om vallonerna här indelas i två grupper – nämnda och onämnda i räkenskaperna – så visar det sig att den förra gruppen är mindre än den senare eftersom åtminstone ytterligare nio vallonfamiljer fanns vid Älvkarlebyverken. Dessa nyinflyttade valloner torde alltså ännu endast ha påbörjat en religiös assimilation i Älvkarleby församling. En av dem var Jacob François, som eventuellt hörde till en religiöst sent assimilerad familj i Gimo. Ett annat exempel är Jean *Dandenel*, bosatt här vid 1660-talets början.⁴⁰¹ Om dessa valloner dessutom hade förbindelser med reformerta pastorer och erbjöds skolundervisning har materialet inte givit något svar på.⁴⁰²

Öregrund och Dannemora

Även om järnet från Dannemora fraktades över Öregrund har inte heller under den andra tidsperioden något i det kyrkliga materialet visat på kontakter med valloner. Här måste dock åter understrykas att det kyrkliga materialet är synnerligen sprött.⁴⁰³ I Öregrund fanns under denna period åtminstone en vallon, tullnären Johan *de Besche*. Han var sedan 1652 gift med Ingrid, som var dotter till kyrkoherden i Öregrund Gullich Michaelis Svinfot, och hade redan vid den här tiden bänkplats i Öregrunds kyrka. Han utgjorde förmodligen ett undantag såsom tillhörig både en bruksägarfamilj och såsom ingift i en prästfamilj. Svärfadern uttrycker i sin dagbok vid deras bröllop speciellt en förhoppning att Gud måtte giva brudparet sämja, kärlek och välsignelse både andligt och lekamligt. Dessa ord saknades vid de övriga bröllop som antecknats i dagboken.⁴⁰⁴ Att det andliga här nämns kan peka på att de Besche för en luthersk präst var något tveksam som svärson.

³⁹⁷ Corin 1949, s. 226.

³⁹⁸ Älvkarleby kyrkoarkiv L I:1. ULA.

³⁹⁹ Lindblom 1989, s. 124-125.

⁴⁰⁰ Mästersmältaren Daniel Bayard hade tidigare varit verksam bl.a. i Fellingsbro och Godegård. Han nämns 1662 tillsammans med hammarsmeden Johan Lyckas far Clas Lycka (*Lucas*) vid Skeppsta i Södermanland. Lindblom 1990, s. 62.

⁴⁰¹ Han benämns kalvinist när han 1690 flyttade till Valla bruk i By socken i Dalarna. Kilbom 1958, s. 290-292.

⁴⁰² Jfr Sandén 1937.

⁴⁰³ Se bilaga 2.

⁴⁰⁴ Collmar 1961, s. 104.

På samma sätt som gällde för Film, så förekom anvisningar om att varken bruksägare eller bruksfolk från Österby bruk skulle få besöka Dannemora kyrka. Inte heller har Dannemora kyrka visat sig innehålla några inventarier med anknytning till valloner.⁴⁰⁵ I det genomgångna materialet saknas också valloner i Dannemora församling, trots dess läge inte alls långt från Österbybruk och Dannemora gruva som centrum för den uppländska bergslagen.

Sammanfattning

Den främmande religionsutövningen vid vallonbruken började omedelbart närmare granskas efter det att 1655 års religionsstadga utfärdats. Genom lagstiftningen reglerades förekomsten av privata andakter och undervisning vid bruken. Präster vände sig nu också till Uppsala domkapitel för att påskynda den religiösa assimilationen av valloner. Genom att den första generationen bruksarrendatorer eller bruksägare nu avlidit kom makten över bruken i flera fall att delas upp mellan deras arvingar. Det fanns dock ännu på De Geer-bruken ett fortsatt stöd från bruksledningen för de främmande trosbekännarnas religionsutövning.

Lövstabruk och Österbybruk står i en klass för sig med organiserade former som bidrog till att hålla kvar en främmande konfession och ett främmande språk. Vid Lövstabruk hade dock en religiös assimilation in i Svenska kyrkan åtminstone vid dop och begravingar påbörjats, trots besök av reformerta pastorer och, liksom vid Österbybruk, trots konventiklar och franskspråkiga lärare för barnen. Tyvärr saknas för Österbybruk det kyrkliga arkivmaterial som närmare skulle kunna beskriva de enskilda vallonfamiljernas förhållanden. I Gimo fanns en vallonsmed som klart deklarerade att han var reformert och skulle överlåta på sina barn att själva bestämma vilken konfession de skulle ansluta sig till när de uppnått vuxen ålder.

Reformerta eller katolska valloner vid Forsmark och Berkinge nämns inte i Uppsala domkapitels protokoll och inte heller har några aktioner för religiös tolerans från brukets ägare påträffats. Det enda som framfördes som ett problem var om vissa bruksarbetare skulle gå till Valö eller till Forsmarks kyrka. Forsmarks församling omfattade under 1600-talet i stort sett endast bruket, varför en främmande religionsutövning förefaller osannolik. Tydligt tolererade både brukets ledning och församlingarnas kyrkoherdar de främmande trosbekännare som säkerligen ännu arbetade vid Forsmark och Berkinge.

Valloner i Västland och Strömsberg torde endast ha haft kontakt med reformerta eller katolska trosbekännare genom möten med valloner från andra bruk och genom att valloner flyttade in. Ägarfamiljen bodde nu definitivt på bruket och lämnade i fortsättningen flera gånger gåvor till Västlands kyrka och församling. En konversion bland valloner från katolicismen har kunnat beläggas. Församlingens präster synes inte ha ingripit mot några främmande trosbekännare.

Ägarna till Åkerby, Hillebola och Ullfors, Lemmens, hörde ursprungligen till den tyska församlingen i Stockholm, d.v.s. en luthersk församling. Det finns alltså inte här anledning att vänta sig att ägarna skulle understödja en främmande konfession. Några ingripanden från domkapitlet,

---

⁴⁰⁵ Norberg 1968.

Bakom lyckta dörrar (1655-1667)

kontraktsprosten eller församlingsprästen mot en främmande religionsutövning bland Lemmens valloner har inte heller påträffats. De utgjorde dessutom en betydligt mindre andel av bruksbefolkningen än vallonerna vid Lövestabruk. Den religiösa assimilationen fortsatte vid Lemmens bruk. Endast två familjer, Anthoine och Dandanel, förefaller att inte ha haft kontakt med Österlövsta församling.

Vid sidan av de äldre vallonbruken tillkom nu Vattholma bruk och Älvkarlebybruken. Inget har framkommit som talar för en konfessionell särbehandling av de valloner som verkade där. I Dannemora och Öregrund fanns det med endast ett undantag, tullnäraren Johan de Besche, inte några valloner bland invånarna.

1655 års religionsstadga innebar inte slutet för kalvinismen. Det finns under tiden fram till nästa religionsplakat (1667) uppgifter om besök av reformerta pastorer. Gruppen valloner utan kontakt med Svenska kyrkan reducerades dels genom flyttningar till utlandet och då speciellt till orter med starka kalvinistiska inslag, dels genom en fortsatt religiös assimilation. Förhållandet till Svenska kyrkan var i stort sett gott. Förutsatt att den främmande religionsutövningen ägde rum bakom lyckta dörrar kunde den tolereras. Endast vid få tillfällen påträffas konflikter på grund av vallonernas främmande konfession, men då är ofta de svenska prästernas agerande en utlösande faktor. Att dessa konflikter uppstår så sällan visar att religionsstadgan inte strikt tillämpades – någon ändring i förhållande till de tidigare decennierna var normalt inte aktuell. Vallonernas religiösa assimilation hade påskyndats genom strängare lagstiftning som också innebar en svagare ställning för reformerta bruksägare. Kalvinismen och den mindre utbredda katolicismen hade tydligen ännu inte försvunnit från Dannemora bergslag. Bland vallonerna fanns dock fortfarande främmande trosbekännare.

Religionsfriheten inskränks ytterligare (1667-1693)

Nantesiska ediktets upphävande 1685 var slutpunkten för en lång rad aktioner mot de franska protestanterna. Upphävandet utgjorde ett svårt bakslag för religionsfriheten. Den franska religionspolitiken ledde till att reformerta spreds ut över Europa. Den tyska protestantiska teologin kännetecknades av fortsatt ortodoxi och begynnande pietism. I Sverige sammanföll statens utveckling mot envælde med utvecklingen fram till kyrkolagen 1686. Den enade Svenska kyrkan och knöt den till konkordieortodoxin och därigenom togs definitivt avstånd från reformerta trosbekännare.

Efter 1667 anlades ett antal nya vallonbruk: 1668 *Harg* i församlingen med samma namn, 1676 *Söderfors* i Tierp och 1684 *Vällnora*, även kallat *Åsby*, i Knutby. År 1676 anlades också *Tobo* masugn i Tegelsmora av Emanuel De Geer.

Vallonernas åtminstone begränsade religionsfrihet hade inskränkts genom religionsstadgan 1655. Den fortsatta utvecklingen visar att lagstiftningen ytterligare behövde skärpas. Den religiösa assimilationen var inte något som automatiskt inträdde efter en viss tid i Sverige. 1667 års religionsplakat och kyrkolagen 1686 gav därför detaljerade föreskrifter för vad som skulle gälla för främmande trosbekännare.

Religionsfriheten inskränks ytterligare (1667-1693)

1667 års religionsplakat

Valloninvandringen till bergsbruket i Sverige avstannade i det närmaste när en arbetsstyrka av valloner med den tekniska kunnighet som krävdes för bergsbruket hade etablerats. Främmande trosbekännare fanns i Stockholm, Göteborg och Norrköping samt utspridda på de olika järnbruken i landet. Tyska lutherska församlingar fanns från 1680-talet förutom i nyssnämnda städer även i Karlskrona och Malmö.⁴⁰⁶ En viktig utvandring från Frankrike följde efter Nantesiska ediktets upphävande 1685. Franska protestanter spred ut sig över Europa, speciellt till England, Holland, Pfalz och Brandenburg.⁴⁰⁷ I Norden tog speciellt Danmark emot hugenotter.⁴⁰⁸ Till Stockholm kom ett mindre antal. Invandrarna utgjordes inte längre av bruksarbetare utan av hantverkare av olika slag,⁴⁰⁹ som inte bosatte sig på vallonbruket i Uppland. Det var dessutom inte fråga om en valloninvandring.

År 1667 utfärdades en ny förordning om religionen,⁴¹⁰ strängare än sina föregångare. Eftersom tidigare stadgor inte helt och fullt efterlevdes, hade detta religionsplakat blivit nödvändigt. Till stor del har det samma innehåll som tidigare förordningar. Ny är en bestämmelse att varje utländsk privatperson, som avsåg att stanna någon längre tid i Sverige, efter åtta dagar skulle tala om för ortens kyrkoherde vilken konfession han bekände sig till. Kyrkoherden skulle i sin tur rapportera detta till sin landshövding (eller motsvarande befattningshavare) och sin biskop. Den utländske person som underlät detta, skulle anses förlustig de rättigheter som tidigare givits dem. Den som däremot helt rättade sig efter gällande förordningar skulle inte kunna bli anklagad för något av religiösa skäl. Präster eller andra som predikade eller undervisade förbjöds att komma in i landet. Utländska präster, som var placerade vid främmande makters beskickningar, skulle om de bröt mot förordningar landsförvisas efter att deras arbetsgivare informerats. Den utländske präst som fick en lutheran att konvertera skulle alltså straffas ännu hårdare än tidigare. Även efter detta plakat utfärdades ytterligare förordningar, som på skilda punkter preciserade vad som skulle gälla för de främmande trosbekännarna.⁴¹¹ Dessa förordningar förbigås här eftersom de inte påverkade vallonernas religiösa villkor.

⁴⁰⁶ Carlsson 1981, s. 22. – *Sveriges församlingar genom tiderna* 1989, s. 538, ger en överblick över församlingar med främmande trosbekännare.

⁴⁰⁷ Joutard 1985, s. 352-358.

⁴⁰⁸ Maurel 1986.

⁴⁰⁹ Serfass 1924.

⁴¹⁰ Religionsstadga 1667. Utgiven även i Stiernman 1744, s. 115 ff.

⁴¹¹ I prästerskapets allmänna besvär till 1668 års riksdag framförs att de främmande trosbekännarna i Stockholm och vid bergsbruket inte alls rättade sig efter religionsstadgan 1655 och religionsplakatet 1667. Deras främmande religionsutövning hade snarare ökat. (Prästeståndets riksdagsprotokoll 1956, s. 21.) – I riksdagsbeslut 22/9 1668 (Stiernman 1744, s. 131 f.) görs ett tillägg till tidigare förordningar. En person av främmande konfession som fått eller kan få svenskt medborgarskap, oavsett vilket stånd han tillhör och som uppföstrat sina barn i en annan lära än landets, skall tillsammans med sina barn förlora rätten till medborgarskap i Sverige. – 21/2 1671 utfärdas en ny religionsstadga avseende främmande sändebud och residenter. (Stiernman 1744, s. 132 ff.; latinsk version s. 137 ff.) Anledningen till den förklaras vara att en jesuit som efter sin "husbondes", envoyén Basserode, död stannat i dennes hus och fortsatt sin verksamhet. Basserode var kejsarligt sändebud. (Se Levin 1896, s. 7.) I denna förordning förklaras att endast sändebud med status av extra ordinarie legat, legat, extra ordinarie envoyé eller resident, vilka dessutom skall vara ordentligt ackrediterade, skall ha rätt till egen religionsutövning med sina hushåll. Angående vilka av hushållet som får vara med på gudstjänster stadgas i överensstämmelse med tidigare förordningar. Det betonas också att de främmande prästerna endast får predika på sina arbetsgivares språk. – 21/2 1671

I det holländska sändebudet N. Heinsius hus i *Stockholm* förekom reformert gudstjänst. Besökare som inte hörde till sändebudets hushåll blev i enlighet med religionslagstiftningen bötfällda 1668.⁴¹² Gudstjänster med främmande besökare hos det holländska sändebudet fortsatte dock. Dessutom förekom fransk-reformert gudstjänst hos det holländska sändebudet – med förgreningar ut på familjen De Geers järnbruk, en engelsk hos den engelske legationssekreteraren och en katolsk hos den tysk-romerske kejsarens sändebud.⁴¹³ Allt skedde i enlighet med religionslagstiftningen så länge gudstjänsten inte besöktes av andra än respektive sändebuds eget folk. Vid olika tillfällen uppmärksammades dessa delvis lagstridiga aktiviteter utan att de definitivt stoppades. I Stockholm inträdde dessutom en ny religiös situation genom invandringen av landsflyktiga hugenotter. Detta kom att utgöra en faktor som motverkade den religiösa assimilationen i Stockholm. Här finns förutsättningarna för de genom en förordning 1741 tolererade engelska, fransk-reformerta och holländsk-reformerta immigrantförsamlingarna.

Även konfessionen hos vallonerna vid bruken i Uppland och Östergötland uppmärksammades vid olika tillfällen. I *Finspång* befann sig Louis De Geer d.y. i konflikt med kyrkoherden i Risinge, prosten Benedictus Bruzaeus, till vilkens församling bruket hörde. De Geer hade 1667 erbjudit sig att bekosta restaureringen av Risinge kyrka mot att hans patronatsrätt till Risinge bekräftades och mot att släkten erhöll ett gravkapell i kyrkan. Bruzaeus hävdade att det vore omöjligt eftersom De Geer var reformert.⁴¹⁴ Vid en visitation av biskop Johannes Terserus 1673, som skedde på Bruzeus begäran, påpekades att bruksbefolkningen inte gick till gudstjänsten i Risinge kyrka. Vid bruket fanns svensk brukspredikant, Benedictus Laurbeckius, tydligen tillsatt samma år av De Geer. Vidare fanns en informator, Timotheus Filén, som var fjortonde dag läste ur en tysk postilla, samt en kolare, Samuel Cardon, som med De Geer och ett mindre antal åhörare läste ur en fransk postilla och sjöng ur Psaltaren. Cardon var dessutom skolmästare vid bruket. Terserus förbjöd Filéns och Cardons aktiviteter. Vid förhör visade det sig dessutom att Filén var reformert och född i Breda.⁴¹⁵ Utifrån andra uppgifter framgår det att Cardon bott nära 50 år i Sverige och att familjen genom äktenskap var förbunden med andra

---

utfärdades en kunglig befallning om att åtlyda tidigare religionsföreskrifter. (Stiernman 1744, s. 141 ff.) Denna innehåller inte något egentlig nytt, utan är en uppmaning att verkligen rätta sig efter vad som tidigare stadgats. – En mildare ton, vad gäller predikningar i hemmen o.dyl., kommer i Karl XI:s resolution 10/12 1672 på prästerskapets besvär. (Stiernman 1744, s. 145 ff., Prästeståndets riksdagsprotokoll 1956, s. 133-134.) Biskoparna bör vara mer tillmötesgående vad gäller detta eftersom t.ex. sjukdom eller lång kyrkväg kan ursäktat hemgudstjänster. Men detta verkar inte gälla främmande trosbekännare eftersom resolutionen inleds med att hänvisa till riksdagsbesluten 1664 och 1668 samt Karl XI:s försäkran. – Karl XI:s försäkran, daterad 18/12 1672, (Stiernman 1744, s. 147 ff.) överensstämmer, vad avser religionsparagraferna, i stort med tidigare försäkningar. Här tas åter upp den allmänna önskan om enhetlig svensk religion, förbudet för främmande trosbekännare att inneha andliga eller världsliga ämbeten, uppmaningen till andliga och världsliga myndigheter att ha uppsyn över religionen, särskilda bestämmelser för sändebud resp. krigs- och handelsfolk samt den speciella tolerans som visades dem som ”sig in privato roligen, stilla och utan förargelse förhålla.” – En skrivelse 26/5 1684 från K. M:t, som gällde äktenskapsförord för att få alla att uppfostra sina barn i landets lära, återkallades redan 1688. (Levin 1896, s. 12-13.) – I 1687 års landshövdingeinstruktion upprepades föreskriften att landshövdingarna skulle ha uppsyn över religionen i sitt län. (Samling af instruktioner 1852, s. 303.)

⁴¹² Pehrsson 1905, s. 139-140.

⁴¹³ Anjou 1866, s. 437-439. Staf 1966.

⁴¹⁴ Pehrsson 1905, s. 137-138.

⁴¹⁵ Pehrsson 1905, s. 151-153.

vallonfamiljer.⁴¹⁶ Beträffande kolaren Cardon⁴¹⁷ kan alltså konstateras att han inte hörde till den grupp vallonska kolare som snabbt assimilerades religiöst. Förbudet fick inte någon verkan. Redan 1675 upprepades anklagelserna om konventiklar vid Finspång.⁴¹⁸

Kyrkolagen 1686 om religionstillhörighet

Kyrkolagen 1686 sammanfattar i stort tidigare nämnda förordningar. Den som avföll från landets religion skulle mista sitt ämbete, landsförvisas och aldrig njuta arv, rätt eller rättighet i Sverige. I riket fick inte några öppet ha en främmande religionsutövning eller bevista en sådan. Inte heller var det tillåtet för någon att till Sverige bjuda in en främmande lärare för gudstjänst eller för barns religionsundervisning. För avfall respektive bevistande av främmande gudstjänster skulle 100 daler silvermynt i böter utdömas. För den som tog in främmande lärare skulle 500 daler utdömas och den skyldige landsförvisas. De främmande trosbekännare som redan befann sig i landet eller i framtiden flyttade in för krigstjänst, köpenskap, handel, hantverk eller annan sysselsättning skulle få hålla fast vid sin konfession så länge de levde stilla och inte väckte förargelse. De fick förrätta sin gudstjänst med läsande och sjungande inom lyckta dörrar. Till dessa konventiklar fick inte någon utomstående komma. Mer ingående utvecklas sedan att de främmande, om de ville ha burskap i Sverige, måste uppfostra sina barn i landets religion. Deras barn skulle gå i kyrkan alla söndagar och stanna där hela gudstjänsten igenom. Ingen av främmande religion fick ”tubba, draga eller truga” någon, varken tjänstefolk eller annan, från landets religion, utan de skulle flitigt förmana sitt tjänstefolk att gå till den svenska församlingskyrkan.⁴¹⁹

I *Stockholm* grundades 1687 en fransk-luthersk församling för dem som omvänts från katolicismen men som ej förstod svenska eller tyska språket. Församlingen leddes av svensken Nicolaus Bergius.⁴²⁰ Ett exempel på ytterligare en åtgärd för att komma tillrätta med de lagstridiga konventiklarna är en rättegång 1693 med ett 70-tal personer.⁴²¹ De anklagade hade bevistat reformert gudstjänst (på holländska eller franska) hos det holländska sändebudet Rumph, anglikansk gudstjänst hos den engelska legationssekreteraren Robinson eller katolsk gudstjänst hos det kejserliga sändebudet greve Starhemberg. Hos Rumph var den av familjen De Geer inkallade Isak Royer ledare. De åtalade dömdes var och en till 100 riksdaler i böter och att därefter rätta sig efter kyrkolagen.⁴²² En förteckning över främmande trosbekännare i Stockholm, vilken troligen har samband med den här rättegången, upptar cirka 600 personer inklusive familjemedlemmar.⁴²³

I *Norrköping* hade de reformerta nästan totalt assimilerats vid 1600-talets slut. År 1696 uppgavs att åtta vuxna personer i staden var reformerta, men att deras barn samtliga uppfostrats lutherskt. Dock utgjorde Tobias de Gomse här ett undantag eftersom han hade en son som var i Holland och en

⁴¹⁶ Cardon tillhörde en vallonsläkt som kontrakterats 1624 i Amsterdam och därefter huvudsakligen verkat vid Finspång. Både hans mor, Elisabeth Cochois, och hustru, Margareta Anthoine, var tydligen valloner. Lindblom 1989, s. 110-112.

⁴¹⁷ Jfr Douhan 1985, s. 138-139, angående kolarnas sociala ställning.

⁴¹⁸ Pehrsson 1905, s. 154-155.

⁴¹⁹ KL 1686, 1 Kap. 5 §.

⁴²⁰ Bergius blev 1694 församlingens kyrkoherde. Som medhjälpare fick han 1696 den tidigare katolske prästen och munken Joseph Laroque. Hellström 1951, s. 116, 117, 121.

⁴²¹ Staf 1966, s. 47-60.

⁴²² Staf 1966, s. 51.

⁴²³ Staf 1966, s. 60.

dotter som redan kommunicerat på reformert sätt. Tobias de Gomse anförde att ”det vore svårt att tvinga samvetet och changera sin religion, som man en gång gifvit sig till”. I förteckningar insända till domkapitlet från kyrkoherdarna i de svenska respektive tyska församlingarna i staden uppgavs i stort sett samma åtta personer som främmande trosbekännare.⁴²⁴ Att de Gomse hörde till en senare generation invandrare som flyttat in från Amsterdam och hörde till kategorin brukspatroner – bruksbokhållare⁴²⁵ förklarar att familjen ännu inte religiöst assimilerats.

Biskopen i Linköping, Haqvin Spegel, anmälde 1693 till Kungl. Maj:t att några reformerta trosbekännare fanns vid *Finspångs bruk*. Landshövdingen borde därför se till att deras barn gick i den svenska skolan. I ett bifogat brev meddelade brukspredikanten Gudmund Amnelius att det förutom familjen De Geer nu fanns sju reformerta vid bruket: inspektör Daniel Mathon med hustru, den tidigare nämnde Samuel Cardon med hustru, en son och en dotter samt en syster till Cardon.⁴²⁶ Här hade alltså den religiösa assimilationen närapå avslutats.

Inställningen till främmande trosbekännare blev alltså betydligt stramare under den sista tredjedelen av 1600-talet. I det följande skall redovisas i vilken utsträckning detta fick genomslag på de uppländska bruken och hur länge det är relevant att tala om icke-lutherska minoriteter vid vallonbruken.

De Geer-bruken

Lövstabruk

Emanuel De Geer fortsatte att driva Lövstabruk med hjälp av förvaltare. Evert Wijnhagen förestod bruket som förvaltare ännu 1693. Han fanns här åtminstone från 1681, när hans hustru Sophia Mörk begrovs vid Hammarby kyrka i Stockholm och mannen lämnade en minnesgåva till Österlövsta församling. Själv vistades Emanuel De Geer mestadels i Hamburg och avled där 1693. Bruket ärvdes av brorsonen Charles.⁴²⁷

Kyrkoherde Magnus Ivari Leufstadius avled 1671. Sonen Petrus Leufstadius, som var komminister i församlingen, efterträdde honom som kyrkoherde. Ny komminister tillsattes först 1693.⁴²⁸ Kyrkans utseende ändrades inte under dessa år. Ett kapell uppfördes i Lövstabruk först omkring år 1700. Kapellet brändes senare ner vid ryssarnas härjningar i Roslagen 1719. Den nuvarande kyrkan vid Lövstabruk byggdes 1727-35. Möjligen med undantag för en oljemålning föreställande Maria från Magdala saknas inventarier från 1600-talet i den nuvarande brukskyrkan.⁴²⁹

År 1672 fanns 210 personer mantalsskrivna vid bruket. Av dessa var 69 valloner, d.v.s. en tredjedel.⁴³⁰ Andelen valloner hade i absoluta tal ökat sedan 1655, när 53 valloner redovisades i mantalslängden. De flesta av vallonerna presenteras i tämligen obruten följd i mantalslängden under rubriken ”Löfstadh Bruksfolk” utan yrkesbeteckningar. De uppräknas utan

⁴²⁴ Pehrsson 1905, s. 170-171.

⁴²⁵ Han hade anknytning genom äktenskap till Momma-Reenstierna och de i Östergötland verkande företagarfamiljerna Lambinon och Fineman. Örnberg 1908, s. 67, 75.

⁴²⁶ Pehrsson 1905, s. 169.

⁴²⁷ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA. Godeau & Steen 1966, s. 63. Söderberg 1967a, s. 351.

⁴²⁸ Fant & Låstbom 1843, s. 189-190, 195.

⁴²⁹ Nisbeth 1957. Unnerbäck 1964.

⁴³⁰ Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E I a:14, s. 1683-1684. ULA.

anmärkning om att de är valloner. Efter dem följer brukets övriga befolkning, oftast med angivna yrken. Utifrån andra källor går det att sluta sig till att vallonerna främst hörde till smidespersonalen.

År 1694 fanns 241 mantalsskrivna vid Lövestabruk. Av dessa var 89 valloner.⁴³¹ Andelen valloner hade således ytterligare ökat och dessutom deras andel av hela brukets befolkning. En naturlig förklaring är att valloner i högre utsträckning än svenskar anställdes för sysslor som tidigare innehafvs av de senare. Även nu redovisas de flesta av vallonerna först i mantalslängden och de var främst verksamma som smidespersonal. Beteckningar som ”fransos” saknas.

Kalvinismen vid Lövestabruk

Religionsplakatet 1667 fick tämligen omgående till följd att präster i Österlövsta och Film sände skrivelser till domkapitlet i Uppsala om främmande trosbekännare. År 1668 sände kyrkoherdarna i Österlövsta och Film in var sitt brev till domkapitlet angående de utländska arbetarna vid bruket. Leufstadius i Österlövsta berättade hur först Louis De Geer och sedan sonen Emanuel hållit skola för de franska barnen vid Lövestabruk och att skolans lärare varje söndag läste ur en fransk postilla. Detta hade pågått i 26 år. Begynnelseåret var alltså 1642, det år då ”maistre Louis” anställdes som lärare vid bruket. Av någon anledning sätter Leufstadius en gräns fyra år före 1668 då valloner och svenskar börjat förstå varandras språk. Dessförinnan ansåg kyrkoherden att det inte var någon fara med skolan, men nu kunde svenskar lockas till kalvinismen. De flesta av vallonerna var reformerta och beräknades med fullvuxna barn till 40 personer. Några hade en tid gått till nattvarden i sockenkyrkan, men nu upphört med detta. Leufstadius fortsatte med att tala om att kvinnorna inte gick med på kyrktagning, men att de trots det krävde att deras barn skulle få döpas. Dopot vägrades inte barnen, däremot fick faddrarna inte vara reformerta. Leufstadius vädjade till ärkebiskop Lenaeus att göra något så att kyrkodisciplinen blev bättre, att religionsstadgorna hölls och att en luthersk lärare utsågs i stället för den franske läraren.⁴³² Detta var alltså redan nu en ansats till den svenska skola som trettiofem år senare kom att grundas vid bruket. Leufstadius skrivelse lästes upp i domkapitlet den 29 april 1668 och man beslutade att underrätta landshövdingen om förhållandena vid bruket.⁴³³

Emanuel De Geer besvarade i Stockholm den 20 maj 1668 en skrivelse från landshövding Axel Lillie. Landshövdingen hade framfört att kyrkoherde Leufstadius anklagat Emanuels far, Louis De Geer, för att inte ha ”hållit sina kristendomsstycken” och att Emanuel själv emot riksdagsbeslut och religionsstadgor höll egen skola vid bruket. Emanuel De Geer försvarade sig med att de mästare som kallats in ville hålla fast vid den reformerta religionen i vilken de blivit uppfostrade. Det fanns risk för att de skulle lämna Sverige om de inte fick detta. Här argumenterade alltså De Geer med landets ekonomiska vinning av vallonernas verksamhet. Emanuel De Geer ville inte låta tvinga någon i dennes religion och inte heller hindra någon från att bege sig till sockenkyrkan. Han betonade vidare att han vid postilleläsning och bön i sitt eget hus alltid bad även för överheten och fäderneslandet. De Geer hävdade vidare att han, trots ekonomiskt stöd till kyrkan, för sig och sitt bruksfolk inte mötte någon uppskattning från

⁴³¹ Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E IX:7, s. 2435-2439. ULA.

⁴³² M.I. Leufstadius till UDK 1668 26/4. UDA E V:88:1, s. 177f. ULA.

⁴³³ UDP 1668 29/4 § 4. UDA A I:6. ULA.

Leufstadius sida. I stället anklagades han av kyrkoherden för ”calvinisteri”, vilket han önskade få förklarar för sig vad kyrkoherden menade med.⁴³⁴ Här möter åter bruksägaren som den som försvarade den främmande konfessionen. Den enskilde vallonens uppfattning kommer däremot inte fram.

På nytt diskuterades i domkapitlet den 1 juli 1668 ”calvinisteriet” vid Lövestabruk och Österbybruk. Man beslutade att anmoda teologiprofessorn Petrus Rudbeckius⁴³⁵ att framföra ärendet vid riksdagen i Stockholm 1668 för att erhålla någon resolution från Kungl. Maj:t.⁴³⁶ Vid riksdagen beslutades att den som vunnit svenskt medborgarskap och var av främmande konfession, även om personen tillhörde adeln, skulle förlora sitt medborgarskap om inte barnen uppfostrades i ”vår rätta evangeliska lära”.⁴³⁷ Här betonades alltså vikten av att barnen uppfostrades i den lutherska läran samtidigt som inte något nytt föreskrevs för de personer som var av främmande konfession. Det är betecknande att barnens uppfostran anförts. Det var ju just den reformerta franskspråkiga undervisningen som försenat vallonernas religiösa assimilation. Svenska kyrkans strategi att vallonerna skulle religiöst assimileras om de i stillhet fick hålla fast vid sin främmande konfession men förpliktade sig att uppfostra sina barn lutherskt hade visat sig felaktig. Förutsatt att de inte påverkade svenskar till konversion kunde de främmande trosbekännarna dock även fortsättningsvis tolereras.

Magnus Leufstadius sände i augusti 1668 in en ny redogörelse för de religiösa förhållandena vid Lövestabruk till domkapitlet. ”Det franska arbetsfolket”, 40 eller 50 personer, unga och gamla, mestadels födda på bruket, fortsatte med sin främmande religionsutövning. Leufstadius förklarade förhållandena med att Emanuel De Geer var reformert och, som nämnts ovan, att det fanns en utländsk lärare för barnen som även samlade bruksbefolkningen på söndagarna till andakt. En del personer, som tidigare börjat gå till nattvarden i Österlövsta kyrka, hade därför upphört med detta eller gick nu endast sällan dit. En ytterligare faktor var att De Geer hade en person som årligen i hemlighet delade ut nattvarden vid bruket. Detta var emot religionsplakaten. Här avsågs tydligen en reformert pastor från Stockholm. Leufstadius skrev till slut att det enkla arbetsfolket vid bruket i sina ”dryckesstugor och ölvinklar” konstaterade att deras husbonde höll dem med barnskola, pastor och predikan var söndag på reformert sätt och att de hävdade att den kalvinismen kunde vara lika god som lutherdomen. Leufstadius fortsatte: ”när folket *sover* kan ovännen så ogräset ibland vetet” och bad därefter ärkebiskop Lenaeus om råd, vad som skulle göras för att förhindra ”ogräset och oväsendet”. Nu då fransmännen började förstå det svenska språket, såg han inte längre någon anledning till att utländska lärare eller gudstjänster skulle tillåtas.⁴³⁸ Något svar på skrivelsen finns inte i domkapitlets protokoll.⁴³⁹

Under 1670-talet behandlades inte vallonernas främmande konfession i domkapitlet. Varken ärkebiskop Lenaeus närmaste efterträdare Lars Stigzelius och Johannes Baazius eller den nye kyrkoherden i Österlövsta, Petrus Leufstadius, aktualiserade frågan. I samband med

⁴³⁴ E. De Geer till landshövdingen i Uppsala län 1668 30/6. UDA E V:88:1, s. 181f. ULA.

⁴³⁵ Petrus Rudbeckius blev biskop i Skara 1692, där han avled 1701. Lindholm 1949, s. 389-390.

⁴³⁶ UDP 1668 1/7 § 9. UDA A I:6. ULA.

⁴³⁷ Riksdagsbeslut 1668 22/9 § 2. Stierman 1729, II, s. 1628-1629.

⁴³⁸ M.I. Leufstadius till UDK 1668 11/8. UDA E V:88:1, s. 187f. ULA.

⁴³⁹ UDP 1668-69. UDA A I:6. ULA.

trolldomsprocesserna förekom inte heller valloner bland dem som nämndes i Österlövsta församling som misstänkta häxor eller som vittnen.⁴⁴⁰

På 1680-talet uppmärksammades åter de främmande trosbekännarna i samband med uppgifter om att en reformert pastor besökte bruken. Enligt domkapitlets protokoll 1681 reste denne från Stockholm vissa tider till bl.a. Lövestabruk och Österbybruk för att döpa, viga och dela ut nattvarden. Domkapitlet beslutade att sända handlingarna om detta till kyrkoherde Johan Vultejus i Riddarholmen,⁴⁴¹ med begäran om att han skulle informera överståthållaren Göran Göransson Gyllenstierna, som i sin tur förväntades föredra ärendet för Karl XI. Avsikten var att få den reformerte pastorn att upphöra med sina resor.⁴⁴²

Den 29 mars följande år togs frågan åter upp i domkapitlet i Uppsala med anledning av två skrivelser. Den ena skrivelsen kom från prosten Johannes Sparrman i Tuna och handlade om att prästen Royer i januari hade dristat sig till att besöka sina anhängare i prosteriet, predikat och delat ut nattvarden. Sparrman hänvisade till Kungl. Maj:ts stränga förbud mot utländska präster och avslutade sitt brev om Royer i en ton som påminde om Leufstadius brev 1668: ”att han sitt ogräs icke får längre ibland oss så.” Sparrman bifogade ett brev som han fått från kyrkoherden i Öregrund, Andreas Båll. Brevet berättade hur den reformerte pastorn, trots riksdagens förbud, predikat och delat ut nattvarden den 15 januari i Lövestabruk och den 22 januari i Österbybruk. Båll beklagade sig över att detta fortgick trots att flera kungliga resolutioner förbjudit det och bad sin prost att ta upp problemet med de andra prostarna i stiftet för att de sedan genom domkapitlet skulle försöka få någon åtgärd genom Kungl. Maj:t.⁴⁴³

Den präst som Sparrman skriver om var den reformerte pastorn Isak Royer, som 1662 skall ha blivit den förste huspredikanten hos familjen Laurens De Geer i Stockholm.⁴⁴⁴ Royer hade utsetts av synoden i Campen efter att De Geer anhållit om en pastor till sitt hus på Söder i Stockholm.⁴⁴⁵ Redan i ett brev från Stockholm i augusti samma år beskrev pastorn de stora svårigheter som han som reformert mötte i kontakten med Svenska kyrkan.⁴⁴⁶

Ett äktenskapsmål från 1685-1686 mellan bokhållaren Bertil Sadlin vid Lövestabruk och barberaren Johan Barshiers hustru, Sara *Graij*, har även konfessionell färgning. Sara Graij var förmodligen dotter till fältskären Petter Grey, vilken fanns vid Lövestabruk 1647.⁴⁴⁷ Magnus Leufstadius hade övertygat Sara Graij att konvertera till Svenska kyrkan. Hon gifte sig senare med Barshier som var reformert och inte ville acceptera hennes konfession. Han beskrevs som tillhörande ”den kätterska och villfarande calvinska läran” medan hon framställdes som en som ”ville utav hjärtat hålla sig till den sanna evangeliska läran”.⁴⁴⁸

En kolare från Lövestabruk frågade domkapitlet 1691 om hans dotter fick viga med en reformert trosbekännare. Ytterligare en gång orsakade alltså ett

⁴⁴⁰ Linderholm 1930, s. 190-195. Jfr även Ankarloo 1971, s. 188-193.

⁴⁴¹ Hellström 1951, s. 534-535. – Vultejus kallas i protokollet ”mag. Fult”.

⁴⁴² UDP 1681 7/12 § 8. UDA A I:10. ULA.

⁴⁴³ J. Sparrman till UDK 1682 24/3. A. Båll till J. Sparrman 1682 20/3. UDA I II:1. ULA.

UDP 1682 29/3 § 8. UDA A I:10. ULA.

⁴⁴⁴ Serfass 1924, s. 16-18.

⁴⁴⁵ Puax 1892, s. 46-47.

⁴⁴⁶ Puax 1892, s. 48-49.

⁴⁴⁷ Sacklén 1824, s. 154. Dahlgren 1923, s. 435. Appelgren 1968, s. 65-66. Jfr Lindblom 1992, s. 92. Familjen hörde inte till de vallonska bruksarbetarna vilket inte heller Barshier – även benämnd Bergsche – gjorde.

⁴⁴⁸ Se t.ex. S. Graij till UDK 1685 19/8 och B. Sadlin till UDK 1686 2/1. UDA E V:88:1, s. 251, 331. ULA.

äktenskap mellan en lutheran och en reformert tveksamhet. Han fick svaret att det kunde tillåtas enligt kyrkoordningen, förutsatt att mågen inte påverkade sin hustru att bli reformert och att deras barn uppfostrades i den lutherska läran.⁴⁴⁹ Av vallonerna nämns endast ett brudpar i kyrkoräkenskaperna 1691: hjulmakaren Jacob *Hubinet* och Jeanne *Oudart*. Jeanne var sannolikt dotter till kolaren Jacob Oudart vid Lövestabruk, vilken alltså nu skulle vara lutheran. Jacob Hubinet hade växt upp som hjulmakarson vid Lövestabruk och hade alltså inte religiöst assimilerats. Modern hette Jeanne *Baudou* och hörde till en släkt med flera reformerta som nämns i källmaterialet. Det är av intresse att notera att Jacob Hubinet inte behövde konvertera till den lutherska läran förutsatt att han inte lät uppfostra eventuella barn i den kalvinistiska läran. Skolundervisningen tilläts alltså inte längre försena den religiösa assimilationen. När ärkebiskop Swebilius den 24 februari 1691 visiterade Österlövsta nämns inget i protokollet om främmande trosbekännare.⁴⁵⁰

Isak Royers besök vid bruket fortsatte under dessa år. Undervisningen av de franskspråkiga vallonbarnen hade heller inte upphört.⁴⁵¹ Kyrkoherde Pehr Leufstadius i Österlövsta lämnade 1688 upplysningar om en reformert ”praeceptor” vid Lövestabruk, som enligt honom kunde bli en fara för ungdomen vid bruket.⁴⁵² Domkapitlet beslutade att undersöka denne lärares verksamhet samt även skolan i Österbybruk.⁴⁵³ Landshövdingen i Stockholms och Uppsala län, Olaus Thegner, meddelade i januari följande år i ett brev till ärkebiskop Swebilius att han sändt skrivelser till brukens inspektorer och till områdets kronofogde med förbud mot undervisning och konventiklar som stred mot religionsplakat och kyrkoordning eftersom de var reformerta.⁴⁵⁴ Helt enligt landshövdingarnas instruktion upprätthöll alltså Thegner kontroll över främmande religionsutövning inom sitt område.

Vallonernas bröllop

Österlövsta är den församling inom undersökningsområdet som erbjuder de bästa möjligheterna att oavbrutet följa vallonerna mer i detalj. Även mellan 1668 och 1693 fanns bland brudparen medlemmar av familjerna *Bevy*, *Bovin*, *Guillaume*, *Martinel*, *Sporon* och *Tilman*, den grupp smedsfamiljer som redan tidigt har kontakt med Svenska kyrkan. Nu tillkom familjen *de Nis*, när masmästaren Johan de Nis vid Själlsjön 1670 gifte sig med Elisabet Albrektsdotter och efter hennes död 1683 med Anna Olofsdotter. Även brodern Anthoine de Nis, också han masmästare, var gift med en icke-vallon, Catharina Östensdotter. Familjen har alltså i andra generationen gått över från gruppen kolare till smedsgruppen. Generellt visar äktenskapen med icke-valloner att den religiösa assimilationen kommit längre. Det är inte heller nu möjligt att identifiera samtliga hustrur.

Av de familjer, som 1655-67 finns i kyrkoräkenskaperna eller dopboken när de gifte sig eller döpte sina barn i Österlövsta församling, nämns under den här perioden *le Maigre*, *Gille*, *Hubinet* och *Bossard* i samband med vigsel, däremot inte någon *Boudry*, eftersom mjölnaren Anthoine Boudry flyttat från bruket. Lövestabruk fick under senare delen av 1600-talet ett

⁴⁴⁹ UDP 1691 25/2 § 2. UDA A I:11. ULA.

⁴⁵⁰ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1, s. 91. ULA.

⁴⁵¹ Se t.ex. UDP 1679 3/9 § 13. UDA A I:9. ULA. Se även prästerskapets handlingar till riksdagarna 1680 och 1686 (Prästeståndets riksdagsprotokoll 1962, s. 9, 127, 232, 281).

⁴⁵² P. Leufstadius till J. Ihering 1688 5/11. UDA E V:88:1, s. 353. ULA.

⁴⁵³ UDP 1688 14/11. UDA A I:11, s. 155. ULA.

⁴⁵⁴ O.Thegner till ärkebiskopen 1689 24/1. UDA I II:2. ULA.

tillskott av valloner från bl.a. Östergötland, Södermanland och Lemmens bruk.⁴⁵⁵ Dessa valloner hade genomgående kontakt med Svenska kyrkan. Som nämnts ovan hade vallonerna i Östergötland under senare delen av 1600-talet i stort sett assimilerats religiöst. Däremot förekommer inte Lucas, Martin och Poncelet. Johan *Martelleur* från Harg, Johan *Douhan* från Söderfors och Abram *Hubinet*, även han från Harg, är de enda utsocknes valloner som omtalas.

Giftermål mellan valloner förekom åtminstone 17 gånger bland de 48 äktenskap där åtminstone den ena parten var vallon. Tre gånger nämns icke-valloner som hustrur: Kerstin Jacobsdotter, Elisabet Albrektsdotter och Eleonora Flisberg.⁴⁵⁶ De helt vallonska äktenskapen synes ännu dominera. Det går inte att påvisa någon spridning av vallonerna vid Lövestabruk bort från gruppen smides- och hyttpersonal. I åtminstone ett fall, de Nis, har två söner till en kolare blivit smeder. Om inte gruppen valloner bland kolare, skogshuggare och körare redan försvenskats till sitt namnskick så finns det nu inget som tyder på valloner i den gruppen.

En alltför omfattande fråga, som inte kan besvaras i detta sammanhang, gäller hur många vallonkvinnor som gifte sig med icke-valloner. Vid bröllop nämns normalt endast mannen i kyrkoräkenskaperna för Österlövsta och därför går det inte att utläsa om svenska män gifte sig med vallonkvinnor.

Vallonernas dop

De ”gamla” vallonfamiljerna, mestadels från Liège, fortsatte att döpa sina barn i Österlövsta församling 1668-93. Ett stort antal gånger nämns smedsfamiljerna Bevy, Bovin, Guillaume, Martinel, Sporon och Tilman. Till smides- och hyttpersonalen hörde nu även den andra generationen av familjen de Nis som nu också nämns i samband med dop liksom kolarfamiljerna *le Maigre* (le Main) och *Oudart*, hovslagarfamiljen *Gille*, byggmästarfamiljen *Gille*, hjulmakarfamiljen *Hubinet*, mjölnarfamiljen *Boudry* och räckarfamiljen *Bossard*. De förekom alla i förra kapitlet vid vigslar och dop.

Först från och med 1690 redovisas faddrar konsekvent i dopboken. Faddrarna var oftast fyra stycken och till största delen valloner vid vallonbarns dop. Möjligen skulle dopbarnets mor kunna vara svenska när en del faddrar är svenskar. Även bland faddrarna dominerade smedsfamiljerna Bovin, Guillaume, Martinel, Sporon och Tilman. Den sjätte smedsfamiljen, Bevy, förekommer däremot endast två gånger trots att den för övrigt ofta nämns när familjens barn döps. Alla familjemedlemmar är alltså ännu inte lutheraner. Detsamma gäller för familjen Hubinet. De gånger familjen förekommer som faddrar är det alltid ingifta kvinnor som nämns.

Vallonernas begravningar

Vad slutligen begravningar beträffar ger en analys av testamentsgåvorna i Österlövsta 1668-93 följande bild. En enda gång nämns här att den avlidne var reformert: när skrivaren Louis *Bevy* avled 1674 antecknas ”av reform.

⁴⁵⁵ Det är här fråga om familjerna *Bonnevier* från Gusums bruk och *Muskin* från Godegård samt *de Pré* från Finspång. Även Bossards hade flyttat in från Godegård, men det skedde före 1667. Från Lemmens-bruken kom *Lucas* från Ullfors och *Pousette* från Hillebola. Dessutom flyttade familjen *Poncelet* till Lövestabruk från Västlands bruk. Dessutom nämns de senare inflyttade familjerna Anjou, Douhan, Ficqué, Martelleur, Pagard, de Pré och eventuellt även Goffin.

⁴⁵⁶ Österlövsta kyrkoarkiv L I:1. ULA.

calvinsk". Han var troligen son till Philip Bevy och Margareta *Martinel*⁴⁵⁷ och alltså ännu inte religiöst assimilerad. En främmande konfession hindrade alltså inte begravning i Österlövsta församling. Hans sociala ställning vid bruket torde förklara att testamentsgåvan vid hans begravning är den näst största det året. Louis Bevy hörde till en av de sex vallonfamiljer som visat sig tidigt komma i kontakt med Österlövsta församling. Det är därför inte förvånande att de också fortsättningsvis ofta nämns i samband med begravningar. Nu nämns även familjen *de Nis* vid fem tillfällen.

Av de sex familjer som flyttat in 1656-67 nämns kolarfamiljen *le Maigre*, byggmästarfamiljen *Gille*, hjulmakarfamiljen *Hubinet*, lodstöpar- och grytgjutarfamiljen *le Clerc*, körarfamiljen *Willmot* och kolarfamiljen *Pagard*. Däremot nämns endast få familjer som anlät till bruket efter 1667: hela sex gånger smedfamiljen *Pousette* och därtill vid enstaka tillfällen smedfamiljerna *Lucas*, *Mineur* och *Poncelet*. Förklaringen till det torde vara att de hörde till den yngre generationen vid bruket.

Vilka valloner vid Lövestabruk nämns inte i Österlövstas kyrkoräkenskaper och dopbok?

Enligt kyrkoherde Leufstadius fanns det 1668 ännu 40 eller 50 valloner, unga och gamla, som fortsatte sin främmande religionsutövning. Två av de valloner som nämns i mantalslängden 1672 förekommer varken i kyrkoräkenskaperna eller dopboken: räckarmästarna Petter Thon (*Anthoine*) och Jean *Baudou*. De bodde endast tillfälligt vid Lövestabruk och hörde till familjer som sent assimilerades religiöst.⁴⁵⁸ Ett antal familjer nämns endast vid enstaka tillfällen: Bossard, le Clerc, Lucas, Mineur, le Main, Oudart och Poncelet. De 40-50 valloner som räknades som främmande trosbekännare torde alltså främst sökas bland de familjer som sällan eller inte alls nämns i det kyrkliga materialet.

Av vallonfamiljerna vid Lövestabruk år 1693 nämns samtliga åtminstone någon gång 1668-93 i dopboken eller räkenskapsboken. Även om några av dem ännu var reformerta trosbekännare hindrades alltså inte vigsel, dop och begravning i Österlövsta församling.

Sammanfattningsvis kan konstateras att samtliga vallonfamiljer som bodde vid bruket 1693 hade kontakt med Österlövsta församling. I domkapitlet nämns ännu på 1690-talet beträffande Lövestabruk och kalvinismen besök av en pastor från Stockholm, undervisning vid bruket och enstaka främmande trosbekännare. Det kan förutsättas att kalvinismen nu främst fanns kvar bland de äldsta vid bruket. Tidigare kunde urskiljas valloner bland kolarna som inte i samma utsträckning som de "gamla" smedssläkterna hade kontakt med Österlövsta församling. Även deras barn döptes numera i Österlövsta församling. Andelen valloner bland kolarna hade minskat eftersom barn till dem numera hörde till smides- och hyttpersonalen. Däremot var den gruppen mindre frekvent som faddrar. Här torde därför den kvarvarande kalvinismen vid bruket få sökas.

Österbybruk

Efter Laurens De Geers död 1666 ärvde sonen Gerard Österbybruk. Gerard De Geer bodde liksom fadern i Amsterdam och besökte aldrig Sverige. Han avled 1687 i Amsterdam. Hans son Louis var endast 10 år gammal när han

⁴⁵⁷ Lindblom 1989, s. 73, 75.

⁴⁵⁸ Se avsnittet "De uppländska vallonernas konfession" i kap. 5.

ärvde Österbybruk och bodde även han i Amsterdam. Österbybruk förvaltades av Mathias Peltz till dennes död 1693. Jean de Marée förenade därefter sitt förvaltarskap av Gimo med motsvarande syssla vid Österby.⁴⁵⁹

År 1672 fanns 46 valloner mantalsskrivna vid Österbybruk. Hela bruket omfattade 144 mantalsskrivna, varför vallonerna på samma sätt som vid Lövestabruk utgjorde en knapp tredjedel. Yrkesfördelningen var dock mera spridd. Vallonerna utgjorde ungefär hälften av hammarsmederna och fanns f.ö. representerade bland olika yrken vid bruket. Av de år 1655 uppräknade 26 släktnamnen finns i 1672 års mantalslängd elva kvar, medan sex har tillkommit. En förklaring till den förändrade sammansättningen av brukets befolkning är att sex familjer som tidigare nämnts helt eller delvis flyttat utomlands, främst till Mannheim, och ersatts av valloner som flyttat in från andra bruk.

Vid mantalsskrivningen 1694 hade vallonernas andel avsevärt ökat. Nu fanns här hela 88 stycken, nästan en fördubbling. Hela bruket omfattade 222 mantalsskrivna. Utvecklingen mot en större andel valloner överensstämmer med den vid Lövestabruk. Films socken omfattade 1672 för övrigt 124 och 1694 240 mantalsskrivna. Därutöver redovisades det förra året 93 personer under rubriken ”Gruvefolket”. Bland dem fanns inte några valloner. Av dem hörde en del till Films, andra till Dannemora socken.⁴⁶⁰ Varken 1672 eller 1694 benämns vallonerna ”fransoser”. Det har tidigare nämnts att inte heller vallonerna vid Lövestabruk kallades för ”fransoser”. De sågs alltså inte längre som en väl avgränsad främmande grupp.

Kyrkoherde Andreas Hofstadius bad 1674 att få lämna över församlingen till sin komminister och måg, Jonas Magni Filmerus. Detta beviljades. Inget närmare är känt om Filmerus, som avled 1686. Till efterträdare fick han Stephan Bruzelius.⁴⁶¹ Kyrkans utseende förändrades inte under dessa år. Först 1767 utökades Films kyrka på bruksägarens initiativ med tillbyggnaden ”Österbykyrkan” för att bruksfolket skulle rymmas.⁴⁶² Österbybruks kyrka däremot byggdes 1735 som en flygel till herrgården. Det har inte kunnat beläggas om uppgiften hos Strömsten att vallonerna dessförinnan hade en enkel träkyrka vid bruket för sina reformerta gudstjänster är korrekt: inget i materialet har styrkt dessa uppgifter. I Österbybruks kyrka finns två oljemålningar med viss anknytning till vallonernas ursprung: en är troligen en kopia eller replik av en Rubensmålning med temat Kristus och skattepenningen, den andra har som motiv Isak välsignande Jakob och är målad av Jan Sanders från Hemessen vid Antwerpen. Tavlorna hade säkerligen kommit till brukskyrkan genom familjen De Geer.⁴⁶³

Kalvinismen vid Österbybruk

Som tidigare nämnts sände kyrkoherdarna i Österlövsta och Film in var sitt brev till domkapitlet 1668. Kyrkoherde Andreas Hofstadius i Film var betydligt mera kortfattad i sitt brev än kyrkoherde Leufstadius. Han ville inte förtiga att efter det att 1667 års religionsplakat lästs upp vid Österbybruk bruksfolket under 14 dagar något mera än förut hade kommit till Films kyrka och begärt bänkrum. Därefter hade de återupptagit sina reformerta

⁴⁵⁹ Pehrsson 1899, s. 64, 67.

⁴⁶⁰ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1721-1724; E IX:7, s. 2408-2411, 2440-2442, 2445-2447. ULA. – Inte heller 1694 förekom valloner bland gruvfolket.

⁴⁶¹ Fant & Låstbom 1842, s. 376.

⁴⁶² Claesson 1969, s. 87, 88.

⁴⁶³ Strömsten 1976.

konventiklar, varför förhållandet nu var som innan religionsplakatet hade lästs upp.⁴⁶⁴

Masmästaren Jean *Dandenell* vid Österby, som ej skall förväxlas med Michel Dandenell vid Gimo, framträdde vid tinget i Dannemora 1675 i ett trolldomsmål. En hustru i byn Elsarbo i Film hade hävdat att hon sett Jeans hustru och hammarsmeden Nicolas *Piras* hustru i Blåkulla.⁴⁶⁵ Dandenells hustru, som hette Barbro Johansdotter, var möjligen svensk och avled 56 år gammal 1695 i By socken i Dalarna medan Piras hustru hette Anna *Bayard*. Hon var reformert. Även Jean Dandenell var reformert när han kom till Sverige, men hans familj hade övergått till den lutherska läran.⁴⁶⁶ En masmästarehustru i Vattholma drogs in i ett annat av trolldomsmålen vid Dannemora bergslag. Hon hade fått höra av Erik Mickelsson i Karkeboda att Ingrid, hustrun till vice pastor Jonas Filmerus, var en trollpacka.⁴⁶⁷ I protokollet är masmästarehustrun anonym, men hon torde vara identisk med Gottfred *Guillaumes* hustru. Hon uppgavs vara avrest till Hälsingland. Det skulle kunna stämma med att Guillaumes endast t.o.m. 1676 fanns vid Vattholma bruk och därefter inte heller bodde vid något annat bruk i Uppland.

Mannen var reformert och kvinnan lutheran i ett ungt franskt par som hade ingått äktenskap i mitten av 1682. Kyrkoherde Filmerus i Film frågade den 4 december 1682 ärkebiskop Swebilius hur han skulle handla med dem. Filmerus hade försökt övertala mannen att bli lutheran, men denne ville att han och hustrun var för sig skulle få behålla sin religion.⁴⁶⁸ Ärendet nämns ej i domkapitlets protokoll. Något svar från ärkebiskopen har inte heller påträffats. Det par som omnämns var möjligen Johan *Pira* och Malin *Pousette*. Johan var son till det i förra stycket nämnda paret Nicolas Pira och Anna Bayard. Det är oklart vilka som var Malin Pousettes föräldrar.

Pastor Isak Royer fortsatte sina resor till bruket. Prosten Johannes Sparrman i Tuna tog åter upp dessa besök dels i prästeståndet vid 1680 års riksdag,⁴⁶⁹ dels i ett brev till domkapitlet 1687. Brevet handlade åter om den franska skolan i Österby, pastorns predikande och utdelande av nattvarden samt, som något nytt, oroliga religionssamtal mellan reformerta och lutheraner.⁴⁷⁰ År 1679 var Wellam Cambeus skollärare vid bruket.⁴⁷¹ Han var troligen son till skolmästaren Pierre Cambou vid Lövstabruk.

I Films kyrkoarkiv saknas handlingar före 1679. Eftersom längden över vigda börjar först 1712 har det inte varit möjligt att redovisa i vilken utsträckning valloner och icke-valloner gifte sig i Films församling. Endast två av namnen i 1694 års mantalslängd förekom inte vid dop eller begravning: kolaren Pierre *Martins* och smältaren Andreas *Martins* familjer. Pierre var bosatt i Olsarby i Morkarla men mantalsskriven under

⁴⁶⁴ A. Laurentii /Hofstadius/ till UDK 1668 6/6. UDA I II:1, s. 57. ULA. Stiernman 1744, s. 115ff.

⁴⁶⁵ Dannemora bergslagsting 1675 16-17/2, s. 325. Uppsala läns dombok nr 27, RA. Linderholm 1930, s. 186-187. – Nicolas Pira kallas i protokollet för Claes Spira.

⁴⁶⁶ Se avsnittet ”De uppländska vallonernas konfession” i kap. 5 om Anna Bayards konversion 1695. Kilbom 1958, s. 290-291. Lindblom 1990, s. 161.

⁴⁶⁷ Dannemora bergslagsting 1675 6/7, s. 334. Uppsala läns dombok nr 27, RA. – Ärendet avslutades med att Erik Mickelsson dömdes till böter för att han spritt ut ett falskt rykte och förbrutit sig mot punkt 22 i prästeståndets privilegier. E.o. ting i Films sockenstuga 1675 4/8, s. 338-339. Uppsala läns dombok nr 29, RA. – Se förordet till den digitaliserade versionen för en alternativ tolkning av vem masmästarehustrun var!

⁴⁶⁸ J.M. Filmerus till ärkebiskopen 1682 4/12. UDA I II:1, s. 84. ULA.

⁴⁶⁹ Prästeståndets riksdagsprotokoll 1682, s. 9.

⁴⁷⁰ J. Sparrman till UDK 1687 10/2. UDA I II:2. ULA.

⁴⁷¹ Lindblom 1992, s. 59. – År 1696 nämns en efterträdare till honom, magister Hoseas. Pehrsson 1899, s. 90.

Österbybruk.⁴⁷² Andreas var gift med Johanna *Mineur* och flyttade hit från Gimo senast 1689. Inte heller i Skäfthammar finns uppgifter om barn till dem. Familjen Martin hörde tydligen till de religiöst sent assimilerade vallonerna.

Vallonernas dop och begravningar

Av de familjer som bodde vid Österbybruk redan 1655 eller tidigare och som nämns i samband med dop var fyra smedsfamiljer, *Anjou*, *Baudou*, *Pira* och *Pousette*, och fyra kolarfamiljer, *Carlier*, *Dubois*, *Pira* och *Tissier*. Därtill kommer de senare inflyttade smedsfamiljerna *Bossard*, *Courtehou*, *Dandenel*, *Gille*, *Goffin*, *Guillaume* och *Oudart* och hjulmakar- och kolfogdefamiljen *Robert*. Totalt redovisas 48 vallondop 1687-93.⁴⁷³ Vid de flesta av dessa nämns även faddrar. Dessa var oftast fyra stycken. Det hör till undantagen att andra än valloner var faddrar och det förutsätter att dessa valloner nu var lutheraner eftersom de annars inte skulle ha godkänts av dopprästen.

Smedsfamiljerna *Anjou*, *Courtehou*, *Gille*, *Goffin*, *Guillaume*, *Pira* och *Pousette*, kolarfamiljerna *Dubois* och *Pira* samt hjulmakarfamiljen *Robert* nämns som faddrar. Hela fem gånger nämns en Margareta *Baudou*, en gång en Catharina *Baudou* och likaså vardera en gång hammarsmeden *Noe Baudou* och hans hustru *Johanna*. Däremot förekommer inte några fler av den stora familjen, vilket antyder att de ännu inte var lutheraner och därför inte kunde stå fadder. Bruksarbetaren *Noe Dandenel* och hans syster *Barbro* är faddrar vid var sitt dop. Ett belägg finns för att de var lutheraner⁴⁷⁴ till skillnad från andra familjemedlemmar som den tidigare omnämnde masmästaren *Michel Dandenel* i Gimo.

Mönstret är tämligen lika vid begravningar. Här nämns åter familjerna *Anjou*, *Baudou*, *Pira* och *Pousette*. Nu nämns även familjen *le Blanc*, som bodde vid bruket redan 1655 och dessutom nämns åter kolarfamiljerna *Carlier*, *Dubois* och *Tissier*. Från andra bruk hade familjerna *Courtehou*, *Dandenel*, *Gille*, *Guillaume*, *Hubinet* och *Robert* kommit. De nämns samtliga i kyrkoräkenskaperna vid begravningar. Uppgifterna om de avlidna är helt korta. Inte någon gång antecknas att en avliden varit reformert.

Med två undantag nämns alltså de valloner som 1694 var mantalsskrivna vid Österbybruk också i Films dopbok. Samtidigt fortsatte den reformerta aktiviteten genom besök av en pastor från Stockholm och skola för vallonbarnen. Dessutom nämns vid några tillfällen reformerta trosbekännare i domkapitlets handlingar.

Gimo bruk

Steven De Geer ägde Gimo fram till sin död 1685 och därefter ägdes bruket av brodern *Louis De Geer*, bosatt på Finspångs bruk. *Jean de Marée* var förvaltare vid bruket och *Andreas von Boda* skrivare.⁴⁷⁵ *Anders Syllenius* var komminister i Skäfthammars församling från 1657 fram till sin död 1694.

⁴⁷² Eventuellt finns uppgifter om hans familj i Morkarla församling.

⁴⁷³ Uppgifterna om dop börjar 1684. Det har tyvärr inte varit möjligt att använda de defekta uppgifterna om dop 1684-86 i Films ministerialbok.

⁴⁷⁴ Däremot var familjen *Nonnet* reformert. Se UDA E V:88:1, s. 141, 143. ULA.

⁴⁷⁵ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E IX:7, s. 2447. ULA; Pehrsson 1899, s. 67; Dahlgren 1920, s. 40, 42.

Han kritiserades 1667 av ärkebiskop Lenaeus för sin ”motsträffighet och obeskedlighet i många måtto”.⁴⁷⁶

I 1672 års mantalslängd uppräknas 74 personer vid Gimo bruk och av dessa var åtminstone 28 valloner. De redovisas samtliga i den första hälften av längden utan beteckningen ”fransoser”. Skäfthammars befolkning uppgick utöver bruket endast till 100 mantalsskrivna. I 1694 års mantalslängd redovisas 94 mantalsskrivna vid Gimo bruk, av vilka 39 var valloner. Skäfthammars församling omfattade då förutom bruket 134 mantalsskrivna.⁴⁷⁷ Vallonerna utgjorde således drygt 40 procent av brukets men knappt 6 procent av församlingens mantalsskrivna.

Förvånande är att det i koret i Skäfthammars kyrka finns en gravsten över Charles *Bevy* från 1675.⁴⁷⁸ Denne har inte kunnat identifieras. Året innan omnämns i Österlövsta skrivaren Louis *Bevy* som reformert när han avled. Hur kom det sig att en tydligen nära släkting till honom följande år fick köpa en gravplats i kyrkan trots att också han torde ha varit reformert?

Kalvinismen vid Gimo bruk

Kyrkoherden i Hökhuvud, Jacob Olai Willius, uppgav 1679 för domkapitlet att det då fanns endast tre reformerta trosbekännare kvar vid Gimo. Han anförde också att den franske pastorn Isak Royer kallade vallonerna vid Gimo till konventiklar och utdelande av nattvarden vid Lövestabruk och Österbybruk.⁴⁷⁹ De tre vallonerna betitlas bruksdirektör eller skrivare, hammarsmed och skrivarhustru. Däremot lämnas inte deras namn. Skrivaren och skrivarhustrun är säkerligen identiska med Andreas von Boda och dennes hustru Kerstin Pelican. Masmästaren Michel Dandanel torde vara den som avses med hammarsmeden. Han levde 1673, men nämns ej i mantalslängden. Eftersom han 1670 av kyrkoherde Lars Stalenius i Hökhuvud rekommenderades som församlingens ombud hade han tydligen kommit i ett bättre förhållande till kyrkoherden.⁴⁸⁰

Då kyrkoherden knappast hade intresse av att redovisa en större skara främmande trosbekännare i sin församling än nödvändigt torde antalet knappast vara lägre än tre. Alltså skulle nu endast en av tio vara reformert.

Ärkebiskop Swebilius visiterade pastoratet 1685. Inget nämns då om kalvinism vid bruket. Kyrkoherde Willius anhöll följande år, med hänvisning till att Swebilius föregående år sett hur folkrikt det var i Hökhuvud, att få Uddo Mackey⁴⁸¹ till pastorsadjunkt.⁴⁸² Vid flera andra tillfällen framför också inspektorer vid Gimo önskemål vid prästtillsättningar i Skäfthammar.⁴⁸³ Detta visar att församling och bruk hade nära kontakt och att vallonerna i stort religiöst assimilerats.

⁴⁷⁶ Fant & Låstbom 1842, s. 147.

⁴⁷⁷ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1689-1690, 1703-1704; E IX:7, s. 2424-2426, 2447-2448. ULA.

⁴⁷⁸ Stenberg 1950, s. 217.

⁴⁷⁹ J.O. Willius till UDK 1679 15/12. UDA E V:71:1, s. 647. ULA.

⁴⁸⁰ L.J. Stalenius till UDK 1670 18/8. UDA E V:71:1, s. 549. ULA. – Se även anmärkning i förordet till den digitaliserade versionen beträffande vem som avses med hammarsmeden 1679.

⁴⁸¹ Uddo Mackey var son till brukspatron Isak Mackey och Anna Leufstadiä. Örnberg 1894, s. 360-362. Han blev 1697 kyrkoherde i Veckholm. Fant & Låstbom 1845, s. 361.

⁴⁸² UDP 1686 16/4. UDA A I:10, s. 705. ULA.

⁴⁸³ Se t.ex. UDA E V:71:1, s. 591. ULA.

Vallonernas bröllop, dop och begravningar

Även för Gimo är det möjligt att undersöka vallonernas kontakter med den svenska församlingen vid vigsel, dop och begravning. Skäfthammars ministerialbok börjar 1679 och innehåller dessutom en del andra uppgifter, bl.a. en förteckning över dem som skänkt pengar vid insamlingen till en ny altartavla 1685.⁴⁸⁴

Vid bröllop nämns nio av de tio vallonfamiljer som bodde vid Gimo 1694: *Boudry, Bovin, Carlier, Dubois, Gille, le Maigre, Magnette, Pousette* och *Vincent*. Det enda undantaget är hjulmakaren *Adam François* och hans familj. Dessutom nämns familjerna *Anjou, le Chotton, Guillaume, Mineur* och *Pira*.

Så långt uppgifter finns var det fråga om äktenskap där båda makarna var vallon. Kyrkoherdens uppgift om att det 1679 endast fanns tre reformerta vid bruket skulle då innebära att den religiösa assimilationen nått långt vid bruket men att den inte negativt påverkat seden att vallon gifte sig med vallon.

Åtta av de tio vallonfamiljer som 1694 bodde vid Gimo bruk nämns vid dop: *Boudry, Bovin, Carlier, Dubois, Gille, le Maigre, Magnette* och *Pousette*. De som inte omnämns är familjerna *François* och *Vincent*. Däremot förekom förutom de tidigare nämnda familjerna *Anjou, Bevy, Dandenel, Guillaume* och *Vincent* när de lät döpa sina barn.

Bland faddrarna förekommer ofta familjerna *Bovin, Magnette* och *Vincent*. Masmästaren *Clas Dandenel* och hans hustru *Johanna Pousette* lät 1689 och 1692 döpa döttrarna *Jen* (= *Jeanne*) och *Abigael*. Masmästaren förekommer själv endast en gång, 1688, som fadder och då till en son till förvaltaren *Andreas von Boda* och *Kerstin Pelican*. Det bör observeras att *von Boda* och hans hustru var reformerta. Det förefaller däremot osannolikt att *Clas Dandenel* skulle få stå fadder om han inte var lutheran.

Även *Baudou* och *Dandenel* – vilka i andra sammanhang visats företräda en sen religiös assimilation – nämns i dopboken. Uppgifterna om begravningar är för knapphändiga för att dra några slutsatser om vallonerna vid Gimo. Belägg finns dock för vallon med namnen *Baudou, Carlier, Mineur* och *Pousette*. Det kan noteras att också här *Baudou* förekommer, en familj som sent assimilerades religiöst, däremot inte *Dandenel*.

Vallonerna och Skäfthammars kyrka

Skäfthammars kyrka förändrades 1682 genom att en läktare för smederna sattes upp och följande år en motsvarande för smedernas hustrur. Detta gjordes på bruksförvaltaren *Jean de Marées* initiativ.⁴⁸⁵ Här är det alltså fråga om en klar förändring av kyrkorummet för bl.a. vallonernas skull och alltså ett tecken på att de besökte sockenkyrkan. *Jean de Marée* skänkte dessutom till kyrkan en oljemålning med *Kristi uppenbarelse för Maria från Magdala*.⁴⁸⁶ År 1685 insamlades av bruksfolket vid Gimo medel till en altartavla.⁴⁸⁷ Vallonerna hade tydligen vid Gimo uppnått en hög grad av religiös assimilation; i annat fall skulle inte de här åtgärderna ha varit möjliga. *Jean de Marée* bryter tydligen den tidigare tämligen negativa inställningen till Svenska kyrkan.

⁴⁸⁴ Skäfthammars kyrkoarkiv C:1. ULA.

⁴⁸⁵ Stenberg 1951, s. 207. – Mäster *Josias* uppförde smedernas och smedshustrurnas läktare.

⁴⁸⁶ Stenberg 1951, s. 216.

⁴⁸⁷ Skäfthammars kyrkoarkiv L I:1, s. 10. ULA.

Av de 32 givarna vid insamlingen till altartavlan var 19 valloner. Det är i stort sett samma namn som tidigare nämnts vid dop, vigslar och begravningar: Anjou, Baudou, Bevy, Bovin, Carlier, Dandanel, Dubois, François och Vincent. Vallonerna hörde främst till smides- och hyttpersonalen. Dubois och Vincent var dock kolare medan François var kolfogde och hjulmakare. Gimo bruksfolk slöt alltså enhälligt upp vid insamlingen av pengar till en altartavla. Här nämns även den förmodat reformerte trosbekännaren Jean *Baudou*. Av de familjer som 1694 fanns vid bruket och redan 1685 bodde där saknas dock Elisabeth *François*, änka efter räckaren och mjölnaren Clas *Magnette* och deras två söner mästerräckarna Jean och Colas och mästersmältaren Paul *Pousettes* änka och barn. François hör till de familjer som i andra sammanhang nämns som religiöst sent assimilerade.

Vid Gimo bruk fanns inte samma reformerta verksamhet som vid Lövestabruk och Österbybruk. Däremot besökte Gimos valloner de två bruken för att närvara vid en reformert pastors besök där. Samtliga vallonfamiljer som nämns i 1694 års mantalslängd finns även i dopboken. Här har inte kunnat beläggas någon aktivitet för att bevara kalvinismen vid bruket. Det allmänna intrycket är att vallonerna religiöst assimilerats vid 1600-talet slut. Några valloner som inte hade kontakt med Skäffthammars församling har inte kunnat beläggas. Den religiösa assimilationen hade dock inte fullbordats. Ännu fanns spår kvar av ett reformert arv.

Tobo masugn

Tobo masugn i Tegelsmora församling anlades 1676 av Emanuel De Geer. Tobo ligger mellan Örbyhus och Tierp. År 1694 fanns endast tre valloner mantalsskrivna vid Tobo masugn: Colas *Dandanel*, hans hustru Johanna *Pousette* och deras son. För övrigt var 27 personer mantalsskrivna vid masugnen.⁴⁸⁸ Colas och hans familj var mantalsskrivna vid Tobo endast detta år.⁴⁸⁹

I kyrkoräkenskaperna nämns två valloner t.o.m. 1693: masmästaren Toussaint *Sporon* lämnade 1683 en testamentsgåva efter en son och 1685 en gåva vid en annan sons sjukdom. Toussaint kom från Lövestabruk och gifte sig 1676 i Österbybruk med Kerstin Jacobsdotter. Familjen flyttade omkring 1687 tillbaka till Lövestabruk. – År 1687 antecknas en testamentsgåva efter masmästaren Antonius. Denne har inte kunnat identifieras.⁴⁹⁰ Antalet valloner vid Tobo masugn är för litet för att en reformert verksamhet vid bruket skulle vara möjlig. Tobo ger därför minst möjlighet att besvara frågan om hur långt den religiösa assimilationen nått 1693 vid de fyra De Geer-bruken.

Tegelsmora kyrka är från 1400-talets andra hälft. En i Stockholm före 1678 tillverkad vinkanna i silver med ätten De Geers vapen är den enda av inventarierna som påminner om ägarna till vallonbruket under 1600-talet.⁴⁹¹ Hans Hörning efterträdde 1683 Pehr Åman som kyrkoherde i Tegelsmora. Emanuel De Geer blev inte tillfrågad om kyrkoherdetillsättningen.⁴⁹² Troligen förklarar hans kalvinism att Uppsala domkapitel inte tog hänsyn till

⁴⁸⁸ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E IX:7, s. 2414-2417, 2439. ULA.

⁴⁸⁹ Colas Dandanel hade dessförinnan sedan 1677 varit masmästare vid Gimo och arbetade sedan endast två år, från 1695 till sin död 1697, vid Lövestabruk. Lindblom 1989, s. 158.

⁴⁹⁰ Tegelsmora kyrkoarkiv L I:2. ULA.

⁴⁹¹ Sundqvist 1969, s. 64.

⁴⁹² Fant & Låstbom 1845, s. 116.

vilken präst han såsom socknens ledande man önskade som kyrkoherde.⁴⁹³ Ärkebiskop Swebilius visiterade församlingen 1691.⁴⁹⁴ Inget fördes fram om några främmande trosbekännare eller problem med bruksbefolkningens kyrkogång.

De Besche-bruken

Forsmarks bruk

Efter att ha ägts gemensamt av flera av Gerhard de Besches barn övergick bruket till sonen Georg de Besche. Forsmark drogs in vid reduktionen, men friköptes av Georg och hans svåger, förvaltaren Johan Hammarström.⁴⁹⁵ Kyrkoherde Eric Borstelius hade 1669 efterträtts av sin svärson Nils Laurentii Bille, som avled 1694.⁴⁹⁶ Georg de Besche lät 1694 utöka den rektangulära kyrkan på ett sådant sätt att den blev korsformad. Här låg säkert det ökande antalet församlingsbor bakom utvidgningen. En plan över kyrkan visar dess nya utformning.⁴⁹⁷

År 1672 fanns fortfarande sex av de tidigare nämnda vallonfamiljerna kvar vid Forsmarks bruk: *Bevy*, *Farke*, *Galan*, *Giers*, *Guillaume* och *Maltsio*. Från Lövestabruk och Österbybruk hade nu flyttat in en del familjer, som kan ha haft en försenande inverkan på den religiösa assimilationen. Från Lövestabruk kom mästare-smältarna Gottfrid *Tilman* och Toussaint *Bovin* samt räckaren Jean *Sporon*. Från Österbybruk flyttade in hammarsmeden Michel *Poulain*, masmästaren Henri *Bayard*, hovslagaren Johan *Bailli* och dennes bror hammarsmeden Michel *Bailli*. År 1672 utgjorde vallonerna åtminstone 25 av totalt 185 mantalsskrivna, d.v.s. drygt 13 procent. Vallonerna hade 1694 ökat till 42 av totalt 216, d.v.s. knappt en fjärdedel av Forsmarks befolkning.

Kalvinismen vid Forsmark

Den nytillträdde kyrkoherden Nils Bille frågade 1669 domkapitlet i Uppsala hur han skulle begrava reformerta och hur han skulle ställa sig till reformerta dopvittnen. Domkapitlet besvarade den första frågan med att det var tillåtet att begrava reformerta förutsatt att de inte smädat den lutherska läran och för övrigt var gudfruktiga. Det skulle dock göras en åtskillnad mot lutherska begravningar. Hur domkapitlet besvarade den andra frågan framgår inte av protokollet.⁴⁹⁸

År 1679 meddelade kyrkoherde Bille domkapitlet att några reformerta gick till nattvarden vid Lövestabruk. Det rörde sig om masmästaren Henrik *Bayard* och hans hustru Nicole *Baudou*, hammarsmeden Pierre *Poulain* och hans hustru Catherine, Johanna, änka efter smältaren Frans *Martinel*,⁴⁹⁹ och

⁴⁹³ Först 1724 fick ätten De Geer patronatsrätt till församlingen. Se not 186.

⁴⁹⁴ Tegelsmora kyrkoarkiv L I:2. ULA.

⁴⁹⁵ Nisser 1984, s. 18.

⁴⁹⁶ Fant & Låstbom 1842, s. 392.

⁴⁹⁷ Bohrn 1949, s. 4-7. – Kyrkan ersattes år 1800 av den nuvarande. Radloff 1910, s. 95.

⁴⁹⁸ UDP 1669 12/5 § 3, 4. UDA A I:6. ULA.

⁴⁹⁹ Hennes man hade slagits av blixten den 11 juni samma år. Lindblom 1990, s. 86. Lindblom citerar dödboken.

drängen Clas *Dubois*.⁵⁰⁰ Vid den här tidpunkten fanns alltså åtminstone sex reformerta trosbekännare vid bruket. De utgjorde ungefär en fjärdedel av brukets valloner. Kyrkoherde Bille karakteriserade dem som för övrigt gudfruktiga. I det här sammanhanget kan även nämnas att någon reformert skolundervisning vid Forsmark inte har kunnat beläggas. Den reformerta skolningen hade i stället en del av vallonererna erhållit vid Österbybruk.

Vallonernas bröllop

På samma sätt som för De Geer-bruken kan vallonernas deltagande i vigsel, dop och begravning analyseras från och med 1677, när Forsmarks ministerialbok börjar. Samtliga vallonfamiljer som nämns i 1694 års mantalslängd förekommer även i ministerialboken.

Tre gånger nämns smedfamiljen Bailli. För övrigt finns enstaka belägg för familjerna de Fer, François, Magnette, Martinel, Mineur, Personne och Tilman. Flera av kontrahenterna synes vara barn till de valloner, som nämns som reformerta i andra sammanhang: Judith Personne, Margareta Poulain och Cathlin Bevy. Två gånger förekommer brudgummar från Lövestabruk, generellt är det dock ovanligt med utsocknes kontrahenter.

En lista över vigslar i Forsmark 1677-93 visar ett större inslag av svenska namn än vid De Geer-bruken. Av 42 kontrahenter bär tolv namn som enligt inledningens definition inte kan klassificeras som vallonnamn. Endast nio äktenskap ingår där bägge kontrahenterna var valloner. Detta är ett tecken på att den religiösa assimilationen här gått längre än vid Lövestabruk med dess reformerta religionsutövning där vid minst 17 av 48 äktenskap bägge kontrahenterna var valloner.

Vallonernas dop

En grupp valloner som bott vid bruket redan före 1655 nämns genomgående bland de familjer som lät döpa sina barn: smedfamiljerna Bevy, Galan, Giers, även mjölnare, och bälgmakarfamiljen Ficqué (Kin), ibland kallad Souffletier. Hit kan även räknas Toussaint *Guillaume*, vars far redan före 1655 var räckare vid Forsmark. Toussaint var dessutom gift med Catharina *Farke*, som hörde till en av de gamla vallonfamiljerna vid Forsmark.

Även de familjer som flyttat in från andra bruk nämns: *Bailli*, *Bonnevier*, *Bovin*, *Dubois* och *Sporon*. De flesta av dem kom från De Geer-bruken och flyttade till Forsmark under perioden 1665-1680. Den religiösa assimilationen som tagit sin början vid Lövestabruk, Österbybruk och Gimo fortsatte tydligen efter flyttningen till Forsmark.

Familjerna Bonnevier, Bovin, Dubois, Galan, Giers och Sporon nämns bland faddrarna. Hammarsmeden Carl Bevy, som var gift med Sara François från Gimo, nämns fyra gånger som fadder. Även flera kvinnliga släktingar till honom står fadder. Till skillnad från släktingarna i Lövestabruk är alltså Bevys i Forsmark lutheraner.

Vallonernas begravningar

Bevy, Ficqué, Galan och Giers representerar även här de familjer som bodde vid bruket redan före 1655. Förutom dem nämns Bayard och Poulain,

---

⁵⁰⁰ Nicolaus Bille till UDK 1679 24/10. UDA E V:37:1, s. 35. ULA. – Protokollets Clas Lubbo torde vara identisk med Clas *Dubois*. Han var troligen son till masmästaren Simon Dubois, som flyttade från Forsmark till Vattholma i slutet av 1670-talet.

som flyttat in på 1660-talet, och de senare inflyttade familjerna Bailli, Bonnevier, Dubois och Sporon. Maltsio kolare, slutligen, hade bott vid bruket från 1640. I stort är det alltså samma familjer som tidigare nämnts. Bayard, Bevy, Dubois och Poulain hörde till de familjer som ännu inte helt och hållet religiöst assimilerats. Detta hindrade inte begravning i Forsmarks församling.

På samma sätt som för De Geer-bruken kan konstateras att samtliga valloner som bodde vid Forsmarks bruk 1694 även nämns i kyrkobokföringen. De valloner som stadigt varit bosatt i Forsmark i flera generationer nämns inte bland de främmande trosbekännarna. De var nu religiöst assimilerade. De som däremot nämns hade flyttat in från De Geer-bruken.

Berkinge bruk

Berkinge bruk i Valö drevs också fortsättningsvis av ägaren till Forsmark. Kyrkoherde Daniel Hontherus efterträddes 1676 av sin måg Olof Waxelius.⁵⁰¹ År 1672 fanns åtminstone 17 valloner bland de 37 mantalsskrivna, 1694 var valloner 23 av totalt 67 mantalsskrivna. Andelen valloner vid bruket hade 1672 fördubblats jämfört med 1655 när endast åtta valloner bodde här men därefter sjunkit. I Valö församling var 217 mantalsskrivna 1672 och 360 1694 förutom dem vid Berkinge bruk.⁵⁰² De 23 valloner som bodde vid Berkinge bruk 1694 hörde till familjerna *Bevy*, *de Fer*, *Galan*, *Goffin* och *Henin*.

Vallonernas bröllop och begravningar

Valö saknar ministerialböcker för 1600-talet. Vi är därför beträffande vigslar och begravningar helt hänvisade till kyrkoräkenskaperna, vilka är bevarade från och med 1673.⁵⁰³

Endast fyra vallonbröllop nämns i kyrkoräkenskaperna. År 1680 nämns Jacob *Douhan*. Han torde vara identisk antingen med en smältarmästare i Älvkarleby eller en räckarmästare vid Hillebola och hursomhelst tillhörig en smedssläkt från Lemmensbruken. Hustruns namn är obekant. Bröderna Philip och Per *le Moine* är de valloner som nämns närmast efter *Douhan*. De hade växt upp vid Berkinge, men efter 1660 flyttat med sina föräldrar till Lövestabruk. Philip gifte sig 1682 med Maria *Bevy*, tydligen en dotter till Frans *Bevy* och Anna Antonsdotter *François*, och Per följande år med Anna *Goffin*. Den fjärde brudgummen, Johan *Oudart*, Lövestabruk, var troligen son till kolaren Jacob vid Lövestabruk. Vem han 1684 gifte sig med är okänt. De valloner som nämns hade alltså samtliga band till Österlövsta församling. Däremot nämns inte någon vallon bosatt på Berkinge bruk som brudgum.

Beträffande begravningar är vallonernas kontakter med Valö församling betydligt vanligare än beträffande vigslar. Ofta nämns här kolarfamiljen *de Fer* och smedsfamiljen *Goffin*, som bägge redan före 1655 bodde vid Berkinge. De två andra familjer som före 1655 var bosatta vid bruket, Courtehou och *le Moine*, hade däremot bägge flyttat från Berkinge. Ett belägg finns för kolaren Mattias *Galan*, som omkring 1681 flyttat in från Forsmark, och ett annat för Frans *Bevy* som omkring 1657 kommit från Hillebola. Dessutom nämns i kyrkoräkenskaperna 1685 Johan *Douhans*

⁵⁰¹ Fant & Låstbom 1845, s. 316-317.

⁵⁰² Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1678-1681; E IX:7, s. 2530-2533. ULA.

⁵⁰³ Valö kyrkoarkiv L I a:1. ULA.

hustru i samband med en gåva vid sjukdom. Kolaren Johan *Henin* nämns inte i kyrkoräkenskaperna trots att han och hans familj bott vid Berkinge bruk sedan 1669.

De Fer och Goffin får alltså nu anses vara religiöst assimilerade. Galan nämns endast vid ett tillfälle och Henin och Personne inte alls. På samma sätt som för Forsmark förefaller de gamla familjerna (de Fer, Goffin) vara religiöst assimilerade medan senare inflyttade familjer i mindre utsträckning nämns i Valö församlings kyrkoarkiv.

Några uppgifter om reformert aktivitet i Valö församling har inte framkommit. I Valö kyrka finns ett begravningsvapen över Daniel de Besche, död 1685. Denne hade 1679 lämnat en penninggåva till Valö kyrka. Hans syster Anna, gift med bruksförvaltaren Johan Hammarström, bidrog i början av nästa sekel, 1701, till både två brudkronor i silver och en ljuskrona av malm.⁵⁰⁴ Ägarfamiljen kan alltså inte ha varit i någon konflikt med församlingen av konfessionella skäl. Detta styrker också det tidigare konstaterandet att Valö, inte Forsmark, var den kyrka som familjen de Besche kände samhörighet med. Inget nämns om privilegier för bruksägaren eller konfessionella konflikter med valloner i domkapitlets handlingar från Valö.⁵⁰⁵

Vervier-bruken

Västlands bruk

Från omkring 1670 övertog Welam Verviers och Maria GÜthries arvingar Västlands bruk och Strömsberg. Under de följande åren fördes en lång rad processer mellan arvingarna. Detta fick en negativ inverkan på brukens tidigare blomstring.⁵⁰⁶ Till kyrkan skänktes av ägarfamiljen vid skilda tillfällen under senare delen av 1600-talet en silverbeslagen bibel, en ljuskrona och en begravningsvärja.⁵⁰⁷ Familjen hade alltså fortsatt kontakt med Västlands kyrka vilket indikerar att den inte hörde till någon främmande konfession.

År 1694 var andelen valloner vid Västlands bruk 16 av totalt 65 vid bruket. De hörde till familjerna *Bayard*, *Goffin*, *Martin*, *Muskin* och *Sporon*. Västlands församling omfattade därutöver 455 och hade alltså totalt 520 mantalsskrivna. Församlingen hade vuxit från att drygt tjugo år tidigare, år 1672, ha haft 389. Av dessa tillhörde 42 bruket, varav elva var valloner.⁵⁰⁸ Valloner utgjorde varken 1672 eller 1694 någon större grupp i Västlands församling.

I domkapitlet behandlades 1671-72 ett äktenskapsärende mellan två valloner, Maria *Goffin*, dotter till Tomas Goffin vid Västlands bruk, och Jean *Martelleur*. Inget av konfessionell art framkom i samband med detta ärende. Däremot visas här hur seden att valloner gifte sig med valloner i dubbel bemärkelse upprätthölls. När man till slut förliktes beslutades att även en

---

⁵⁰⁴ Tuulse 1960, s. 188, 189.

⁵⁰⁵ UDA E V:150, 1. ULA.

⁵⁰⁶ Malmberg 1917, s. 53-58.

⁵⁰⁷ Ljungström 1985, s. 76, 78.

⁵⁰⁸ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1472-1474, 1481; E IX:7, s. 1973-1974, 2041-2042. ULA.

bror till Maria skulle ingå äktenskap med en syster till Jean.⁵⁰⁹ Det kan vara en av faktorerna bakom en försenad religiös assimilation.

I häxprocesserna i mitten av 1670-talet i Västland och Tolfta⁵¹⁰ var inte några valloner indragna. Under 1670-talet nämns för övrigt bruket i domkapitlets protokoll endast i samband med att det åsamkade vattenskador på prästgårdsägorna.⁵¹¹ Under det följande decenniet nämns däremot valloner. Masmästaren Frans *Sporon* klagade 1680 över att kyrkoherde Hans Vesslander i Ovensjö i Gästrikland orsakat att *Sporon* på 1/3 år uteblivit från nattvarden. Konflikten synes inte få någon lösning. År 1682 ursäktade sig båda parter med att de inte hade möjlighet att infinna sig hos domkapitlet.⁵¹² Därefter återkom inte ärendet. Sin grund hade konflikten i att *Sporon* och en student, Johan Rodin, 1679 kallat Vesslander ”procurator”.⁵¹³ Vesslander var dotterson till en tidigare kyrkoherde i Västland.

År 1684 tillkallades prosten Johannes Ihering i Tierp när masmästaren Matthias *Martin* hävdade att i gudomen var endast en person. Masmästaren hotade dessutom att ta livet av Mattias Sääf, komministern i Tolfta. Prosten hade länsman med sig som, efter prostens förhör med *Martin*, lyste konungens frid över Sääf.⁵¹⁴ Matthias *Martins* familj nämns endast 1689 i kyrkobokföringen när två sonsöner till honom döps. Det förefaller därför inte troligt att familjen assimilerats religiöst. Masmästaren förefaller ha varit antitrinitarier. Eftersom Nederländerna under 1600-talet fått ta emot från Polen utvisade antitrinitarier⁵¹⁵ kan det förklara att *Martin* hade den här uppfattningen om treenigheten. Redan Calvin hade i Genève konfronterats med landsflyktiga unitarister från Italien.⁵¹⁶

Vallonernas dop

Från och med 1688 är det möjligt att följa vallonerna i Västlands dopbok medan uppgifter om vigslar och begravningar däremot saknas. Eftersom de valloner som nämns i 1694 års mantalslängd även förekommer i dopboken kan inte någon grupp valloner urskiljas som inte hade kontakt med Västlands församling. De familjer som nämns, *Bayard, du Clou, Goffin, Guillaume, Martin, Muskin* och *Sporon*, hörde till kategorin smides- och hyttpersonal, möjligen med undantag för dagsverksskarlen Johan du Clou.

Antalet faddrar var ofta fyra stycken. Genomgående är endast en eller två av dem valloner. Här fanns alltså en grupp valloner som inte var lika isolerad från den svenska befolkningen som vid flera större bruk. De valloner som nämns som faddrar tillhörde främst familjerna *Billet, du Clou, Goffin* och

⁵⁰⁹ UDP 1672 10/1 § 7. UDA A I:7. ULA. Överenskommelse 1671 24/4 samt odat. UDA E V:158:1, s. 87, 89. ULA.

⁵¹⁰ Laga ting Västland och Tolfta 1675 19-20/10. Uppsala läns dombok nr 29. RA. Linderholm 1930, s. 196-198. – Hammarsmeden Jost Kofverts hustru Margreta Pålsdotter kan inte placeras in under inledningens definition på vallon.

⁵¹¹ 1677, 1678, 1679 och 1692 nämns åter problemet med översvämning p.g.a. brukets uppdamningar. Kyrkoherde Nezelius förklarar vid det sistnämnda tillfället att i Västland och Tolfta finns två järnbruk som snarare orsakat förlust än inkomst, eftersom man förstört gårdsgårdar och orsakat vattenskador på prästgårdsängarna. UDP 1677 9/5 § 13. UDA A I:8; UDP 1678 29/5 § 16, 1679 9/1 § 2. UDA A I:9; M. Nezelius till UDK 1692 15/12. UDA E V:158:1, s. 375. ULA.

⁵¹² UDP 1680 3/3 UDA A I:9, s. 351; 1682 8/2 § 7, 22/2 § 12, 15/3 § 3, 5. UDA A I:10. ULA.

⁵¹³ UDA E V:158:1, s. 187. ULA. – Procurator tydligen här i betydelsen ”åklagare”. Jfr Upp. 12:10.

⁵¹⁴ UDP 1684 9/10 § 10. A I:10. ULA.

⁵¹⁵ Se t.ex. Jedin 1985, s. 679.

⁵¹⁶ Se t.ex. McNeill 1954, s. 182-184.

Sporon. Ytterligare uppgifter erbjuds inte om vallonerna i kyrkoarkivet under dessa år.

Vallonerna i Västlands församling nämns genomgående i församlingens kyrkobokföring. Det föreligger inte någon skillnad mellan tidigt respektive sent inflyttade familjer. Den unitaristiske masmästaren Matthias Martin representerar däremot en egen kategori eftersom han är det enda exemplet i undersökningen på en vallon med unitaristisk teologi.

Strömsbergs bruk

I Tolfta kyrka finns endast ett föremål med vallonanknytning: en sockenbudskalk tillverkad på 1700-talet av guldsmeden Carl Lemon i Uppsala. Kyrkan synes alltså helt sakna spår efter vallonbrukets ägare och arbetsstyrka på 1600-talet.⁵¹⁷ Åren 1656-83 tjänstgjorde Johannes Magni Netzelius som komminister i församlingen. Han anklagades för ett skandalöst leverne och blev till slut avsatt. Komminister Petrus Hedsinius i Älvkarleby anförde då att han 50 gånger fått bege sig den långa vägen till Västlands eller Tolfta kyrka för att hålla gudstjänst – tydligen för att ersätta Netzelius – och bad därför att få efterträda den avsatte. Den starka kraften var dock Jacob Fleming, landshövding och ägare av det mesta av Tolfta socken, och denne hade drivit igenom att Mattias Sääf fick tjänsten.⁵¹⁸

Vallonerna vid Strömsbergs bruk nämns inte i domkapitlets protokoll eller handlingar från Tolfta församling. År 1694 uppgick de till tio av brukets 40 mantalsskrivna, d.v.s. en större andel än 1655. Hela församlingen hade nu 269 mantalsskrivna. De vallonerna som antecknades vid mantalsskrivningen 1694 hörde till kategorin smides- och hyttpersonal och bar släktnamnen *Billet*, *Henin*, *Mineur* och *Sporon*.⁵¹⁹ År 1672 hade det funnits fem vallonerna vid Strömsbergs bruk av totalt 49 mantalsskrivna vid bruket. Då fanns det förutom dem 198 mantalsskrivna i Tolfta församling.⁵²⁰

Vallonernas bröllop, dop och begravningar

Vallonerna nämns vid olika tillfällen i kyrkoräkenskaperna för Tolfta församling och från 1688 finns även uppgifter om dem i församlingens dopbok. Smältaren Benoit *Collinet*, ”Böne hammarsmed”, flyttade efter 1677 till Gysinge bruk i Österfärnebo i Gästrikland. Han förekom efter 1663 inte några fler gånger i kyrkoräkenskaperna.⁵²¹ Kvar fanns Johan *Henins* son och sonson, räckarmästarna Pierre och Johan Henin, med familjer. Henins förekommer i kyrkoräkenskaperna första gången när Pierre Henin 1676 lämnade en testamentsgåva efter sin mor och därefter 1678 en egen gåva. Sonen Johan Henin nämns som brudgum 1686 och därefter i dopboken vid två döttrars dop 1689 och 1692.⁵²² För övrigt nämns endast en brudgum som är vallon: den i avsnittet om Västland omnämnde Johan Bayard gifte sig 1686.

⁵¹⁷ Kilström 1953.

⁵¹⁸ UDP 1683 16/2 § 9. UDA A I:10. ULA.

⁵¹⁹ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret. E IX:7, s. 2043. – Strömsbergs bruksbefolkning uppges omfatta 40 mantalsskrivna. Frans Bille och Johan Henin står sist i uppräknningen utan anteckning om antal personer i hushållet. Eftersom det totala antalet antecknade är 36 får det förutsättas att även Billes och Henins hustrur saknas i sammanräkningen. – Vallonerna vid Strömsberg nämns ibland under Västland hos Lindblom. Se Lindblom 1989, s. 63; 1990, s. 219.

⁵²⁰ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1475-76, 1482. ULA.

⁵²¹ Västlands kyrkoarkiv L I a:2. ULA. Lindblom 1989, s. 145.

⁵²² Tolfta kyrkoarkiv C:1; Västlands kyrkoarkiv L I a:2. ULA.

Vid Strömsberg fanns nu också en son till Frans Sporon vid Västlands bruk: masmästaren Johan *Sporon* med hustrun Nicole. Dessa saknas i kyrkoräkenskaperna och dopboken. Johan hörde samman med familjen Sporon vid Lövestabruk. Smältarmästaren Pierre *Mineur* nämns vid två barns dop (1690 och 1693) samt räckaren Frans *Billet* hela fem gånger (testamentsgåvor vid ett barns död 1681 och vid Frans moders död 1683 samt 1688, 1690 och 1692 i dopboken vid barns dop). Pierre *Mineur* var masmästare här åtminstone från 1677.⁵²³ Familjen *Billet* hade över bl.a. Finspång slutligen flyttat till Lövestabruk och därefter till Strömsberg.⁵²⁴ Beträffande begravningar är familjen *Billet* den som oftast nämns i kyrkoräkenskaperna. För övrigt nämns endast tre valloner: Jacqueline *Poulain*, som var gift med kolaren Johan Henin, Wilhelm *Vervier*, son till brukets grundare, och Philippe *Guillaume*, som 1694 fanns vid Söderfors.

Också i Tolfta är andelen valloner en eller två av totalt fyra faddrar. De hörde till familjerna *Billet*, Henin och *Mineur*. Genomgående synes det vara valloner vid bruket som är faddrar, inte valloner från andra bruk.⁵²⁵ Även detta är ett tecken på att vallonerna här religiöst assimilerats.

Samtliga vallonfamiljer som 1694 fanns vid Strömsbergs bruk hade åtminstone någon kontakt med Tolfta församling. Vallonerna synes därför ha assimilerats religiöst. Familjen Henin förekommer minst ofta: endast tre gånger fram till 1694.

Lemmens-bruken

Bruken Åkerby och Hillebola

Åkerby bruks ägare, Petter Lemmens, avled på 1660-talet, men bruket fortsatte att vara i familjens ägo. Sonen Henrik var 1684 förvaltare vid bruket med svågern Jacob Mornij och Herman Höijer som medhjälpare. Hillebola stannade alltså under resten av 1600-talet i familjens ägo.⁵²⁶

År 1672 var vid Åkerby 12 av de 68 mantalsskrivna valloner, vid Hillebola 11 av de 53. Vallonernas andel av bruksbefolkningen hade 1694 vid Åkerby ökat till 17 av totalt 58 mantalsskrivna, medan relationen vid Hillebola är tämligen konstant, 9 valloner av totalt 51.⁵²⁷

I domkapitlets protokoll nämns inte heller under den här tidsperioden något om vallonerna vid Åkerby och Hillebola. Några uppgifter om franskspråkig skolgång för barnen liknande den vid Lövestabruk har inte heller framkommit. Uppgifterna är desto rikare i Österlövsta församlings dopbok och kyrkoräkenskaper, som ofta nämner vallonerna. Den från Ullfors inflyttade smältaren Clas *Godou* är den ende i mantalslängden 1694 som inte nämns i dopboken eller kyrkoräkenskaperna.⁵²⁸ Inte heller nu nämns familjerna *Anthoine* och *Dandenel*. Den förra familjen synes ha lämnat Sverige omkring 1670⁵²⁹ – kanske av konfessionella skäl – den senare flyttade till Hargs bruk.⁵³⁰

⁵²³ Lindblom 1990, s. 106.

⁵²⁴ Lindblom 1989, s. 63.

⁵²⁵ Tolfta kyrkoarkiv C:1. ULA.

⁵²⁶ Malmberg 1917, s. 90-99.

⁵²⁷ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1686-1687; E IX:7, s. 2443-2444. ULA.

⁵²⁸ Han nämns fr.o.m. 1697 i dopboken. Österlövsta kyrkoarkiv C:1. ULA.

⁵²⁹ Lindblom 1989, s. 39.

⁵³⁰ Lindblom 1989, s. 159.

Vallonernas bröllop, dop och begravningar

Beträffande de valloner från Hillebola och Åkerby som nämns vid vigslar kan det konstateras att de fem brudparen tillhörde de sedan länge här bofasta familjerna *Dandanel*, *Douhan*, *Guillaume*, *Martelleur* och *Mineur*.

Douhan, *Guillaume*, *Mineur* och *Pousette* är de oftast förekommande familjerna i dopboken. I första hand *Douhan*, men även *Guillaume*, *Mineur* och *Pousette* har många belägg i dopboken och får alltså nu förutsättas vara religiöst assimilerade.⁵³¹ Efter 1667 flyttade dessutom några familjer in från bl.a. de närbelägna bruken Lövstabruk och Gimo och även från Ullfors.⁵³² De nämns samtliga i dopboken.

Familjerna *Guillaume*, *Mineur* och *Pousette* förekommer även ofta som faddrar. Familjen *Douhan* saknas däremot bland faddrarna. År 1691 döptes däremot två barn som hörde till familjen. Endast en av deras tillsammans sex faddrar var vallon. Det är ett exempel på att det var vanligare med svenskar som faddrar till vallonbarnen än vid Lövstabruk.

Det är inte speciellt många nya namn bland dem som nämns vid begravningar. *Le Brun*, *Douhan*, *Guillaume*, *Martelleur*, *Mineur*, *Pousette* och *Sporon* återkommer här. Endast några få gånger nämns de tre familjerna *Dubois*, *François* och *Robert*. Med undantag för ett belägg 1677 för *Lucas* och ett 1689 för *Sporon* nämns inte de familjer som flyttat in efter 1667 i samband med begravningar. Det får förutsättas att anledningen till det är att de var i arbetsför ålder och att därför dödsfallen bland dem var få.

Till Österlövsta kyrka hade Henrik Lemmens och hans hustru Margareta Meijer i testamente skänkt en vinkanna. Det är det enda i kyrkan som påminner om den familj som ägde Åkerby och Hillebola.⁵³³ Till skillnad från vallonerna vid Lövstabruk nämns inte något om reformert aktivitet vid Åkerby och Hillebola. Samtliga familjer som 1694 bodde vid de två bruken nämns även i Österlövsta kyrkoarkivalier.

Ullfors bruk

Reduktionen under Karl XI drabbade Anna Lemmens och Anders Stiernhöök. De fick endast behålla själva bruksanläggningen Ullfors medan underlydande hemman drogs in till kronan.⁵³⁴ Anna Lemmens skänkte en vinkanna och en ljuskrona till Tierps kyrka.⁵³⁵ Ägarfamiljen hade alltså kontakt med Tierps församling. Däremot förekom inte vallonerna vid Ullfors i några ärenden om främmande religionsutövning inför domkapitlet.⁵³⁶

Vallonerna utgjorde också fortsättningsvis en försvinnande liten del av Tierps befolkning, som 1672 uppgick till 881 och 1694 till 1276 mantalsskrivna. Av de 39 mantalsskrivna vid Ullfors bruk år 1672 var nio stycken valloner. År 1694 var 18 av de 66 bruksarbetarna valloner.⁵³⁷ Andelen valloner av bruksbefolkningen hade alltså också här ökat.

---

⁵³¹ Enstaka belägg finns även för François, Grenier (senare Garnier, Garneij) – som omkring 1680 flyttade till Galtströms bruk i Medelpad –, Martelleur och Robert. Familjerna Bevy, le Brun, Galan, Gelotte, Philip och Willmot nämns däremot inte. Orsaken är i de flesta fall att familjen flyttat ifrån Åkerby och Hillebola.

⁵³² Gille, Hubinet, Lucas, Martin, Martinel, Sporon och Tilman.

⁵³³ Nisbeth 1956, s. 210-211.

⁵³⁴ Malmberg 1917, s. 90-91.

⁵³⁵ Nisbeth 1960, s. 130-131. Ljuskronan skänktes i testamente efter Anna Stiernhöök år 1705. När vinkannen skänktes uppges inte.

⁵³⁶ UDP 1667-93, UDA A I:6-13; UDA E V:133:1. ULA.

⁵³⁷ De hörde till familjerna Douhan, Godou, Goffin och Martelleur.

För den här tidsperioden saknas i Tierp längder över vigda, döpta och begravda. Inte heller finns kyrkoräkenskaper. Eftersom vallonerna inte heller nämns i domkapitlets handlingar dessa år har det inte varit möjligt att på samma sätt som för vallonerna vid de två andra Lemmens-bruken undersöka graden av religiös assimilation.

De övriga bruken, Öregrund och Dannemora

Vattholma bruk

Från omkring 1667 inträdde Isak Mackeys svärson Anders Larsson Höök som medarrendator till bruket och därmed satte en ordentlig inflyttning av vallonerna igång. De flesta av dem kom från Lövestabruk.⁵³⁸ Inte heller under dessa år gjordes det några förändringar av medeltidskyrkorna i Tensta och Lena beroende på att vallonerna bodde på Vattholma bruk.⁵³⁹

År 1672 fanns vid Vattholma bruk 22 personer namngivna i mantalslängden av vilka åtminstone åtta var vallonerna.⁵⁴⁰ År 1694 hade antalet vallonerna mer än fördubblats. Nu bodde här 19 vallonerna. Totalt fanns då 51 mantalsskrivna vid bruket.⁵⁴¹ Vattholma bruk hade således expanderat avsevärt. Kolaren Frans *Dubois* var fortfarande verksam vid Vattholma bruk. Den andre tidigare omnämnda vallonerna, Tomas *Goffin*, hade däremot flyttat till Gysinge och avled där 1693. För övrigt bodde nu familjerna Baudou, Dandanel, Goffin, Guillaume, Martelleur och Tilman vid Vattholma bruk.

Smältaren Michel *Martelleur* nämndes 1671 i Lena tillsammans med sin hustru Christina Tyrey⁵⁴² i samband med en äktenskapssak.⁵⁴³ Inget tyder dock på att ärendet hade något samband med främmande konfession. För övrigt figurerar under dessa år inte några vallonerna i Uppsala domkapitels handlingar om Lena och Tensta församlingar eller i domkapitlets protokoll.

År 1679 ägde en händelse rum av principiellt intresse: en italiensk reformert gipsmakare vid Vattholma, Pietro Riva, begrovs i Tensta. I en inlaga till domkapitlet beskrevs hur begravningen gått till och hur en reformert gipsmakare från Krusenbergs i Alsike, också han italiensare, ingripit i begravningssceremonierna.⁵⁴⁴ Indirekt visar denna begravning att vallonerna vid bruket var religiöst assimilerade. Inget har framkommit om liknande tveksamheter vid någon vallons begravning.

---

⁵³⁸ Ekström 1986.

⁵³⁹ Norberg 1967. Kilström 1994.

⁵⁴⁰ Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E I a:14, s. 1482. ULA. – De åtta vallonerna var Michel Bovin, Frans Dubois, Frans Gille, Gottfrid Guillaume, Michel, Clas och Jacob Martelleur samt Frans Tilman.

⁵⁴¹ Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E IX:7, s. 2047. ULA. – Goffin avser räckarmästaren Tomas Goffin, som inte är identisk med Tomas Goffin i Gysinge. Lindblom 1989, s. 244.

⁵⁴² Namnet Tyrey är möjligen en felskrivning eller felläsning. Jfr t.ex. Thierry Lorain, Lindblom 1990, s. 229-230.

⁵⁴³ Brev från Michel Masmästare till Johan Marteleur 1671 1/12. UDA E V:78:1, s. 109. ULA.

⁵⁴⁴ UDP 1679 5/11 § 7. UDA A I:9; Skildring 1679 27/10 av begravningen på Tensta kyrkogård. UDA E V:128:1, s. 149. ULA.

Vallonernas bröllop, dop och begravningar

I Tensta ministerialböcker, som finns bevarade från 1671, nämns fram till 1693 inte några valloner. Lenas första dopbok omfattar åren 1683-1707. Dessutom finns en räkenskapsbok, som sträcker sig från 1626 till 1801.⁵⁴⁵I denna finns anteckningar som visar att vallonerna vid Vattholma kyrkligt var knutna till Lena, inte till Tensta.

Inga uppgifter om vallonvigslar har påträffats i Lena kyrkoarkiv 1667-93. Endast för åren 1683-86 finns uppgifter om döpta barn. Av dem är endast en vallon, Lotta Maja Pira, varför det inte går att närmare undersöka vallonernas kontakter med den svenska församlingen vid dop eller om dopbarnens förnamn ger någon ledtråd till föräldrarnas konfession. Det kan dock konstateras att ingen av dopbarnets fyra faddrar var vallon.

Fyra vallonbarn nämns i samband med testamentspenningar: Goffin, Guillaume, Martelleur och Tilman.⁵⁴⁶ Släktnamnen Goffin, Guillaume och Martelleur upprepas flera gånger även bland de vuxna som avlidit. Dessa familjer hade alltså nu etablerat kontakt med Tensta församling vid begravning. Smedsfamiljen *Goffin* hade redan tidigare haft förbindelser med församlingen. Den religiösa assimilationen fortgick alltså. *Guillaume* hörde också till kategorin smides- och hyttpersonal och är identisk med den familj vid Lövestabruk som redan tidigt etablerat kontakt med Svenska kyrkan. *Martelleur* hörde även till smedsfamiljerna. Familjen hade tydligen flyttat in från Liège 1626 och därefter bott vid olika bruk i Sverige och Finland⁵⁴⁷ innan några familjemedlemmar definitivt bosatte sig vid Vattholma bruk på 1670-talet. Mästersmältaren Frans *Tilman* kom från Lövestabruk. Även om hans hustru, Catharina Padersdotter, troligen var svensk så nämns familjen endast en gång i kyrkoräkenskaperna. Förutom uppgifterna om gåvor vid begravningar förekommer även ett antal tackoffer och andra gåvor med valloner som givare. Ett exempel är tacksägelsen 1686 för Anton Hubinets son som tillfrisknat.

Fyra vallonbarn nämns i samband med testamentspenningar. De hörde till familjerna Goffin, Guillaume, Martelleur och Tilman. Förutom den sistnämnda familjen upprepas namnen flera gånger även bland de vuxna som avlidit. Dessa smedsfamiljer hade alltså nu etablerat kontakt med Tensta församling vid begravning. *Goffin* hade redan tidigare haft förbindelser med församlingen. Den religiösa assimilationen fortgick alltså. *Guillaume* är identisk med den familj vid Lövestabruk som redan tidigt etablerat kontakt med Svenska kyrkan. *Martelleur* hade tydligen flyttat in från Liège 1626 och därefter bott vid olika bruk i Sverige och Finland⁵⁴⁸ innan några familjemedlemmar definitivt bosatte sig vid Vattholma bruk på 1670-talet. Förutom uppgifterna om gåvor vid begravningar förekommer även ett antal tackoffer och andra gåvor med valloner som givare. Masmästaren Clas *Dandenel*, räckardrängen Claes *Baudou* och kolaren Frans *Dubois* nämns inte i kyrkoräkenskaperna. De tillhörde vallonsläkter som i andra sammanhang visats hålla fast vid kalvinismen.

I Tensta grundades redan 1673 den s.k. Bielkeska barnskolan för socknens barn och bland dem framför allt för barn vilkas föräldrar hörde till Salstas underlydande. Eftersom vallonernas barn hörde till denna kategori skulle detta kunna vara en faktor av största betydelse för att ge de vallonska

⁵⁴⁵ Tensta kyrkoarkiv C:1. ULA. Lena kyrkoarkiv C:1a; L I:1. ULA.

⁵⁴⁶ Mästersmältaren Frans Tilman kom från Lövestabruk. Även om hans hustru, Catharina Padersdotter, troligen var svensk så nämns familjen endast en gång i kyrkoräkenskaperna.

⁵⁴⁷ Lindblom 1990, s. 73-79.

⁵⁴⁸ Ett exempel är tacksägelsen 1686 för Anton Hubinets son som tillfrisknat.

barnen en luthersk religionsundervisning. Det visar sig dock att barnen inte kom från Vattholma bruk utan hörde till bondebefolkningen i Tensta församling.⁵⁴⁹

Vallonerna vid Vattholma bruk kan delas upp i två grupper. Den ena gruppen nämns i kyrkoräkenskaperna och kan även i andra församlingar visa förbindelser med Svenska kyrkan: Goffin, Guillaume, Martelleur och Tilman. Den andra gruppen nämns däremot inte i kyrkoräkenskaperna. Den gruppen omfattar familjerna Baudou, Dandenel och Dubois, som även i andra församlingar framvisar en sen religiös assimilation.

Älvkarlebybruken och Söderfors ankarbruk

Älvkarlebybruken ägdes även fortsättningsvis av Clas Depkens (från 1676 Anckarström) och David Leijels familjer. Bland förvaltarna av bruket fanns Davids son Petter Leijel och Henning Mackey.⁵⁵⁰

Vallonerna uppgick 1672 till 29 av brukets totalt 126 mantalsskrivna och utgjorde alltså 23 procent. I Älvkarleby fanns utöver dessa 305 mantalsskrivna.⁵⁵¹ Av de tidigare nämnda vallonfamiljerna hade nu Jacob François med familj flyttat därifrån. Kvar fanns däremot familjerna Bayard, Clement, Lucas och Oudart. Från andra bruk inflyttade familjerna le Brun, Gelotte, Giers, Guillaume, Martelleur, Nonnet, Pousette och Puser.⁵⁵² År 1694 hade andelen valloner minskat. Här arbetade nu 27 valloner, varav 23 på Ön, inga på Hyttön och fyra vid Harnäs bruk. Totalt hade Älvkarlebybruken 163 och församlingen i sin helhet 555 mantalsskrivna.⁵⁵³ Vallonerna i 1694 års mantalslängd ger, även om andelen valloner minskat, ett exempel på en stabil bruksbefolkning. Den ende nytillkomne var räckaren Henrik Bonnevier från Lövstabruk.

Vallonernas bröllop och begravingar

Det är möjligt att följa vallonerna i Älvkarleby kyrkoräkenskaper⁵⁵⁴ medan ministerialböcker saknas för 1600-talet. Några vallonska brudpar nämns inte i kyrkoräkenskaperna. Överhuvudtaget redovisas brudparen tämligen summariskt i dessa kyrkoräkenskaper varför det inte går att dra några slutsatser om dem.

Nio gånger nämns gåvor i samband med valloners begraving. Fem begravingar avsåg vallonbarn. Familjerna Bayard, Clement och Giers nämns inte i kyrkoräkenskaperna efter 1667 trots att de nämnts tidigare. Mästersmältaren Daniel *Bayard* och hans hustru Karin Påkesdotter (*Rolant*) hade 1664 flyttat hit. De bodde dessförinnan vid Godegård i Östergötland.⁵⁵⁵ Nu fanns även sonen Jacob med familj vid bruket. Räckarmästaren *Clement* och bokaren och dagakarlen *Giers* med familjer bodde stadigvarande vid bruket. Något förvånande är att helt andra namn möter i räkenskaperna under den tredje perioden: le Brun, Gille, Henin, Martelleur, Nonnet, Puser och Verlaine. Ingen av dessa bodde oavbrutet i Älvkarleby, varför det inte är

⁵⁴⁹ Rydén 1947, s. 37, 41.

⁵⁵⁰ Sandén 1960, s. 59. – Henning Mackey var troligen en son till Isak Mackey och Anna Leufstadia. Örnberg 1894, s. 361, not 2.

⁵⁵¹ Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E I a:14, s. 1480-1481. ULA.

⁵⁵² Under Pasar i Lindblom 1990, s. 146-148.

⁵⁵³ Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E IX:7, s. 2038-2040. ULA.

⁵⁵⁴ Älvkarleby kyrkoarkiv L I:1-2. ULA.

⁵⁵⁵ Lindblom 1989, s. 54.

möjligt att utifrån detta dra några slutsatser om den religiösa assimilationen i församlingen.

Familjerna *Lucas* och *Oudart*, som tidigare nämns i kyrkoräkenskaperna, förekom inte längre. Familjen Lucas hade omkring 1672 flyttat till Axmars bruk i Hälsingland⁵⁵⁶ och familjen Oudart flyttade också efter 1678 från Älvkarleby.⁵⁵⁷ Det är mer förvånande att varken Clement eller Bayard förekommer, eftersom bevisligen en ny generation av bägge familjerna levde vid bruket. För övrigt är det alltså ett antal valloner som flyttat in senare som nämns i kyrkoräkenskaperna. Flera av dem hörde till den grupp valloner som inte stadigvarande var verksamma vid ett enda bruk, t.ex. grytgjutaren Noe Verlaine som flyttade från Harnäs till Gnarp i Hälsingland och därefter till Galtströms bruk i Medelpad.⁵⁵⁸

Älvkarleby kyrka utvidgades fr.o.m. 1690-talet på grund av befolkningstillväxten vid bruken. 1694 upptogs rikskollekt till detta ändamål. Flera gåvor till kyrkan och gravar i kyrkan visar familjerna Anckarströms och Leijels kontakter med församlingen.⁵⁵⁹ Inget har framkommit om att ägarfamiljerna skulle tillhöra någon främmande konfession. En olaga vigsel 1674 – bruden var dotter till brukspatron Leijel – orsakade att kyrkoherde Olaus Hedsinius suspenderades. Han avled 1676 och fick under de följande 12 åren hela fem efterträdare, samtliga avled där – den som verkade längst tjänstgjorde i fyra år – innan Andreas Bockius 1688 utnämndes till kyrkoherde. Han kvarstod till sin död 1706.⁵⁶⁰ Inga konfessionella konflikter med valloner inblandade har påträffats i domkapitlets handlingar.

Vallonerna vid Söderfors bruk

Det stora nordiska kriget på 1670-talet framkallade behov av ankare till svenska flottans fartyg. Claes Depken satte igång denna tillverkning 1676 genom att med stöd från kronan anlägga Söderfors bruk i Tierps församling. Detta är också förklaringen till att han adlades 1676 under namnet Anckarström. Hovintendenten Johan Leijoncrona övertog bruket efter några år.⁵⁶¹

Söderfors ligger väster om Tierp och gränsar till Hedesunda i Gästrikland. Domkapitlet i Uppsala beslutade 1681 att bruket skulle höra till Tierps församling. Johannes Ihering i Tierp hade därför såsom kyrkoherde i Tierp 1669-93 även ansvar för Söderfors.⁵⁶² Samma år som domkapitlets beslut om församlingstillhörighet fick bruksfolket tillfälle att välja mellan Hedesunda och Tierps kyrka för kyrkogång och förrättningar. Hedesunda låg betydligt närmare bruket och var därför vissa tider av året attraktivare. Sedan 1683 hade Söderfors, på grund av sitt avskilda läge, egen präst. Den förste hette Lars Hedsin och verkade här under förutsättning att prästerna i Tierp inte skulle lida skada därav. Redan 1688 flyttade han härifrån, eftersom brukspatronerna inte ville avlöna honom.⁵⁶³ År 1699 skildes Söderfors från Tierps pastorat och fick sin förste kyrkoherde, Anders Schomerus. Denne står redan 1694 först i mantalslängden över Söderfors bruksfolk och är

⁵⁵⁶ Lindblom 1990, s. 62.

⁵⁵⁷ Lindblom 1990, s. 136.

⁵⁵⁸ Lindblom 1990, s. 267.

⁵⁵⁹ Kilstrom 1969.

⁵⁶⁰ Fant & Låstbom 1842, s. 327-329.

⁵⁶¹ Kromnow 1945, s. 95. Sylvan 1979, s. 459-461.

⁵⁶² UDP 1681 20/4 § 7. UDA A I:10. ULA. Fant & Låstbom 1845, s. 171-172.

⁵⁶³ UDA E V:133:1, s. 265, 271, 275, 279, 319, 323. ULA. Fant & Låstbom 1845, s. 99.

tydligt anställd som brukspredikant av Johan Leijoncrona. År 1684 hade en liten korskyrka byggts i Söderfors.⁵⁶⁴

Några uppgifter om skolgång för vallonbarnen har inte påträffats. Söderfors vallonerna hörde till familjerna *Gelotte*, *Guillaume*, *Martin*, *Mineur* och *Nonnet* och uppgick till 21 personer.⁵⁶⁵ Totalt fanns 191 mantalsskrivna vid bruket. Tierps kyrkoarkiv innehåller inte något material från perioden som kan belysa dessa vallonernas kontakter med Tierps församling. Däremot finns uppgifter om en del vallonerna i Söderfors kyrkoräkenskaper.⁵⁶⁶

De familjer som bott vid bruken i Älvkarleby i stort sett sedan dess grundande nämns inte under den tredje perioden i kyrkoräkenskaperna trots att de nämnts tidigare. Beträffande familjen Bayard kan en sen religiös assimilation vara förklaringen. Ännu 1693 fanns reformerta trosbekännare inom släkten vid andra vallonbruk. Materialet för vallonerna vid Söderfors är för sprött för att dra några slutsatser om deras religiösa assimilation.

Bruken Harg och Bennebol

Riksamiralen Gustaf Otto Stenbock anlade 1668 genom sin förvaltare Isak Mackey Hargs bruk. Mackey arrenderade därefter bruket av Stenbock.⁵⁶⁷ Harg ligger några kilometer sydost om Östhammar vid Hargsviken. Bennebol i Bladåker anlades 1676 av riksamiralen Stenbock och följde Hargs öden.⁵⁶⁸ År 1694 fanns inte några vallonerna mantalsskrivna vid Bennebol. Redan från Hargs bruks grundläggande anställde däremot riksamiralen Stenbock vallonerna till dess drift. De rekryterades åtminstone från Lövestabruk och Gimo.⁵⁶⁹ Av de 29 namn som uppräknas i mantalsslängden 1672 var sju vallonerna: masmästaren Claes *Dandenel*, mästersmältaren Amon *Hubinet*, mästerräckaren Bertram *Sporon*, smältargesällen Mårten *Bevy*, räckardrängen Philip *Pousette* samt smältardrängarna Mathias *Lucas* och Johan *Martelleur*.⁵⁷⁰ I 1694 års mantalsslängd finns 32 vallonerna av brukets nu 105 mantalsskrivna. Lucas, Martelleur och Pousette saknades nu, i stället nämns Anton *François*.⁵⁷¹ Även om bruket alltså avsevärt expanderat utgjorde vallonerna fortsatt en knapp tredjedel.

Brukets relationer till prästbordet tas upp redan 1668 i samband med ett jordbyte och 1671-72 när vattudämningar har orsakat skador på prästbordets ägor.⁵⁷² I Hargs församlings räkenskapsbok⁵⁷³ nämns 1668-75 vallonerna inte uttryckligen, däremot bruksfolket. Redan 1670 skänkte fyra hammarsmeder var sin karolin till kyrkan. Anledningen till gåvan uppges inte. Hammarsmederna är tydligt identiska med Clas Dandenel, Amon Hubinet, Bertram Sporon och Mårten Bevy.

Några anmärkningar om vallonernas konfession förekommer däremot inte i handlingarna från åren direkt efter 1668. Deras tidigare tjänst vid Lövestabruk och Gimo talar dock för att det även här kan finnas reformerta.

⁵⁶⁴ Sjöberg 1985.

⁵⁶⁵ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 2044-2046. ULA.

⁵⁶⁶ Se bilaga 2.

⁵⁶⁷ Isaksson 1995, s. 244.

⁵⁶⁸ Isaksson 1995, s. 242.

⁵⁶⁹ Lindblom 1989, s. 77, 158. Lindblom 1990, s. 36, 217.

⁵⁷⁰ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1690. ULA.

⁵⁷¹ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E IX:7, s. 2535-2536. ULA.

⁵⁷² UDA E V:53:1, s. 69, 87, 91, 95. ULA.

⁵⁷³ Harg L I:1. ULA.

Flera gånger nämns i nyssnämnda räkenskapsbok gåvor från greve Stenbock till kyrkan. Fredrik Ferdinand Carlsons minnesteckning över Stenbock i Svenska akademins handlingar⁵⁷⁴ berör däremot överhuvudtaget inte Hargs bruk och därför inte heller vallonerna där eller Stenbocks inställning till dem.

Hargs ägare, Gustaf Otto Stenbock, hade patronatsrätt i församlingen och meddelade därför 1682 att han samtyckte till den präst som domkapitlet rekommenderat.⁵⁷⁵ Här fanns det inte några konfessionella hinder då ägarfamiljen var svensk. Att en läktare i Hargs medeltidskyrka tillkom 1670⁵⁷⁶ kan förklaras med att Hargs bruk grundats två år tidigare och att församlingens invånarantal därför ökat. Samma förklaring kan lämnas till att tre nya kyrkbänkar framme i koret 1674 ordnades för ”brukskvinnfolken”.⁵⁷⁷

Hargs valloner kom främst från Lövestabruk och Gimo. Det har inte kunnat beläggas att den reformerta verksamheten vid Lövestabruk och besöken från Gimo där har fått genomslag beträffande Hargs valloners religiösa assimilation.

Vällnora bruk

Vällnora bruk i Knutby församling är beläget söder om Bennebol och anlades 1684 av Jakob Leijel. År 1694 nämns i mantalslängden vallonerna Abram *François* och Pierre *Dubois*. Totalt fanns 25 mantalsskrivna vid bruket. Hela församlingen omfattade därutöver 357 mantalsskrivna.⁵⁷⁸ I den medeltida kyrkan i Knutby saknas minnen från vallonernas första tid i församlingen. Däremot finns där en klockstapel från 1739 som uppfördes av Rafael Pousette från Harg.⁵⁷⁹

I Knutby kyrkoarkiv nämns inte några valloner från Vällnora bruk. Bland de vigda, döpta och begravda förekommer dock förnamn som Benjamin, Bertram, Clas, Frans, Noach och Roland, d.v.s. namn som förekom bland vallonerna. Hammarsmeden Abraham *François* från Ortala bruk nämns 1689 när han gifte sig med pigan Anna Clasdatter på bruket.⁵⁸⁰ Trots att paret var mantalsskrivet vid bruket nämns de för övrigt inte i kyrkobokföringen fram till och med 1694. Det kan möjligen förklaras med att Abraham hörde till den sent assimilerade familjen *François*.⁵⁸¹

Vid Vällnora fanns några personer vars namn antyder att de skulle kunna vara valloner. Assimilationsprocessen kan här ha gått så långt att man anpassat sina namn till svenskt namnskick och lagt bort tidigare släktnamn. Genomgående har dessa personer kontakt med Knutby församling varför de kan anses vara religiöst assimilerade.

---

⁵⁷⁴ Carlsson 1873.

⁵⁷⁵ UDA E V:53:1, s. 137. ULA.

⁵⁷⁶ Kilström 1957, s. 46.

⁵⁷⁷ Hargs kyrkoarkiv L I:1. ULA.

⁵⁷⁸ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E IX:7, s. 2511-15. ULA.

⁵⁷⁹ Wilcke-Lindqvist 1949.

⁵⁸⁰ Knutby kyrkoarkiv C:1. ULA.

⁵⁸¹ I domkapitlet dyker dock kalvinism upp i ett annat sammanhang vid ungefär samma tidpunkt. Det hävdades att Åke Silfversparre på Ohra i Knutby var reformert. Han avled 1689 varefter en diskussion utbröt om hur han skulle begravas. UDP 1689 24/4 § 3, 14/8 § 1. UDA A:12. Se även UDA E V:76:1, s. 389, 391, 399, 403, 407 och 415. ULA. Det torde ha varit ett dilemma att ordna en begravning utan särskilda ceremonier för en av socknens ledande jordägare.

Skebo, Forsbol, Edsbro och Ortala bruk

Dessa fyra bruk ligger alla i trakten mellan Norrtälje och Grisslehamn i närheten av Ålands hav. Det äldsta av dem, Skebo, nämns redan på 1400-talet som Skebo hytta. Bruket ägdes senare av familjen Thott, som 1622 arrenderade ut det till Henrik Lemmens och senare till Johan och Arnold von der Hagen. År 1693 ägdes bruket av Otto Wilhelm von Löwen, gift med Anna Thott. Han hade flyttat masugnen till Edsbro 1686 och omvandlade 1688 Skebo till vallonbruk.⁵⁸² År 1672 fanns sex mantalsskrivna vid Skeboholms bruk. Möjligen var en av dem, Frans kolare, vallon. Brukets mantalsskrivna befolkning uppgick 1694 till 36 personer. Av dem var elva valloner: familjerna Johan, Pierre och Antoine *Guillaume*, André *Blanc* och Gottfrid *Pousette* samt den ogifte Clas Guillaume. Vallonerna hörde till smedspersonalen.⁵⁸³ Någon reformert aktivitet har inte kunnat beläggas vid Skebo.

Till Forsbol i Edebo fick handelsmännen i Stockholm Johan och Arnold von der Hagen privilegier 1654. År 1672 fanns här 9 och 1694 31 svenska bruksarbetare.⁵⁸⁴ Edsbro masugn i församlingen med samma namn hade 1686 flyttats dit från Skebo bruk. Edsbro ligger utanför Dannemora bergslag men nämns här på grund av dess samhörighet med Skebo. Också här bodde 1694 endast svenskar, 27 personer.⁵⁸⁵ Ortala bruk, slutligen, som ligger i Väddö församling, var redan på 1500-talet järnbruk. 1626-48 innehades det av Henrik Lemmens och byttes därefter mot Lennart Torstensons Ullfors. Torstenson arrenderade ut Ortala 1651 till Johan och Arnold von der Hagen. Från 1680-talet arrenderades det bl.a. av Vällnoras grundläggare, Jakob Leijel. År 1672 fanns här 47 mantalsskrivna, 1694 hade antalet minskat till 26. Inte heller här bar någon av de mantalsskrivna ett vallonskt släktnamn.⁵⁸⁶

Öregrund

I Öregrund fanns 1672 fyra vallonfamiljer bland de 180 mantalsskrivna. Antalet mantalsskrivna i staden hade 1694 ökat till 362, varav elva familjer bar vallonska släktnamn. I grannstaden Östhammar fanns 217 mantalsskrivna år 1672 och 128 år 1694. Ingetdera året nämns några valloner.⁵⁸⁷

Förutom tullnären Johan *de Besche*, som bodde i staden redan före 1667, fanns bland de 180 mantalsskrivna i Öregrund 1672 även skepparen Godefroi *Martinel*, skepparen och rådmannen Michel *Poulain* och Daniel *Frumerie*. Gemensamt för dessa tre var att de tillhörde familjer som inflyttat relativt sent, troligen 1635-40, och därför kan antas assimilerats religiöst tämligen sent. Daniel Frumeries far, Martin Frumerie, hade 1635 skrivit kontrakt med Louis De Geer som skollärare i Finspång.⁵⁸⁸ Ytterligare sju valloner nämns i 1694 års mantalslängd: Michel *Bertheau*, Petter *Henin*,

⁵⁸² Radloff 1910, s. 146-148. – Ärkebiskop Petrus Kenicius hade flyttat Skebo från Edebo socken till Ununge socken.

⁵⁸³ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1727; E IX:7, s. 2537. ULA.

⁵⁸⁴ Radloff 1910, s. 142. Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1553; E IX:7, s. 2384. ULA. – Till Edebo kyrka skänktes under första fjärdedelen av 1700-talet en predikstol av en de Besche och i början av 1740-talet en altartavla av en fru De Geer från Holland. Bohrn 1947, s. 164, 166.

⁵⁸⁵ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E IX:7, s. 2498. – Möjligen kan kolaren Benjamin vara vallon.

⁵⁸⁶ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1553; E IX:7, s. 2384. ULA. – Några få år senare fanns valloner vid Ortala bruk. Se Jansson 1948, s. 77.

⁵⁸⁷ Uppsala länsstyrelse. Landskontoret E I a:14, s. 1673-77; E IX:7, s. 2539-2549. ULA.

⁵⁸⁸ Dahlgren 1934, s. 333-334. Gillingstam 1966, s. 579-580.

Philip *Bevy*, Johan *Pousette*, Frans *Martinel*, Petter *Poulain* och Michel *Persson Poulain*.

Johan de Besche och några andra valloner i Öregrund

Tullnären Johan de Besche figurerade redan 1670 i en tvist rörande bänkplats i Öregrunds kyrka.⁵⁸⁹ Under gudstjänsten hade han en söndag hindrat borgmästaren Anders Andersson Höök från att inta första rummet i borgmästarebänken framför rådmännens bänk och hänvisat Höök till andra rummet i bänken. De Besche försvarade sig med att han innehaft denna plats alltsedan han blev borgare i staden och då hade haft sitt hemvist hos den dåvarande borgmästaren Georg Wintz och alltså inte med vilja tagit platsen i anspråk. Nio år senare framfördes av en son till de Besche att fadern dessutom köpt bänkrummet för 50 daler kopparmynt.⁵⁹⁰ Saken komplicerades ytterligare av att de Besches hustru som dotter till en tidigare kyrkoherde i Öregrund av gammalt hade sitt bänkrum i prästfrubänken. Det skulle annars vara svårt att förstå att han som tullnär i staden ansåg sig ha rätt till en bättre plats än borgmästaren. År 1670 nämns inte något om att han skulle vara av främmande konfession. Det borde ha använts som ett argument för att få honom att ge upp sitt bänkrum om han var reformert. Att han dessutom var dopvittne 1656 bestyrker att han var lutheran.⁵⁹¹ Det samlade borgerskapet i Öregrund vände sig nu till domkapitlet för att få hjälp med att lösa problemet. Domkapitlet gav Höök rätt till den bättre platsen och lämnade det andra rummet i bänken till de Besche.⁵⁹² Med detta beslut upphörde inte stridigheterna. Tvisten om var Johan de Besche och hans familj skulle sitta i kyrkan kom under ett antal år framåt att föras fram inför domkapitlet. Motpart var borgmästaren Anders Andersson Höök. Vid flera tillfällen när sockenstämman förfrågade sig hos de Besches om placeringen i kyrkan fick man svaret att så länge Johan de Besche var i Stockholm, ville man inte svara. Nu tillkom också anklagelser mot de Besche för att inte ha gått fram till nattvarden många gånger på den tid han bott i staden – 38 år enligt andra uppgifter.⁵⁹³

I samband med dessa tvister nämns även vid flera andra tillfällen valloner. Flera gånger figurerade Michel *Poulain* som församlingens representant mot de Besche. I mars 1680 undertecknade bl.a. Philip *Bevy* ett förhör med de Besche och hans hustru. År 1678 nämns även Daniel *Frumerie* i samband med Johan de Besche.⁵⁹⁴ Det förefaller osannolikt att de Besche fortfarande skulle ha varit reformert. Detta borde i så fall ha anförts i något av de många protokollen rörande bänktvisten i Öregrunds kyrka.

Att möjlighet till skolgång fanns i staden åtminstone sedan omkring 1659 framgår av att stadens skolmästare och pedagog, Abraham Filmerus, 1676 föreslogs till en ”lugnare kondition”.⁵⁹⁵ Abraham Filmerus torde ha haft betydelse för vallonernas integrerande i Öregrunds församling. Han avled innan han fick någon ny befattning.⁵⁹⁶

Det genomgångna materialet har inte kunnat ge några närmare upplysningar om det vid denna tid fanns fler valloner än de nämnda i

⁵⁸⁹ Borgerskapet i Öregrund till UDK 1670 25/6. UDA E V:171:1, s. 55. ULA.

⁵⁹⁰ Johannes Sparrman till UDK 1679 14/1. UDA E V:171:1, s. 61. ULA.

⁵⁹¹ Collmar 1961, s. 112, not 64.

⁵⁹² UDP 1670 23/9 § 5. UDA A I:7. ULA.

⁵⁹³ UDA E V:171:1, s. 131-135. ULA.

⁵⁹⁴ UDA E V:171:1, s. 111-113, 197-199. ULA.

⁵⁹⁵ Öregrunds borgmästare och råd till UDK 1676 13/4. UDA E V:171:1, s. 83. ULA.

⁵⁹⁶ UDP 1678 17/4. UDA A I:9. ULA.

Öregrund. Stadens kyrkoarkiv saknar helt material⁵⁹⁷ för perioden och därför förbigås här vallonernas relationer till Öregrunds församling. Öregrunds kyrka, som skadades vid stadsbränder 1652 och 1719, saknar även spår av 1600-talets valloner.⁵⁹⁸ I Öregrund bodde alltså mot seklets slut en del av vallonerna från bruken. Ingenting tyder här på att det vallonska ursprunget eller en främmande konfession skulle ha hindrat deras möjligheter till förtroendeuppdrag inom staden eller Öregrunds församling. Källäget är sådant att det inte är möjligt att dra slutsatser om vallonernas religiösa assimilation i staden.

Dannemora

År 1672 bodde i Dannemora 141 och år 1694 188 personer enligt mantalslängden för respektive år. Inga av dem bar vallonska släktnamn.⁵⁹⁹ Det förra året förtecknades dels under rubriken ”Compagniet”, dels under dem som stod i De Geers tjänst ytterligare omkring 30 personer. Det senare året var på samma sätt ytterligare 43 personer mantalsskrivna under rubriken ”gruvfolket”. Genomgående rör det sig om svenska namn. Valloner fanns alltså inte 1672 eller 1694 bland dem som bodde i församlingen och arbetade vid Dannemora gruvor.

Samma typer av material som för de andra församlingarna har använts för Dannemora.⁶⁰⁰ Inte vid något tillfälle har det kunnat konstateras att valloner flyttat till eller gift sig med personer från Dannemora församling. Något paradoxalt förekommer alltså inte valloner bland dem som var bosatta i den uppländska bergslagens centrum, Dannemora församling.

Sammanfattning

De främmande trosbekännarnas religiösa friheter inskränktes ytterligare genom ett religionsplakat 1667 och kyrkolagen 1686. Den allmänna inställningen till reformerta och katoliker kom nu också genom enväldet under Karl XI att ytterligare skärpas i negativ riktning. Konkret kom de strängare villkoren att avspegla sig i fortsatta rapporter från prästerna till Uppsala domkapitel när främmande religionsutövning kunde anas eller konstateras.

Emanuel De Geer på Lövestabruk var den bruksägare som i störst utsträckning försökte bevara och försvara en främmande religionsutövning vid sitt bruk. Vid andra bruk fanns nu vissa tendenser hos bruksledningen att samarbeta med den svenska kyrkoförsamlingen för att anpassa kyrkobyggnaderna till den genom bruksrörelsen växande befolkningen.

Andelen valloner med främmande konfession minskade. Det fanns nu endast enstaka valloner som höll fast vid sin kalvinism. Isak Royer, den fransk-reformerta församlingens pastor i Stockholm, besökte dock de uppländska bruken och medverkade till att vallonernas religiösa assimilation försenades.

---

⁵⁹⁷ Se bilaga 2.

⁵⁹⁸ Rosell 1964, speciellt s. 73 och 74. – Här finns dock en vinkanna skänkt år 1700 av Anna de Besche och från 1729 predikstol och två pyramider av trä som bänkprydnader utförda av bildhuggaren Johan Pousette.

⁵⁹⁹ Se ovan under Österbybruk beträffande gruvfolket som till en del var mantalsskrivna under Dannemora församling.

⁶⁰⁰ Dannemora kyrkoarkiv. UDA E V:21:1. UDA A I:6-13. ULA.

Vid De Geer-bruken Lövsta, Österby och Gimo fanns ännu ett antal reformerta kvar. Prästerskapet ingrep under perioden ett antal gånger för att slutgiltigt åstadkomma en religiös assimilation av dem. Lövstabruk och Österbybruk hade däremot ännu en främmande religionsutövning med egna skollärare och besök av reformert pastor. Gimos valloner tog även del av pastorsbesöken vid de två andra bruk. Av uppgifterna om vigslar, dop och begravningar framgår att den religiösa assimilationen nått långt vid bruket.

Vallonernas religiösa assimilation vid de Besche-bruken Forsmark och Berkinge hade även den nått långt. Endast vid några få tillfällen nämns att det fanns reformerta vid dessa bruk. Äktenskap mellan valloner och svenskar var tämligen vanliga. Vallonernas vigslar, dop och begravningar ägde normalt rum i sockenkyrkan. Stat eller kyrka behövde alltså sällan ingripa mot en främmande konfession vid dessa bruk. Ägarfamiljens gåvor till Valö kyrka och minnesmärken i kyrkan visar att ägarfamiljen nu var luthersk. Ägarna hade alltså inte någon anledning att understödja en främmande konfession vid Forsmark eller Berkinge. Av vallonerna som vid 1600-talets slut bodde på Forsmarks bruk hade många flyttat in från bruk med fortsatt reformert aktivitet. Inget har framkommit som visar att de medförde en främmande religionsutövning till den nya bostadsorten.

Intrycket av en religiöst assimilerad bruksbefolkning vid Verviers bruk Västland och Strömsberg bekräftar. Genomgående synes vallonernas barn döpas i Svenska kyrkan. Inlagor till Uppsala domkapitel från prästerskapet angående främmande trosbekännare saknas. Inte heller synes ägarfamiljen ha agerat. Vallonerna i Västland och Tolfta hade alltså nu huvudsakligen religiöst assimilerats. Familjerna Sporon och Martin kan utgöra undantag.

Vid de tre Lemmens-bruken Åkerby, Hillebola och Ullfors saknas de vid Lövstabruk ännu vid undersökningsperiodens slut vanliga konfrontationerna mellan vallonerna och det svenska prästerskapet. Förhållandena var tydligen annorlunda här. Brukens ägare hörde till Svenska kyrkan. Några familjer, t.ex. Douhan och Mineur, hade fast rotat sig vid dessa bruk. Äktenskap mellan valloner och svenskar var inte helt ovanliga. Inte heller har några avvikande konfessionella drag hos vallonerna meddelats domkapitlet. Också de övriga brukens valloner visar en hög grad av religiös assimilation. De flesta nämns i samband med vigsel, dop och begravning.

Den religiösa assimilationen hade 1693 nått långt. Det kan dock urskiljas en grupp som, även om den hade kontakt med Svenska kyrkan, deltog i reformerta sammankomster. En mindre grupp hade inte alls kontakt med Svenska kyrkan och får alltså förutsättas inte ha konverterat. Varken lagstiftningen eller Svenska kyrkans agerande hade helt lyckats införliva samtliga främmande trosbekännare. Processen hade ännu inte nått sin slutpunkt.

Vallonernas religiösa assimilation

Vägen in i den uppländska sockenkyrkan blev inte helt utan problem för vallonerna. Gruppen främmande trosbekännare, främst reformerta, var så framträdande vid de större bruken att den när den stöddes av en reformert bruksägare kunde komma förbi den allt strängare religionslagstiftningen. Ännu vid 1600-talets slut nämns reformerta konventiklar vid Lövstabruk och Österbybruk.

Ur Svenska kyrkans synvinkel utgjorde de främmande trosbekännarna ett problem. Efter att tidigare inte ha varit reglerat i detalj fanns vid 1600-talets slut förordningar som begränsade de främmande trosbekännarnas religionsutövning. Gudstjänsten och undervisningen var de två områden där Svenska kyrkans och vallonernas intressen kolliderade. Ett tredje utgjorde vallonernas konfessionella status. En undersökning av dessa tre områden har gett en uppfattning om hur långt den religiösa assimilationen hade nått, vilka faktorer som påskyndade eller försenade den och om ett samband fanns mellan den och lagstiftningen.

Den dolda gudstjänsten

I hemlandet hade de reformerta vallonerna i Spanska Nederländerna och i stor utsträckning även i Liège utövat sin religion i tysthet. I Sedan var förhållandena annorlunda, där kalvinismen ännu var en av staten tolererad konfession.

De reformerta församlingarnas ofta tillbakadragna verksamhet leder till stora svårigheter för en nutida forskare, eftersom det oftast saknas källmaterial om vallonernas religiösa förhållanden. Där kalvinismen inte var tolererad förekom hemliga gudstjänster, t.ex. i skogarna. Församlingarnas speciella karaktär visar sig också i deras namn. Här kan nämnas t.ex. Église de l'Olive och Église de la Palme. Församlingarna hade alltså inte geografiska namn.

Bristen på religiös tolerans ledde till att reformerta församlingsmedlemmar flyttade från Spanska Nederländerna och Liège. Målet var i de flesta fall Holland och där kom det att på en del ställen finnas franskspråkiga vallonförsamlingar vid sidan av de holländska reformerta församlingarna. Här hade alltså konfessionen betydelse för valet av bostadsort. Valet dikterades inte endast av ekonomiska skäl.

Denna motsättning mellan vallonernas egen konfession och bostadsortens konfession upphörde inte i och med flyttningen till Sverige. I det nya hemlandet gällde att en främmande konfession kunde tolereras förutsatt att man utövade sin religion i stillhet, inte försökte påverka omgivningen religiöst och inte heller uppfostrade de egna barnen reformert. I det gamla katolska hemlandet hade man varit tvungen att hålla sin gudstjänst i stillhet. I Sverige fortsatte detta i Uppland speciellt på Lövestabruk och Österbybruk. Genom att bruksägarna anställde ”skolmästare” på bruken i Uppland kunde en reformert aktivitet fortgå. Samverkande faktorer för att denna aktivitet till en början kunde försiggå ostört var familjen De Geers maktställning, enskilda valloners obenägenhet att assimileras religiöst och Svenska kyrkans till en början avvaktande hållning.

Från mitten av 1600-talet försämrades möjligheten att hålla en icke-luthersk gudstjänst i landet. Genom religionsstadgor försvårades utöandet av en främmande konfession och genom prästernas större aktivitet och bruksägarnas svagare ställning förstärktes tendensen till religiös assimilation. Kvar fanns dock en grupp vallonier som fortsatt höll fast vid kalvinismen. Den reformerta familjen De Geer fortsatte att understödja vallonernas konventiklar. Detta skedde dels genom att pastorer, ordinerade av den holländska vallonsynoden och stationerade hos De Geer i Stockholm, även besökte vissa uppländska järnbruk och dels genom att barnen vid dem fortfarande undervisades i franska. I denna undervisning användes en kalvinistisk katekes.

Svenska kyrkans församlingar anpassades endast i liten utsträckning till vallonerna. Från Uppland finns inga belägg för fransk predikan i sockenkyrkan. Kyrktågning gällde även för vallonerna. I några kyrkor (Skäfthammar, Forsmark, Harg) anpassades kyrkorummet till den nya gruppen genom utbyggnad eller byggandet av läktare. Grundläggande var tanken att vallonerna gradvis skulle dras in i Svenska kyrkan. Dit skulle deras barn höra så snart de lärt sig svenska. Att denna taktik inte helt lyckades visar de grupper av reformerta som vid 1600-talets slut ännu fanns vid bruken.

Några exempel har givits på att enstaka valloners religiösa värderingar inte ersattes av Svenska kyrkans. Det är här t.ex. fråga om hammarsmeden Michel Dandenels i Gimo vägran att gå med på den svenska prästens villkor vid ett dop, vissa vallonkvinnors tvekan inför kyrktagningen, antitrinitariern Mattias Martin i Västland samt inte minst den fortsatt franskspråkiga skolverksamheten i Lövestabruk och Österbybruk.

Hemlandets kyrkliga miljö ersattes inte genast av den svenska eftersom man fortsatte att ha egna konventiklar åtminstone vid Lövestabruk och Österbybruk. Genom lärare och senare även besökande franskspråkiga pastorer återskapades tvärtom hemlandets religiösa miljö i Sverige. Här fanns likheter med den tillbakadragna ställningen i Spanska Nederländerna och Liège. För att den reformerta gudstjänsten skulle överleva måste den också i Sverige äga rum i det fördolda och utan att man värvade medlemmar från Svenska kyrkan. Några belägg för att upplänningar blev reformerta har heller inte påträffats.

Däremot ges en lång rad exempel på att Svenska kyrkans församlingar accepterade valloner som kyrkomedlemmar. Redan från början uppmanades prästerna att behandla de inkomna med respekt förutsatt att de inte motsatte sig religionen i Sverige. Om att detta också torde ha skett vittnar alla noteringar om valloners kontakter med sockenprästen vid olika förrättningar. Det speciella med vallonerna vid de större brukena var dock deras både yrkesmässiga och kulturella särställning i förhållande till resten av brukets och församlingens befolkning. Vallonerna räknades dock – med undantag för medlemmar av ägarfamiljerna – som medlemmar av Svenska kyrkan. I det visserligen spröda materialet finns endast i undantagsfall anmärkt att en vallon var reformert.

Den öppna gudstjänsten

I det nya hemlandet Sverige mötte vallonerna Svenska kyrkan som av gammalt hade en central ställning i samhället. Speciellt för flera av brukena var dock deras läge i skogstrakter på mark som låg på avstånd från sockenkyrkan och ibland på gränsen mellan två socknar. Rent geografiskt fanns därför ofta ett avstånd till sockenprästen. Brukskapell med egna präster blev vanliga först på 1700-talet i Uppland. Endast få belägg har framkommit för att vallonerna deltog i den svenska gudstjänsten. Beläggen är mestadels i negativ form: valloner har slutat gå till den svenska gudstjänsten eller går till en annan sockenkyrka än den egna. Däremot tillåter materialet i de flesta församlingarna en detaljerad uppskattning av antalet vigslar, dop och begravningar bland vallonerna.

I hemlandet – med undantag för Sedan – hade den katolska gudstjänsten varit den öppna gudstjänsten. Endast tre belägg har framkommit för katoliker bland vallonerna i Uppland. År 1643 nämns att förvaltaren vid Österbybruk fått några katoliker att övergå till kalvinismen, 1657 att kolaren du Clou vid Västlands bruk tidigare varit katolik och 1666 att några katoliker fanns vid Lövestabruk. Den stränga lagstiftningen bl.a. genom Örebro stadga 1617 förklarar att så få katoliker nämns. Tendensen förstärktes genom drottning Kristinas konversion och den därpå följande religionslagstiftningen.

De svenska församlingarna var alltså öppna för vallonerna. Någon uteslutning på grund av främmande konfession har inte kunnat beläggas. Som tidigare nämnts innebar dock detta inte att samtliga valloner utan problem assimilerades religiöst. Ännu vid slutet av 1600-talet finns klara

belägg för reformerta valloner som inte var helt eniga med den svenska evangelisk-lutherska församlingen.

Den privata undervisningen och den offentliga

Barnundervisningen var den kanske viktigaste pådrivande faktorn för att få vallonerna religiöst assimilerade. Daniel Lindmarks tes att staten genom att främja läskunnigheten kunde integrera befolkningen nationellt⁶⁰¹ kan även tillämpas på de skolor som vid 1600-talets slut grundades i Lövstabruk och Österbybruk. I Stockholm hade en fransk-luthersk församling grundats 1687 med svensken Nicolaus Bergius som kyrkoherde.⁶⁰² Kyrkolagen 1686 med dess bestämmelser om främmande trosbekännare var anledningen till åtgärderna i Stockholm och de något senare initiativen i Uppland för att införliva de två främmande skolorna med Svenska kyrkan. Redan tidigare hade präster i Österlövsta och Film vänt sig till domkapitlet för att få slut på den ”främmande undervisningen”, alltså inte för att öppna svenska skolor vid bruken.

Bernt Douhan har visat på den särställning vallonerna intog genom att deras barn ofta fick möjlighet just till skolgång och att detta ledde till att en del valloner anställdes i närliggande städer, t.ex. Gävle, eller vid bruken, eftersom de var skrivkunniga.⁶⁰³ Problemet är för omfattande för att tas upp här men bör närmare undersökas och då bör studeras hur vanligt det var att skrivkunniga bland den svenska befolkningen avancerade på liknande sätt och i vilken utsträckning utländska skrivare inkallades.

Skolorna vid Lövstabruk och Österbybruk

Åtminstone vid två av bruken, Lövstabruk och Österbybruk, förekom ännu på 1690-talet franskspråkig undervisning av vallonernas barn.⁶⁰⁴ Bruksägaren försåg bruken med lärare som – utan att vara pastorer – även hade till uppgift att leda konventiklar och ha omtanke om sjuka. Verksamheten var reformert, inte luthersk. Det vanliga under tidsperioden var annars i Sverige att där möjlighet fanns klockaren läste med barnen.⁶⁰⁵ I domkapitelsmaterialet omtalas inte någon klockare som ansvarig för vallonbarns undervisning. Däremot förekom ytterligare en privat skola inom undersökningsområdet, den bielkeska barnskolan vid Vattholma, men i den gick inte vallonernas barn.

Den 1 februari 1693 fick ärkebiskop Swebilius genom en kunglig skrivelse i uppdrag att utse sant evangeliska lärare till vallonbarnen vid Lövstabruk och Österbybruk.⁶⁰⁶ I den kungliga skrivelsen omnämns vallonerna på vanligt sätt under 1600-talet som ”fransoser”. Syftet med skolan var att ge vallonbarnen en evangelisk-luthersk undervisning och att därför några dugliga personer skulle utses för uppgiften. De lärare som kom

---

⁶⁰¹ Lindmark 1993, s. 23.

⁶⁰² Levin 1896, s. 17-22.

⁶⁰³ Douhan 1985, s. 181-182.

⁶⁰⁴ I ett kungligt brev till Olaus Swebilius nämns undervisningen av barnen till Åke Oxenstierna och Jeanne De Geer och av fransktalande ungdom i Stockholm, Lövstabruk och Österbybruk. Ärkebiskopen anmodades att anskaffa fransktalande pedagoger och att sända katekesen på franska till bruken och till Finspång. K.M:t till O. Swebilius 17/11 1692. UDA E 1:3. ULA. Jag tackar doc. Ragnar Norrman för referensen.

⁶⁰⁵ Brilioth 1946, s. 273-274.

⁶⁰⁶ Pehrsson 1905, s. 163. – Min framställning om skolorna vid Lövstabruk och Österbybruk bygger inte på egen forskning utan främst på Pehrsson 1905.

att utses fick löfte om befordran till pastorat där järnbruk var belägna för att kunna ta tillvara sina erfarenheter från tjänstgöringen vid Österbybruk respektive Lövestabruk.

Som skolmästare anställdes vid Lövestabruk *Roland Bure* och vid Österbybruk *Johan Ekebohm*. Deras uppgift var att undervisa i kristendom, läsning och, när det behövdes, även i franska.⁶⁰⁷ Till skillnad från sina reformerta företrädare skulle de alltså inte leda franskspråkiga konventiklar på söndagarna och inte heller ha omsorg om sjuka. Roland Bure var kyrkoherdeson från Västerlövsta och hade skrivits in vid Uppsala universitet 1680. Johan Ekebohm kom förmodligen från Uppsala och hade skrivits in vid Uppsala universitet 1683.⁶⁰⁸

En promemoria, tydligen från förvaltaren Evert Wijnhagen på Lövestabruk, upprättades den 26 oktober 1693 och översändes till Magnus Leufstadius, som var son till kyrkoherden i Österlövsta och som samma år blivit komminister i Österlövsta. Av denna skrivelse framgår att det inte fanns någon plats för Roland Bure vid bruket. Allt husrum var redan upptaget. Dessutom hade redan i 3-4 år en svensk lärare varit vid bruket och undervisat barnen i kristendom, svenska, räkning och skrivning. Skolmästaren, som redan hade en överenskommelse med barnens föräldrar om ytterligare undervisning, kunde inte kastas ut på bar backe då det var så nära vintern. Förvaltaren var förvånad över att inte tidigare ha fått veta att Bure skulle komma till bruket. Evert Wijnhagen ansåg dessutom inte att behovet var så stort, eftersom inte många av de valloner som först flyttat till bruket ännu levde och deras barn sedan länge hade undervisats av inhemska lärare i kristendom och svenska språket. Därtill uttryckte förvaltaren tvivel om att den unge Roland Bure, som själv för inte så länge sedan börjat lära sig franska, var rätt person att undervisa andra. Franska språket var ännu det angelägnaste vid bruket och det som bruksfolket främst ville få undervisning i, eftersom de inte var vana att tala något annat språk med varandra och i sina familjer.⁶⁰⁹

Skolorna kom dock igång vid bruken. Johan Ekebohm kvarstod som lärare vid Österbybruk fram till sin död 1707.⁶¹⁰ Roland Bure prästvigdes 1694 och avled som skolmästare vid Lövestabruk 1729.⁶¹¹ År 1713 fanns 42 barn vid skolan i Österbybruk varav 25 bar vallonska släktnamn.⁶¹² Den utlovade befordran uteblev för bägge skolmästarna. Först under 1700-talet kom bruken att få både prästvigda brukspredikanter och prästvigda skollärare; ibland förenade en person bägge befattningarna.⁶¹³

---

⁶⁰⁷ Pehrsson 1905, s. 163-166.

⁶⁰⁸ UUM 1, s. 263, 285. Berg & Norrman 1997, s. 377.

⁶⁰⁹ Promemoria från Lövestabruk till M. Leufstadius 1693 26/10. Leufsta arkivet kartong 91. RA. Jfr Pehrsson 1905, s. 163-165.

⁶¹⁰ Pehrsson 1899, s. 90.

⁶¹¹ Berg & Norrman 1997, s. 397. Jfr att en Roland Bure 1710 nämns som bruksbokhållare vid Österbybruk. Pehrsson 1899, s. 90.

⁶¹² Pehrsson 1899, s. 91-92.

⁶¹³ Nyström 1893, s. 146, 147, 299, 302.

Reformert, katolik eller lutheran?

Att byta konfession på 1600-talet

Det var snarast identiskt under 1600-talet att vara bosatt i Sverige och höra till Svenska kyrkan. Undantag utgjorde främmande beskickningars personal. Invandraren räknades därför till Svenska kyrkan även om han eller hon inte lämnat kalvinismen, katolicismen eller någon annan kristen konfession. Att man inte räknade med någon främmande konfession återspeglas i religionslagstiftningen. Eftersom Svenska kyrkan var landets enda kyrka, som alla skulle tillhöra, behövdes inte någon detaljerad lagstiftning för främmande trosbekännare. Någon ordning för hur en person tillhörande annan konfession skulle bli medlem av Svenska kyrkan fanns inte heller. Deras ställning reglerades allteftersom problemet uppmärksammades. Det fanns inte någon anledning att en redan döpt invandrare skulle döpas ytterligare en gång i Sverige. Det som däremot fanns reglerat var hur icke-kristna skulle upptagas genom dopet.⁶¹⁴

Eftersom det endast vid enstaka tillfällen finns uppgifter om konversioner är det svårt att fastställa hur många av vallonerna som fanns i Dannemora bergslag som förblev reformerta eller katoliker. Då man inte har registrerat främmande trosbekännare kan det förutsättas att det i allmänhet inte ansågs vara någon fara för landets säkerhet om några som flyttade in hörde till en främmande konfession. Att endast de som ”förföra andra och smäda vår gudstjänst” skulle avvisas gällde alltså.

Det är inte korrekt att utgå från att alla i Sverige på 1600-talet utgjorde en andligt homogen grupp. Domkapitelsmaterialet från Uppsala ger många exempel på sockenbor som var tämligen indifferent till kyrkogång och trosfrågor liksom andra som påverkats av mer extrema trosföreställningar. Också bland vallonerna fanns det säkert personer för vilka religionen ända sedan tiden i det religiöst oroliga hemlandet inte var en speciellt viktig angelägenhet. Konversioner behöver dessutom inte alltid ha orsakats av religiösa skäl. Under 1600-talet var det ju framför allt furstens konfession som styrde undersåtarnas religionsutövning. Exempel finns i den franska religionspolitiken under Ludvig XIV med dess gynnande av den katolska kyrkan på bekostnad av hugenotternas intressen. Det går därför inte att utesluta sociala eller ekonomiska skäl för en del konvertiter.

Det är främst för samhällets högsta skikt som det går att fastställa tillhörighet till annan konfession. Drottning Kristinas konversion är det mest kända exemplet, pfalzgreven Johan Casimirs kalvinism är ett annat. I kapitel två har jag redogjort för några bruksägares konfession. Att fastställa enskilda valloners konfession är betydligt svårare. Källkritiskt innebär det ett problem att uppgifter om konversioner bland vallonerna på upplandsbruken ofta endast förekommer långt senare i nekrologer i kyrkoarkiven över personer vars föräldrar flyttat till Sverige och efter några år övergått från kalvinismen till den lutherska läran. Generellt har det inte heller varit möjligt att få något fastare grepp om vallonernas andliga liv under 1600-talet. Källmaterialet är oftast av formell natur.

---

⁶¹⁴ Brilioth 1946, s. 241.

De uppländska vallonernas konfession

Dogmatiskt utgjorde predestinationsläran och nattvardsuppfattningen det centrala som en reformert måste lämna om han skulle bli lutheran.⁶¹⁵ I materialet har inte framkommit några hänvisningar till predestinationsläran. Nattvardsuppfattningen framträder däremot hos Michel Dandanel i Gimo i hans redogörelse för sin trosuppfattning. Organisatoriskt skilde sig de reformerta kyrkorna från Svenska kyrkan genom sin synodalförfattning. Synodalförfattningen utgör grunden för den reformerta aktiviteten vid vallonbruken genom bland annat konventiklar och barnundervisning.

Två faktorer som hade en försenande inverkan på den religiösa assimilationen kvarstod vid 1600-talets slut: den franskspråkiga undervisningen vid Lövstabruk och Österbybruk och äktenskap där bägge kontrahenterna var vallon. Ännu i Films husförhörlängd för åren 1712-21⁶¹⁶ nämns sexton gånger att vallon inte kunde redogöra för sina kristendomskunskaper på svenska. Det har också i det tidigare visats att vallon fortfarande oftast gifte sig med vallon och att alltså äktenskapsassimilationen inte nått långt.

När vallon blir präster i Svenska kyrkan får den religiösa assimilationen anses vara fullbordad. Kyrkoherde Johan Maniette i Markim, som prästvigdes 1711, uppgav själv att han var den första av vallonläkt som blev präst i Sverige.⁶¹⁷ År 1717 prästvigdes en annan vallon, Claes Claesson Lemoine, som slutligen blev kyrkoherde i Söderfors.⁶¹⁸ Redan 1682 prästvigdes Anders Taijarden, som var son till en bruksförvaltare på Finnåkers bruk i Västmanland. Han blev 1689 kyrkoherde i Munktorp.⁶¹⁹

I det här avsnittet använder jag till skillnad från tidigare begreppet *släkt* istället för familj eftersom jag undersöker om det fanns hela släkter utspridda över Dannemora bergslag som hade få eller inga förbindelser med Svenska kyrkan. Jag undersöker också om vilka släkter det genom samtida eller senare belägg kan konstateras att de var främmande trosbekännare. Jag kommer att börja med sju släkter i vilka konversioner nämns. Därefter redovisas ytterligare sex släkter i vilka jag indirekt har kunnat identifiera främmande trosbekännare. En tredje grupp är ett antal släkter som överhuvudtaget inte eller endast undantagsvis nämns i kyrkobokföringen.

Två belägg från 1695 redogör för totalt tio valloners konversioner. Ett gruvtingsprotokoll från 1695 omtalar att fem vallon vid Österbybruk konverterat: Anders Baudou, änkan Guillaume, Vellam och Clas Pira samt deras mor Anna Bayard.⁶²⁰ Under rubriken ”historiska anteckningar” i Forsmarks dopbok antecknades samma år i april att fem personer konverterat från kalvinismen: Masmästaren Henri Bayards änka Nicole Baudou, mästare Frans Bevys hustru Anna Antonsdotter François i Berkinge, byggmästaren Frans Personne och hans hustru Barbro François i Kallerö och hammarsmeden Clas Dubois.⁶²¹

---

⁶¹⁵ Hägglund 1969, s. 240, 242.

⁶¹⁶ Films kyrkoarkiv A I:1. ULA.

⁶¹⁷ Fant & Låstbom 1843, s. 268.

⁶¹⁸ Fant & Låstbom 1845, s. 100.

⁶¹⁹ Hansson & Herzog 1990, s. 890-891.

⁶²⁰ Rättsprotokoll Uppland och Gästrikland E II e:2. Advokatfiskalens arkiv. Bergskollegiums arkiv. RA.

⁶²¹ Forsmarks kyrkoarkiv C:1. ULA.

Baudou

Vissa medlemmar av släkten Baudou förekommer som faddrar fram till 1693 och de får alltså förutsättas vara lutheraner.

Anders Baudou var räckare vid Österby, vilket också hans far, Clas Baudou, hade varit. Ännu två decennier in på 1700-talet uppgavs det att Anders Baudou endast kunde läsa Fader Vår på svenska.⁶²² Till och med 1693 nämns tre av hans barn i Films dopbok. Även om fadern var reformert trosbekännare så döptes alltså barnen i Svenska kyrkan. Två bröder till Anders, Noe och Frans, bodde också vid Österbybruk 1695, men om dem nämns inte att de konverterat.

En faster till Anders, *Nicole Baudou*, var ännu 1679 reformert. Hon bodde då på Forsmarks bruk och var änka efter masmästaren Henri Bayard. En annan släkting till Anders Baudou var hammarsmedsänkan *Sara Baudou* från Österbybruk, som 1706 sattes i fängelse på Uppsala slott för att ha mördat sitt nyfödda barn och därvid haft hjälp av sin 16-åriga dotter. Kyrkoherden i Film, Stephan Bruzelius, skrev till domkapitlet samma år och meddelade att han undervisat henne i den lutherska läran och att hon förklarat sig vilja antaga den. Dock vände sig Bruzelius till domkapitlet med anhållan om att någon franskkunnig skulle undervisa henne, eftersom hon inte kunde redovisa sina kristendomskunskaper på svenska.⁶²³ Komministern vid Bondkyrkan, fängelseprästen Olof Gråberg utsågs att undervisa henne.⁶²⁴

Bayard

Generellt hör släkten inte till dem som ofta står fadder vid vallonbruken och det skulle kunna förklaras med att de äldre släktmedlemmarna ännu var reformerta. *Anna Bayard* i Österbybruk, en dotter till Henri Bayard och Nicole Baudou, var änka efter mästerräckaren Nicolas Pira. År 1679 nämns föräldrarna som reformerta trosbekännare i Forsmark.

Dubois

Dubois är än idag ett oerhört vanligt namn i Belgien.⁶²⁵ Det torde därför finnas flera släkter med samma namn bland de uppländska vallonerna och det är därför inte ovanligt att personer med namnet nämns som faddrar vid dop i Film, Skäfthammar och Forsmark. Hammarsmeden *Clas Dubois* i Forsmark nämns redan 1679 som dräng i en uppräkningslista av reformerta. Hans hustru *Kattlin Tilman* förekommer däremot inte bland de reformerta varken 1679 eller 1695.⁶²⁶ Fem barn till Clas Dubois nämns i Forsmarks dopbok.

François

Den högre sociala ställning som följde av att vara barn till en skrivare och bruksförvaltare torde förklara att åtminstone några av de nio systrarna François från Gimo inte var religiöst assimilerade 1693. Däremot var systemen Maria ingift i familjen Magnette i Gimo, som mycket ofta nämns som faddrar. *Anna* och *Barbro François* från Gimo var gifta med

⁶²² Films kyrkoarkiv A I:1. ULA.

⁶²³ S. Bruzelius till UDK 1706 7/7. UDA. I II:2. ULA.

⁶²⁴ UDP 1706 24/10 § 4. UDA. A I:17. ULA. – Se även förordet till den digitaliserade versionen av avhandlingen.

⁶²⁵ Herbillon & Germain 1996.

⁶²⁶ Någon reformert Tilman har överhuvudtaget inte påträffats i det genomgångna materialet.

mästersmältaren Frans Bevy i Berkinge respektive byggmästaren Frans Personne i Kallerö. System Elisabet var gift med den reformerte masmästaren Michel Dandenel.

Guillaume

Framför allt vid Lövstabruk nämns ett stort antal gånger släktmedlemmar som faddrar varför familjen för övrigt var religiöst assimilerad 1693. Änkan Guillaume i Österbybruk är tydligen identisk med *Anna Guillaume*, änka efter hammarsmeden Jacob Anjou. Fem barn till dem nämns i Films dopbok. Moderns kalvinism var alltså inte något hinder för barnens dop förutsatt att de fick en luthersk uppfostran. Att *Johan Guillaume* från Forsmark flyttade till Frankrike under senare delen av 1600-talet kan även tyda på en främmande konfession och då främst katolicism.

Personne

Släkten lämnar bruksmiljön eftersom barn till Frans Personne senare nämns i Öregrund och Stockholm. Byggmästaren *Frans Personne* var bosatt i Kallerö utanför Forsmarks bruk. Eftersom två av deras barn redan före föräldrarnas konversion 1695 nämns som faddrar i Forsmark hade de tydligen fått en luthersk uppfostran.

Pira

Speciellt Pierre Pira och några andra släktingar förekommer som faddrar i Film fram till 1693. Däremot nämns inte bröderna *Vellam* (Guillaume) och *Clas* (Nicolas) *Pira*. De kunde ju inte komma ifråga som faddrar om de hade hållit fast vid sin reformerta konfession. Vellam och Clas mor Anna Bayard i Österbybruk har redan nämnts ovan. Två andra söner till henne, Johan och Pierre, omnämns inte som konverterade. Det är Johan som förekommer i samband med häxprocesserna.

De konversioner som skedde vid 1600-talets slut ägde rum i släkter med olika grader av religiös assimilation. Baudou är den släkt som oftast nämns som reformert medan Guillaume endast undantagsvis omnämns.

I de tre föregående kapitlen har vid olika tillfällen nämnts valloner som var främmande trosbekännare. Här skall kort beröras sex släkter vars religiösa assimilation ännu inte synes vara helt fullbordad. Även om konversioner inte nämns så kan det konstateras att den religiösa assimilationen ännu inte var helt fullbordad för de flesta av dem.

Bevy

Den enda anmärkningen om kalvinism i de uppländska kyrkoräkenskaperna 1636-93 avser skrivaren *Louis Bevy*, som avled 1674. Det var förmodligen nära släktingar till honom som gifte sig med Anna François, Sara François och Judith Personne. Här torde alltså äktenskapen mellan valloner som tillhörde reformerta släkter ha haft en försenande inverkan på den religiösa assimilationen. Å andra sidan nämns många släktmedlemmar som faddrar och de får alltså förutsättas vara religiöst assimilerade.

du Clou

Kolaren *du Clou* var ursprungligen katolik och hans hustru hade flyttat till Frankrike. Släktmedlemmar gifte sig under 1600-talet oftast med svenskar. Ett undantag är ett äktenskap med en Poncelet. Hypotetiskt skulle släkten Poncelet också kunna höra till katolikerna eftersom den släkten inte heller under 1600-talet är ingift i andra vallonsläkter.

Dandenel

På samma sätt som släkten Baudou har det ett antal gånger i de föregående kapitlen visats att inte heller Dandenel ofta nämns i kyrkoräkenskaper eller kyrkobokföring. När de omnämns är det ofta med omnämmanden om att de är eller har varit reformerta trosbekännare. Masmästaren *Michel Dandenel* i Gimo och hans kalvinism har ingående behandlats. I Karl Kilboms *Vallonerna* citeras en flyttningsattest från 1690 som berättar att mästare *Jean Dandenel* och hans hustru före sin avresa från Häverö till By i Dalarna lämnat kalvinismen.⁶²⁷

Hubinet

Att *Jacob Hubinet* vid Lövstabruk var reformert framgår av att hans blivande svärfar 1691 frågade om det fanns konfessionella skäl mot att få honom som svärson. Att Jacob Hubinet och hans åtminstone sju syskon var reformerta kan förklaras av att deras mor hette Jeanne Baudou och säkerligen hörde till den släkt som oftast förekommer vid Österbybruk. Syskonskaran bar för övrigt mestadels gammaltestamentliga namn: Samuel, Israel, Jakob, Abraham. En yngre halvsyster, vars mor var Jeanne Dubois, hette Rachel. Noe och Amon Hubinet hette två farbröder till dem.

Martin

Mattias Martin i Västland var antitrinitarier. Släkten förefaller inte ha hört till de reformerta trosbekännarna. Varken äktenskapsförbindelser med andra vallonsläkter eller gammaltestamentliga namn har kunnat beläggas.

Poulain

I Forsmark nämns 1679 att hammarsmeden *Pierre Poulain* och hans hustru *Catherine* deltog i reformerta konventiklar. En bror till Pierre, Michel Poulain i Öregrund, var gift med Margareta François från Gimo och en dotter till Pierre och Catherine, Margareta Poulain, gift med Michel Hubinet. Det fanns ytterligare släktförbindelser med vallonsläkter under 1600-talet. De två redovisade exemplen belyser klarast att reformerta släkter fortsatt hade nära förbindelser med varandra.

Också här går det att se en spridning från klart fasthållande vid kalvinismen (Dandenel) till släkter utan närmare uppgifter om konfessionen (du Clou, Martin).

En del släkter nämns ytterst sparsamt eller inte alls i kyrkobokföringen. Förklaringen är i några fall att de flyttade utomlands och då främst till Tyskland innan det blir möjligt att följa dem i kyrkobokföringen. Från

---

⁶²⁷ Kilbom 1958, s. 290.

Lövstabruk gäller det Ouzeaux, Gille och le Brun. Från Österbybruk flyttade Bastin, Baudou, Hubinet, de Marte och de Pré. Beträffande Baudou och Hubinet kan det alltså konstateras att andra släktingar som stannade kvar i Uppland var reformerta ännu vid slutet av 1600-talet.

Det finns ytterligare några släkter som inte heller är möjliga att följa i kyrkobokföringen eftersom de tidigt flyttat från Dannemora bergslag.⁶²⁸ Endast en av dessa släkter bör nämnas här, nämligen *Farke*, som fortsättningsvis kallade sig Clason. Grosshandlaren Johan Clason i Stockholm var även brukspatron. Genom hans svärson Jonas Alströmers industriella verksamhet påverkades den fortsatta toleranslagstiftningen. Resultatet blev 1741 års toleransedikt för reformerta trosbekännare i Sverige.⁶²⁹

Ytterligare några släkter bodde visserligen kvar i Dannemora bergslag men där tillåter källaget inte någon undersökning av deras religiösa assimilation. Också här skall endast ett exempel ges. Slakten *Godou* bodde i Ullfors i Tierps församling, som saknar kyrkböcker från 1600-talet.

Det återstår därefter ytterligare några släkter som helt eller i stort sett saknas bland dem som redovisas i kyrkobokföringen och bland dem som står fadder och därför kan förutsättas inte tillhöra Svenska kyrkan.

Anthoine

I Mannheim gifte sig 1677 Jeanne *Tonne* respektive Jean *Tonne*. Deras far Pierre *Tonne* eller *Anthoine* var räckarmästare vid Hillebola bruk. Slakten nämns sällan i kyrkoräkenskaper och kyrkobokföring. Förbindelser finns med de reformerta släkterna Cardon och Allard i Östergötland.

le Brun

Pacquet *le Brun* flyttade 1666 från Löfstabruk till Tyskland. Även om slakten fanns kvar vid Älvkarleby nämns den i stort sett inte i kyrkoräkenskaper och kyrkobokföring med undantag för Simon le Brun i Hillebola 1644-66.

Clement

Slakten *Clement* nämns några gånger vid mitten av 1600-talet men därefter inte under 1600-talet i kyrkoräkenskaper och kyrkobokföring i Älvkarleby. Slakten bar ursprungligen dubbelnamnet *Clement Breda* och kan alltså därför ursprungligen vara holländsk.

de Fer

Slakten *de Fer* förefaller redan tidigt ha försvenskats eftersom en Erik Kettingh (av Quintin – fadern var Quintin Andersson i Berkinge) redan förekommer 1669-71. Förklaringen är kanske att hans mor Karin var svenska. Hans syskon hette för övrigt Mattias, Leonard, Michel och Jean. Inga förbindelser med andra vallonsläkter har kunnat beläggas.

---

⁶²⁸ Anthoine, Boudry, Bourguignon, Chevet, le Chotton, le Clerc, Collinet, Cudriaux, Farke, Ficqué, Grenier, Lucas, Maltio, Michot, Pescheur, de Pré, du Sausoy och Willmot.

⁶²⁹ Brilioth 1946, s. 101.

Muskin

Släkten fanns främst i Östergötland. Pierre *Muskin* bodde på 1690-talet i Västland. Hans faster Catharina Muskin var gift med byggmästaren Hubert Gille i Lövstabruk.

Nonnet

År 1667 nämns att Noe Nonnet, hans hustru och barn i Ullfors var reformerta.⁶³⁰

Tissier

I släkten *Tissier* används ofta gammaltestamentliga namn: Abraham, Sara, Isak och Jakob. Perukmakaren Isak Tissier, byggmästaren Martin Tissier och deras bror Arvid Tissier flyttade samtliga till Holland under andra hälften av 1600-talet. Det var tydligen en brorsdotter till dem, Nicole Abrahamsdotter Tissier, som i början på 1700-talet gifte sig med Claes Baudou i Gimo.

Sammanfattningsvis måste trots vissa viktiga undantag konstateras att de uppländska vallonerna vid 1600-talets slut hörde till Svenska kyrkan och alltså var religiöst assimilerade.

Vägen in i sockenkyrkan

Den uppländska kyrkobyggnaden var med något enstaka undantag som Forsmarks kyrka en medeltidskyrka som låg mitt i socknen. Närheten till ärkebiskop, domkapitel och teologisk fakultet gör det sannolikt att den teologiska åskådningen hos de präster som verkade där inte avvek från den rådande lutherska ortodoxin. Prästerskapet i Dannemora bergslag utgjorde en socialt avgränsad grupp genom söner som blev präster, döttrar som gifte sig med präster och prästänkor som gifte om sig med präster. Någon enstaka gång gifte sig en prästdotter med en brukspatron. I Dannemora bergslag förekom däremot på 1600-talet aldrig äktenskap mellan prästerskapet och järnbrukens vallonier.

I Dannemora bergslag dominerade Lövstabruk och Österbybruk, som ägdes av familjen De Geer. Gimo var också ett De Geer-bruk. Forsmark tillhörde liksom Berkinge familjen de Besche. En tredje vallonsläkt, Vervier, innehade Västland och Strömsberg. Henrik Lemmens och släktingar till honom drev Åkerby, Hillebola och Ullfors. Bland de övriga järnbruken fanns Vattholma, Harg, Söderfors och tre bruksanläggningar i Älvkarleby.

Vallonerna kom främst från katolska områden i furstbiskopsdömet Liège och Spanska Nederländerna. I hemlandet hade de som var reformerta trosbekännare inte fullständigt tolererats som medborgare. Tiden av religiös förföljelse hade passerats. Den hörde till 1500-talets stridigheter. Utan att vara direkt religiöst förföljda fanns det ändå sociala fördelar med att flytta till Sverige. Till en början tolererades de valloniska främmande trosbekännarna förutsatt att de inte påverkade svenskar till konversion. I lagstiftningen fanns vissa religiösa friheter för dem som för handel och vandels skull invandrat. Endast enstaka aktioner från prästerskapets sida mot de främmande trosbekännarna kan noteras. Någon direkt religionsfrihet eller

---

⁶³⁰ UDA E V:88:1, s. 141, 143. ULA.

speciella privilegier för vallonerna genom Gustav II Adolf får man dock inte räkna med. Han avvek inte från målet att befolkningen skulle höra till den lutherska nationalkyrkan. En viktig faktor var Louis De Geers starka ställning. Stor välgörenhet och ett både teologiskt och pedagogiskt intresse förenades hos honom med den allmänt kända driftigheten som företagsledare. Han kunde därför beskydda en reformert verksamhet mot statens och kyrkans kritik.

Från mitten av 1600-talet skärptes inställningen till de främmande trosbekännarna och därför även till de uppländska vallonerna. Drottning Kristinas konversion 1654 och ett minskat genomslag för toleranstankar i Sverige genom konkordieortodoxins seger utgör bakgrunden till de nya förhållandena. Religionsstadgan 1655 föreskrev att bland annat reformerta och katoliker inte skulle tillåtas i Sverige med undantag för dem som flyttat in för krigstjänst eller för handel. De skulle endast få hålla konventiklar bakom stängda dörrar. Den som bröt mot detta eller kallade in lärare av främmande konfession skulle i sista hand landsförvisas. Det finns ett klart samband mellan lagstiftningen och de i Uppsala domkapitel redovisade åtgärderna mot vallonerna som främmande trosbekännare. Louis De Geer hade dessutom avlidit 1652 och därigenom förlorade vallonerna sin främste beskyddare. Den verksamhet som han byggt upp med konventiklar och skolundervisning vid Lövestabruk och Österbybruk fortsatte dock. Genom att anställa skolmästare som inte var pastorer överträdde bruksledningen inte förbudet mot präster av annan konfession än luthersk. Åtminstone från 1658 finns belägg för att pastor Rodolf Käller från Stockholm vid jul och midsommar besökte Österbybruk för att predika och dela ut nattvarden. Om redan tidigare huspredikanter hos Louis De Geer som Robert Meaux även reste till bruken har inte kunnat beläggas. Det kan ha förekommit besök tidigare, men det är först efter att den strängare religionslagstiftningen från 1600-talets mitt införts som de uppmärksammades av Svenska kyrkan. Av bruksägarfamiljerna var det endast medlemmar av familjen De Geer som oavbrutet var reformerta trosbekännare. Till skillnad från de Besche och Vervier, som ursprungligen också varit reformerta, vistades familjen De Geer till stor del utomlands även efter etableringen i Sverige. Det fanns alltså en fortsatt förbindelse mellan familjen De Geer och kalvinismen i Holland.

Prästerna i Österlövsta och Film återgick till de främmande trosbekännarna efter utfärdandet av 1667 års religionsplakat. Det upprepade tidigare bestämmelser med tillägget att främmande trosbekännare efter åtta dagar i Sverige skulle anmäla sig till ortens kyrkoherde. Från och med 1668 nämns att den reformerte pastorn Royer från Stockholm besökte Lövestabruk och Österbybruk för att predika och dela ut nattvarden. Däremot nämns aldrig om honom eller företrädaren Käller att de förrättade vigslar, dop eller begravingar. Speciellt dop och begraving kunde inte vänta till de halvårsvisa besöken. Vid sidan av besöken av reformerta pastorer behandlas inför domkapitlet även konventiklar, barnundervisning, vallonkvinnornas kyrktågning, oklarheter om reformerta skulle få gifta sig med lutheraner, skilsmässor och frågan om det fanns äktenskapshinder genom släktskap.

Genom Kyrkolagen 1686 preciserades definitivt vad som skulle gälla beträffande främmande trosbekännare. Innehållsligt möter reflexer från tidigare förordningar. Med undantag för att det inte heller nu fanns någon reglering av hur främmande trosbekännare skulle upptagas i Svenska kyrkan hade man nu kommit fram till en sammanfattning av den främmande trosbekännarens ställning i landet. I kyrkolagen framhålls att de som inte väckte förargelse med sin främmande konfession skulle få hålla konventiklar

inom stängda dörrar men måste se till att deras barn och tjänstefolk flitigt gick till sockenkyrkan. Den nya strängare inställningen till främmande trosbekännare fick i Stockholm till följd att de ställdes inför rätta och att listor upprättades över cirka 600 reformerta och katoliker samt att pastor Royer utvisades från Sverige. I staden grundades dessutom 1687 en fransk-luthersk församling. Karl XI beslutade 1693 att den skolundervisning vid Lövstabruk och Österbybruk som anordnats av familjen De Geer skulle ersättas av franskspråkiga lutherska skolor för att slutgiltigt infoga vallonerna i Svenska kyrkan.

Den strukturella assimilationen hade alltså vid 1600-talets slut ännu inte helt fullbordats eftersom åtgärder från statens och kyrkans sida då inte längre skulle ha varit nödvändiga. År 1693 fanns det 460 mantalsskrivna vallonerna i de församlingar som hörde till Dannemora bergslag. Antalet hade mer än fördubblats sedan mitten av 1600-talet. De kyrkliga förrättningar som redovisats i bilaga 2 har analyserats för att visa hur långt den religiösa assimilationen nått vid 1600-talets slut. En överväldigande majoritet av vallonerna nämns i samband med vigslar, dop och begravningar.

Av de 460 vallonerna var 130 ensamstående. Beträffande de 165 gifta paren kan det konstateras att i 75 fall är hustruns namn obekant eller kan det inte fastställas om hon är vallon. Hustrun är vallon 62 gånger eller i nära 40 procent av paren. De återstående 28 hustrurna bär inte valloniska släktnamn. Av de 130 ensamstående var 18 änkor eller änklingar. Av dem hade åtminstone 13 varit gifta med vallonerna.

I motsats till övriga församlingar uppges i Forsmark och Skäfthammar alltid bägge kontrahenternas namn vid vigseln. De totalt 35 äktenskap i de två församlingarna där åtminstone den ena parten är vallon utgör ungefär en fjärdedel av de totalt 126 noteringarna om vallonäktenskap i kyrkoarkivalierna. I åtta av de 22 äktenskapen i Forsmarks församling är bägge kontrahenterna vallonerna, det vill säga drygt en tredjedel. I Skäfthammar är endast en av kontrahenterna i de 13 äktenskapen inte vallon. Siffrorna understryker att äktenskapsassimilationen hunnit längre vid ett bruk där ägaren inte var reformert jämfört med Gimo bruk i Skäfthammars församling där familjen De Geer fortsatt ägde bruket.

Det är möjligt att konstatera att kontrahenterna i de 126 vallonäktenskapen hörde till åtminstone 42 av de 77 släkterna i bilaga 1. Beträffande de återstående 35 släkterna hade 18 flyttat från Dannemora bergslag före 1694 och de övriga bodde huvudsakligen i församlingar där uppgifter om vigslar saknas på 1600-talet. Det gäller främst vallonerna vid Österbybruk i Films församling. Eftersom vallonernas vigslar generellt synes ha noterats av Svenska kyrkan förefaller det inte troligt att vallonerna så långt tillbaka de kan följas i vigsellängder eller kyrkoräkenskaper vigts av någon annan än församlingsprästen. I kyrkobokföringen antecknas inte heller någon gång att en kontrahent varit främmande trosbekännare. Vid något enstaka tillfälle går det däremot genom domkapitelshandlingar att konstatera att en kontrahent varit reformert när det ifrågasätts om den svenske prästen skulle få viga paret.

Då det gäller dop har 555 barn till vallonerna noterats i kyrkoarkivalierna. Moderns namn uppges endast i 26 fall: en gång i Västland (en vallon) och 25 gånger i Skäfthammar. Åtminstone 15 av mödrarna i Skäfthammar var vallonerna. Uppgifter om dopvittnen saknas helt före 1680 men förekommer från och med det året 169 gånger bland vallonendopen. Omkring 40 procent av de mantalsskrivna vid Österbybruk, Lövstabruk och Gimo bruk var vallonerna. Motsvarande siffra för Forsmarks bruk är knappt 20 procent. Det bör därför

finnas färre valloner bland faddrarna i Forsmark än bland dem som antecknats i de tre andra församlingarnas doplängder. Det visar sig också att omkring en fjärdedel av faddrarna i Forsmark inte var valloner medan däremot en stor majoritet av faddrarna vid de tre andra bruken var det.

Att reformerta trosbekännare inte förekom som faddrar framgår av att istället ingifta släktingar eller deras barn nämns. Föreskriften att främmande trosbekännare inte fick stå fadder upprätthölls alltså. På samma sätt som för vigslarna ger källmaterialet möjlighet att uppskatta om några släkter i bilaga 1 inte förekommer i samband med dop. Här är det till skillnad från beträffande vigslar möjligt att ta med Österbybruk. Av de 77 släkterna i bilaga 1 nämns 47 vid dop. Bortfallet genom avflyttning är 21 släkter. Det kan alltså konstateras att vallonernas barn generellt döptes i Svenska kyrkan. Att några få släkter inte nämns förklaras huvudsakligen av att doplängder saknas i de församlingar (Valö, Öregrund) där de bodde. Sex av de återstående släkterna nämns däremot i vigsellängderna. Siffrorna understryker slutsatsen att vallonbarnen vanligtvis döptes i Svenska kyrkan och inte av någon tillfälligt gästande reformert pastor.

Kyrkoarkivens dokument ger oss upplysningar om 332 vallonbegravningar. Av de 77 släkterna i bilaga 1 nämns 53 vid begravingar. Av de övriga släkterna hade 14 flyttat från Dannemora bergslag före 1694. Åtta av de återstående släkterna nämns däremot vid vigslar eller dop. Det kan alltså konstateras att vallonerna i regel begrovs i Svenska kyrkan.

I Österlövsta finns redan från och med 1633 noteringar om valloner som avlidit. Till och med 1659 noteras sporadiskt ”fransos” i kyrkoräkenskaperna när en vallon avlidit. Endast en gång antecknas däremot uttryckligen i de undersökta församlingarnas kyrkoarkivalier att den avlidne varit reformert: skrivaren Louis Bevy i Lövestabruk. Inte vid något tillfälle anmärks att en begraving skett utan högtidligare ceremonier. Materialet har alltså inte givit något belägg för att bestämmelsen att valloner som inte var lutheraner skulle begravas utan större ceremonier tillämpades.

För de reformerta vallonerna innebar flyttningen till Sverige att man lämnade orter där kalvinismen både lagstiftningsvägen och genom direkta åtgärder bekämpats. Man kan alltså inte helt bortse från de religiösa skälen för utvandringen. Paralleller finns bland alla dem som lämnade det vallonska området och anslöt sig till reformerta församlingar i Holland, England och Tyskland. Fasthållandet vid kalvinismen hade däremot mindre betydelse för den religiösa assimilationen i Sverige. Det kan inte hävdas att vallonerna var religiöst förföljda i Uppland. Det skulle i så fall inte ha varit möjligt att upprätthålla en reformert verksamhet ända fram till 1600-talets slut. För katolikerna kan inte de religiösa skälen ha varit avgörande för emigrationen. Det är endast ett fåtal valloner som valde att flytta till ett tredje land för att kunna hålla fast vid sin konfession. På 1650-talet flyttade minst åtta vallonfamiljer från Lövestabruk och Österbybruk till Mannheim, där de anslöt sig till den reformerta vallonförsamlingen. Det var endast en minoritet vid vallonbruken i Uppland som höll fast vid sin främmande konfession. Att dessa valloner så länge höll fast vid sin trosuppfattning kan förklaras med att de var verksamma i en miljö där bruksägaren så långt lagen tillät erbjöd dem reformerta konventiklar och franskspråkig skolundervisning med kalvinistiska inslag. Det finns alltså ett samband mellan bruksägarens konfession och hur snabbt vallonerna assimilerades religiöst.

Några reformerta trosbekännare fanns ännu vid 1600-talets slut kvar vid de uppländska vallonbruken. Antalet reformerta kan inte exakt bestämmas eftersom det endast i undantagsfall finns belägg för konversioner till den

Vallonernas religiösa assimilation

lutherska läran. Av de 460 vallonerna i bilaga 1 rör det sig dock år 1693 om minst tio individer. På det officiella planet fanns det inte anledning att speciellt understryka främmande trosbekännares närvaro. De förtecknades inte särskilda från den övriga befolkningen i upplandsförsamlingarna. Förklaringen till det är att det i Sverige med några få undantag endast skulle bo lutheraner. Genom föreskrifter om hur deras barn skulle uppfostras var avsikten att de så småningom skulle assimileras religiöst.

Den tidigare forskningens ståndpunkt att vallonernas religiösa assimilation ägde rum utan större problem är därför korrekt på det officiella planet. Det går dock att konstatera att det i den till synes homogena Svenska kyrkan fanns individer som i det dolda höll fast vid en främmande konfession. Det är endast när den främmande trosbekännaren bryter mot praxis i det svenska kyrkolivet som han eller hon uppfattas stå utanför Svenska kyrkan. Målet var att vallonerna allteftersom skulle religiöst assimileras och de utgjorde därför endast till en början en faktor som kunde vålla oro.

Det finns inte något tydligt samband mellan vallonernas religiösa miljö i hemlandet och en tidig eller sen konversion. Det var i stället faktorer i Sverige som påverkade assimilationsprocessen. Beträffande valloner vid järnbruk med en större andel svensk befolkning saknas genomgående belegg för en sen assimilation. Där fanns inte heller någon bruksägare av främmande konfession som försenade vallonernas religiösa assimilation. Även om äktenskap mellan valloner och valloner bland faddrarna till deras barn fortsatt var starkt framträdande så saknas belegg för någon främmande religionsutövning vid dessa bruk till skillnad från dem där valloner dominerade både som bruksägare och bruksarbetare. Vid de senare bruken fanns de valloner som religiöst assimilerades långsammare.

Vallonernas väg in i den uppländska sockenkyrkan hade inte varit helt problemfri. Vid 1600-talets slut fanns det inte många reformerta eller katoliker kvar vid de uppländska bruken. De åtgärder som vidtagits av Svenska kyrkan och staten hade givit resultat. Endast en mindre grupp kan sägas ha stått utanför Svenska kyrkan 1693 och alltså ännu inte varit religiöst fullständigt assimilerad.

Summary

The purpose of this study is to describe and analyse the religious assimilation of the 17th century Walloon minority in the mining district of *Dannemora* in the Swedish province of Uppland. The religious assimilation of this group is analysed by investigating Calvinistic matters mentioned in the minutes and acts of the Cathedral chapter of Uppsala and marriages, baptisms and funerals recorded in the parish registers. Two elements in the assimilation theory of Milton M. Gordon are especially highlighted: structural assimilation and marital assimilation. The process is studied from four viewpoints: legislation, the Church of Sweden, the ironworks proprietors and, together with their immediate family, the individual Walloons. I examine whether the standpoint in earlier research that religious assimilation occurred rather swiftly is valid. As the Walloons were not persecuted in Sweden, my hypothesis is that their Calvinism did not seriously prevent them from becoming religiously assimilated.

Usually parish churches in Uppland originated from the Middle Ages with only a few exceptions such as *Forsmark*, and were situated in the very centre of the parish. The proximity to the Archbishop, the Cathedral chapter and the Faculty of Theology in Uppsala makes it most likely that the theology of the clergymen in the mining district of *Dannemora* did not differ from the prevailing Lutheran orthodoxy. The clergy who served there made up a socially delimited group. Their sons became priests, their daughters married priests and their widows remarried priests. Very occasionally a priest's daughter married an ironworks proprietor. On the other hand, there were no intermarriages during the 17th century between the clergy and the Walloons of the ironworks.

In the mining district of *Dannemora* the ironworks *Lövstabruk* and *Österbybruk* dominated. Their owner was the De Geer family. The De Geers also owned the ironworks of *Gimo*. *Forsmark* belonged to the de Besche family, as did *Berkinge*. Another Walloon family, Vervier, was in possession of *Västland* and *Strömsberg*. A member of the German congregation in Stockholm, Henrik Lemmens, and his relatives ran *Åkerby*, *Hillebola* and *Ullfors*. Other ironworks included *Vattholma*, *Harg*, *Söderfors* and three works in *Älvkarleby*.

The Walloons primarily came from the Catholic area in the Spanish Netherlands and the prince-bishopric of Liège. As Calvinists they had not been fully tolerated as citizens in their homeland, although the period of religious persecution had elapsed. It belonged to the religious struggles of the 16th century. Even if they were no longer persecuted there were social advantages to be gained by moving to Sweden. In the beginning the reformed or catholic Walloons were tolerated in Sweden provided that they did not try to convert the Swedes. In legislation there was religious freedom to a certain extent for those immigrating for the sake of trade. Only a few actions were taken by the clergy against the non-Lutheran confessors. At the same time, one cannot count on Gustavus II Adolphus giving religious

Summary

freedom or religious privileges to the Walloons. He did not deviate from the aim that all Swedes should belong to the Lutheran Church of Sweden. However, an important factor for the religious conditions of the Walloons was the strong position of Louis De Geer. Great charity and an interest in both theology and pedagogy were united in his person with his well-known ability as an industrialist. He could therefore protect Calvinist activity against the resistance from the state and the church.

From the middle of the 17th century the attitude towards non-Lutheran confessors was tightened up and therefore also the attitude towards the Walloons in Uppland. Queen Christina's conversion in 1654 and less success for religious tolerance through the victory of the Formula of Concord set the background for the new religious conditions. The religious statute of 1655 prescribed that, among others, Calvinists and Catholics should not be permitted in Sweden with the exception of immigrated warriors and merchants. They should only be allowed conventicles behind closed doors. The one who violated this statute or sent for non-Lutheran teachers should in the most severe cases be exiled. There is a clear connection between the legislation and the efforts from the Cathedral chapter of Uppsala against the Walloons as non-Lutheran confessors. Louis De Geer died in 1652 and the Walloons lost their main protector. All the same the conventicles and schools initiated by Louis De Geer at Lövstabruk and Österbybruk survived. By employing schoolmasters who were not pastors, the leaders of the ironworks did not transgress the prohibition on non-Lutheran priests in Sweden. At least from 1658 there are records about a Pastor Käller from Stockholm who at Christmas and Midsummer visited Österbybruk for preaching and delivering Communion. There is no evidence that former house chaplains at Louis De Geer's house in Stockholm such as Robert Meaux also visited the ironworks in Uppland. The visits may have occurred earlier, but it is after the proclamation of the stricter religious legislation from the middle of the 17th century that the pastors are noticed by the Church of Sweden. Among the families of ironworks owners, only the De Geers adhered to Calvinism. Unlike the de Besche-family, who had also originally been Calvinists, the family De Geer mostly lived abroad even after their establishment in Sweden. Therefore you find a continued connection between the family De Geer and Calvinism in Holland.

The parish priests of Österlövsta and Film, where Lövstabruk and Österbybruk are situated, took action against the non-Lutheran confessors after the promulgation of the religious statute of 1667. The statute repeated the former regulations with the addition that non-Lutheran confessors, after eight days in Sweden, should make themselves known to the parish priest. From 1668 the visits of Pastor Royer from Stockholm to Lövstabruk and Österbybruk for preaching and delivering Communion are mentioned. On the other hand there is no indication concerning him or his predecessor Käller that they performed marriage ceremonies, baptisms or funerals. Especially baptisms and funerals could not wait until the visits of the pastor twice a year. In addition to the visits of Calvinistic pastors the Cathedral chapter of Uppsala also dealt with conventicles, the education of children, the habit of churching of the Walloon women, the hesitation regarding intermarriage between Calvinists and Lutherans, divorces and the question of whether there was impediment to marriage through consanguinity.

The Church Law of 1686 definitely stated the conditions for non-Lutheran confessors. In content, it reflects the former statutes. The law sums up the position of non-Lutheran confessors in Sweden with the exception of

Summary

how to receive a non-Lutheran confessor as a member of the Church of Sweden. In the Church Law it is emphasized that anyone who did not give general offence through his confession should be allowed to hold conventicles behind closed doors but had to see to it that their children and servants diligently went to the parish church. In Stockholm the now stricter attitude towards non-Lutheran confessors led to their being put on trial, and lists over about 600 Calvinists and Catholics were made up. Pastor Royer was exiled due to the stricter legislation. In the capital, a French-Lutheran congregation was founded in 1687. King Charles XI decided in 1693 that the school-teaching in Lövstabruk and Österbybruk established by the De Geer-family should be replaced by French-speaking Lutheran schools in order to finally integrate the Walloons into the Church of Sweden.

Thus far we can conclude that the structural assimilation at the end of the 17th century was not yet fully accomplished as measures from the state and the church then should not have been necessary any longer. In 1693 there were 460 Walloons registered for census purposes in the parishes belonging to the mining district of Dannemora. The number had been more than doubled from the middle of the 17th century. The marriages, baptisms and funerals mentioned in Appendix 2 have been listed to show how far religious assimilation had reached at the end of the 17th century. An overwhelming majority of the Walloons are mentioned in connection with these ecclesiastical ceremonies.

Out of the 460 Walloons, 130 were singles. The name of the wife is unknown or it is impossible to tell whether she is a Walloon or not in 75 cases of the 165 couples mentioned. In 62 cases the wife is a Walloon, i.e. nearly 40 percent of the couples. The remaining 28 wives did not have Walloon family names. Of the 130 singles 18 were widows or widowers. Out of them at least 13 had been married to Walloons.

Unlike the other parishes in Forsmark and Skäfthammar the names of both of the contracting parties are stated. The 35 cases in the two parishes where at least one of the contracting parties is a Walloon represent about a quarter of the total of 126 entries of Walloon marriages in the records of the parish archives. In 8 of the 22 marriages in the parish of Forsmark both contracting parties are Walloons, i.e. just over a third. In Skäfthammar only one of the contracting parties is not a Walloon. The numbers indicate that marital assimilation had reached longer at an ironworks where the owner was not Calvinist in comparison with Gimo ironworks in the parish of Skäfthammar where the Calvinist family De Geer still was the proprietor.

It is possible to state that at least 42 of the contracting parties in the 126 marriages belonged to the 77 families in Appendix 1. Regarding the remaining 35 families 18 had moved from the mining district of Dannemora before 1694 and the rest lived primarily in parishes without marriage records from the 17th century. The latter is a question especially of the Walloons at Österbybruk in the parish of Film. There seems to be no reason for counting on any other officiating at the wedding than the parish priest as the marriages of the Walloons seem generally to have been recorded by the Church of Sweden.

Only on very rare occasions can you determine that a contracting party was a non-Lutheran confessor through the minutes or acts of the Cathedral chapter. In those cases it is questioned whether the Swedish priest could marry the couple. In the records of the parishes there are no remarks of non-Lutheran confessors as contracting parties.

Summary

As to baptisms 555 Walloon children are noted in the ecclesiastical records. The name of the mother is mentioned only 26 times: once in Västland (a Walloon) and 25 times in Skäfthammar. At least 15 of the mothers in Skäfthammar were Walloons. Information about sponsors is completely lacking before 1680 but then appears 169 times among the Walloon baptisms. About 40 percent of the people registered for census in 1694 were Walloons of the ironworks at Österby, Lövsta and Gimo. The corresponding number for Forsmark is just under 20 percent. You will therefore probably find Walloons among the sponsors to a lesser degree in Forsmark than among those noted as sponsors in the records of baptisms in the three other parishes. It proves to be correct, as about a quarter of the sponsors in Forsmark were not Walloons, and a large majority of the sponsors in the other three parishes were Walloons.

The decree that non-Lutheran confessors were not allowed as sponsors was maintained. You will therefore not find non-Lutheran confessors as sponsors. Instead persons married into the Calvinistic families or Calvinists' children appear. In the same way as for marriages the records for baptisms can be used in order to investigate if any of the families in Appendix 1 is not mentioned in connection with baptism. Unlike marriages baptisms among the Walloons at Österbybruk can be studied. Among the 77 families of the appendix 47 are mentioned at baptism. The reduction owing to moving away is 21 families. It can therefore be said that the Walloon children generally were baptized in the Church of Sweden. That a small number of families are not mentioned can be explained by the lack of baptism records in the parishes (Valö, Öregrund) where they lived. All the same, six of those remaining families are mentioned in the marriage records. The numbers emphasize the conclusion that the Walloon children generally were baptized in the Church of Sweden and not by a visiting Calvinist pastor.

In the parish records 332 Walloon funerals are documented. Among the above-mentioned 77 families 53 are noted at funerals. Of the remaining families 14 had moved from the mining district of Dannemora before 1694. On the other hand 8 out of the remaining families are mentioned at marriages or baptisms. Accordingly, it can be said that the Walloons were normally buried in the Church of Sweden.

As early as from 1633 in Österlövsta parish there are records about deceased Walloons. Up to 1659 "fransos" is sporadically noted in the accounts of the parish when a Walloon has died. Only once is it explicitly noted in the records of the examined parishes that the deceased was a Calvinist: the scribe Louis Bevy at Lövstabruk. On no occasion is it remarked in the parish records that a funeral took place without more solemn ceremonies. The material does not support the enforcement of the regulation that non-Lutheran Walloons should be buried without solemn ceremonies.

The emigration to Sweden meant for the Calvinistic Walloons that they left areas where Calvinism was resisted both legally and by direct actions. One can therefore not exclude religious motives for the emigration. There are parallels among those who left the Walloon area and joined Reformed congregations in Holland, England and Germany. However the adherence to Calvinism had less significance for religious assimilation in Sweden. It cannot be argued that the Walloons were religiously persecuted in Uppland. If the Walloons had been persecuted they could not have maintained their Calvinistic activities until the end of the 17th century. For the Catholics religious reasons cannot have been decisive for their emigration. There are only a few Walloons who chose to move to a third country in order to

Summary

maintain their confession. In the middle of the century at least eight Walloon families moved to Mannheim, where they entered the Reformed Walloon congregation. There was only a minority at the ironworks in Uppland which consistently adhered to their non-Lutheran confession. The reason for this is that these Walloons lived in a milieu where the ironworks proprietor offered them Calvinist conventicles and French-speaking school-teaching with Calvinistic elements. There is therefore a connection between the confession of the ironworks proprietor and how rapidly the Walloons were religiously assimilated.

On the official level there was no reason to stress the presence of non-Lutheran confessors. They were not noted separately from the rest of the population in the parishes of Uppland. The reason for this is that with few exceptions only Lutherans were allowed to live in Sweden. Through prescriptions how their children should be brought up the aim was continuous religious assimilation. Some Calvinists, however, still lived at the ironworks in Uppland at the end of the 17th century. The number of the Calvinists cannot be fixed exactly as examples of conversions to Lutherdom are few in number. All the same, of the 460 Walloons mentioned in Appendix 1 there are at least ten Calvinist individuals in 1693.

On the official level therefore the position of previous scholarship that the Walloons were religiously assimilated without major problems is correct. Nevertheless, it must be stated that in the apparently homogeneous Church of Sweden there were individuals who in a quiet way adhered to a non-Lutheran confession. Only when the non-Lutheran confessor violates custom was he or she regarded as being outside the Church of Sweden. The goal was that the Walloons should be religiously assimilated step by step and therefore it was only in the beginning that they constituted a disruptive factor.

There is no correlation between the religious milieu of the Walloons in their homelands and an early or late conversion. Instead there are factors in Sweden which influenced the process of assimilation. As far as the Walloons at ironworks with a greater proportion of Swedish population are concerned, there is no evidence of late assimilation. There you will not find a non-Lutheran proprietor who postponed the religious assimilation of the Walloons. Even if intermarriage and Walloons among the sponsors are still dominant, there is no evidence of non-Lutheran practice at these ironworks unlike the ironworks where Walloons dominated both as proprietors and workers. At the ironworks where Walloons were predominant you will find the Walloons with a slower religious assimilation.

The Walloons' way into the parish church was not totally without problems. By the end of the 17th century there were not many Calvinists or Catholics left at the ironworks in Uppland. The measures taken by the Church of Sweden and the Swedish state had produced results. Only a tiny group of Walloons can be seen as being outside the Church of Sweden in 1693 and therefore not yet completely religiously assimilated.

Förkortningar

AUS	Acta Universitatis Stockholmiensis
AUU	Acta Universitatis Upsaliensis
KL	Kyrkolagen
KO	Kyrkoordning
LUÅ	Lunds universitets årsskrift
NE	Nationalencyklopedin (1989-96)
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt biografiskt lexikon (1918-)
SSA	Stockholms stadsarkiv
SUB	Svensk uppslagsbok (1947-55)
UDA	Uppsala domkapitels arkiv
UDP	Uppsala domkapitels protokoll
ULA	Landsarkivet i Uppsala
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
UUM	Uppsala universitets matrikel
UUÅ	Uppsala universitets årsskrift

Källor och litteratur

Otryckta källor

Lövstabruk

Leufstaarkivet
Bruksböcker

Stockholm

Riksarkivet (RA)
Bergskollegii arkiv. Advokatfiskalen
Rättsprotokoll
Leufstaarkivet
Kammararkivet
Mantalslängder
Riksregistraturet (mikrofilm UUB)
Svea Hovrätts arkiv
Härads m.fl. rätters domböcker

Stockholms Stadsarkiv (SSA)

Kyrkoarkiv
Edebo, Häverö, Singö, Ununge, Vaddö

Uppsala

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Kyrkoarkiv
Bladåker, Börstil, Dannemora, Film, Forsmark, Gräsö, Harg,
Hällnäs, Hökhuvud, Knutby, Lena, Skäfthammar, Söderfors,
Tegelsmora, Tensta, Tierp, Tolfta, Valö, Västland, Älvkarleby,
Öregrund, Österlövsta, Östhammar

Uppsala domkapitels arkiv (UDA)

Protokoll (UDP) (A I)
A I:2 (1634-1642)
A I:3 (1643-1652)
A I:4 (1653-1660)
A I:5 (1661-1665)
A I:6 (1670-1674)
A I:7 (1670-1674)
A I:8 (1675-1678)
A I:9 (1678-1681)
A I:10 (1681-1686)

Källor och litteratur

- A I:10½ (1687-1688)
- A I:11 (1688)
- A I:12 (1689-1692)
- A I:13 (1692-1694)
- A I:17 (1706-1709)
- Inkomna kungliga brev (E I)
- Handlingar från pastoraten (E V)
  - E V:21:1 Dannemora (1639-1799)
  - E V:34:1 Film (1645-1800)
  - E V:37:1 Forsmark (1643-1793)
  - E V:53:1 Harg (1636-1800)
  - E V:71:1 Hökhuvud och Skäfthammar (1453-1800)
  - E V:76:1 Knutby och Faringe (1641-1799)
  - E V:78:1 Lena (1630-1800)
  - E V:88:1 Lövsta, Öster (1637-1800)
  - E V:128:1 Tensta (1640-1800)
  - E V:133:1 Tierp (1625-1800)
  - E V:150:1 Valö (1639-1800)
  - E V:158:1 Västland och Tolfta (1638-1800)
  - E V:171:1 Öregrund (1638-1800)
- Religionsmål (I)
  - I II:1 (1646-1798)
  - I II:2 (1641-1770)

Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret

Jordeböcker (A)

Landsböcker med verifikationer (E I a)

Kopieböcker (E IX)

Tryckta källor

Articles synodaux

1896 *Articles synodaux* 1-2. Haag.

Benzelius, Eric d.y.

1914 *Anecdota Benzeliana: Eric Benzelius d.y.:s anteckningar i Svensk historia ...* utg. Hj. Lundgren. Stockholm.

KL 1686

1936 *1686 års kyrkolag utgiven av Samfundet Pro Fide et Christianismo.* Med inledning av Gabriel Thulin. Stockholm.

KO 1571

1932 *Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571 utgiven av Samfundet Pro Fide et Christianismo.* Med inledning av Emil Färnström. Stockholm.

KO förslag

1881-87 *Kyrko-ordningar och förslag dertill före 1686.* Del II. Utg. av N.A. Kullberg, O. v. Feilitzen. Handlingar rörande Sveriges historia. Ser. 2:3.

Källor och litteratur

L. De Geers brev

1934 *Louis de Geers brev och affärshandlingar 1614-1652*. Utg. av E.W. Dahlgren. Historiska handlingar 29. Stockholm.

Lundström, Herman

1903-08 *Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Första serien. Synodalakter från Uppsala ärkestift 1526-1800*. Utg. Herman Lundström. Uppsala.

Prästeståndets riksdagsprotokoll

1949 *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1. 1642-1660*. Utg. av Arne Forssell, Erik Granstedt. Stockholm.

1952 *Prästeståndets riksdagsprotokoll 2. 1660-1664*. Utg. av Jan Liedgren. Stockholm.

1956 *Prästeståndets riksdagsprotokoll 3. 1668-1678*. Utg. av Sven Olsson. Stockholm.

1962 *Prästeståndets riksdagsprotokoll 4. 1680-1714*. Utg. av Lennart Thanner. Stockholm.

Religionsstadga

1617 *Årstrycket*

1655 *Årstrycket*

1663 *Årstrycket*

1667 *Årstrycket*

Riksrådet prot

1878- *Svenska Riksrådets protokoll*. Handlingar rörande Sveriges historia. Ser. 3. Stockholm.

Samling af instructioner

1852 *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finnland*. Stockholm.

Stiernman, A.A. von (utg.)

1728-29 *Alla riksdagars och mötens beslut*, I-II. Stockholm.

1744 *Samling utaf åtskilliga, tid efter annan, utkomna Kongliga stadgar, bref och förordningar angående RELIGION ...* Stockholm.

Svenska kyrkans bekännelseskrifter

1969 *Svenska kyrkans bekännelseskrifter utgivna av Samfundet Pro Fide et Christianismo*. Stockholm.

UUM

1900-11 *Uppsala universitets matrikel 1 (1595-1700)*, utg. av Lars Aksel Andersson, A.B. Carlsson, Josef Sandström. Uppsala.

Litteratur

Algemene Geschiedenis der Nederlanden.

1979 Vol. 6 och 8. Haarlem.

Källor och litteratur

Almquist, Helge

- 1929 *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren. Del 1. Från grundläggningen till enväldet (1619-1680)*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté, 1:1. Göteborg.

Almquist, Jan Eric

- 1960 *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523-1611)*. Skrifter utgivna av Rättsgenetiska institutet vid Stockholms högskola, 3. Stockholm.

Almquist, Johan Axel

- 1909 *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637-1857: administrativa och biografiska anteckningar*. Meddelanden från svenska Riksarkivet, 3. Stockholm.
- 1931 *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden: med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. D. 1: Stockholms och Uppsala län. Bd 1: Inledning och tabeller. Bd 2: Säterier*. Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet, 1. Stockholm.

Anfält, Tomas m.fl.

- 1989 *Lövstabruk: en guide till herrgårdens och brukets historia*. Lövstabruk.

Anjou, Lars Anton

- 1866 *Svenska kyrkans historia ifrån Upsala möte år 1593 till slutet af sjuttonde århundradet*. Stockholm.

Ankarloo, Bengt

- 1971 *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Rättshistoriskt bibliotek 17. Stockholm.

Appelgren, Erik

- 1968 *Vallonernas namn*. Stockholm.

Behre, Göran; Larsson, Lars-Olof & Österberg, Eva

- 1985 *Sveriges historia 1521-1809. Stormaktsdröm och småstatsrealiteter*. Stockholm.

Berg, Jonas

- 1981 ”Skottar i Sverige”. *Fataburen*.

Berg, Lars Otto

- 1998 ”Allt som görs och skrivs må sedan till evig rättelse bliva förvarat.” *Ur kyrkobokföringens äldre historia.* *Stiftshistoriska sällskapet i Uppsala. Småskrifter* 1.

Berg, Lars Otto & Norrman, Ragnar

- 1997 *Fjärdhundra kontrakt 1593-1991*. Uppsala stifts herdaminne. Serie 2, Pastorat och präster, 7. Uppsala.

Källor och litteratur

- 1931 *Biographisch Woordenboek van protestantsche Godgeleerden in Nederland*. Del 4. Utg. J. P. de Brie & J. Loosjes. 's-Gravenhage.
- Block, Herder
1918 *Karl IX som teolog och religiös personlighet. Studier öfver utvecklingen af hans åskådning*. Lund.
- Boëthius, Bertil
1931 "Gerard de Besche." *SBL* 10.
1951 *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk: bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*. Den svenska arbetarklassens historia, 9. Stockholm.
- Bohrn, Erik
1947 *Edebo kyrka*. Upplands kyrkor, 1. Uppsala.
1949 *Forsmarks kyrka*. Upplands kyrkor, 2. Uppsala.
- Bohrn, Erik & Tuulse, Armin
1955-56 *Kyrkor i Frösåkers härad: norra delen: konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor 74. Uppland 2:4. Stockholm.
- Bredfeldt, Rita
1994 *Tidigmoderna företagarstrategier. Järnbrukens ägar- och finansieringsförhållanden under 1600-talet*. AUS. Stockholm Studies in Economic History, 19. Stockholm.
- Breedvelt-Van Veen, Froukje
1935 *Louis De Geer 1587-1652*. Amsterdam.
- Brilioth, Yngve
1946 *Svensk kyrkokunskap*. Stockholm.
- Bäckström, Arvid
1914 *Utredning rörande de i vårt land utom Skåne, Halland och Bohuslän förefintliga patronatsrättigheter och därmed jämförliga kallelserätter*. Stockholm.
- Carlson, Fredrik Ferdinand
1873 *Minne af riksamiralen greve Gustaf Otto Stenbock* Svenska akademien handlingar ifrån år 1796. D. 48. Stockholm.
- Carlsson, Sten
1981 "Tyska invandrare i Sverige." *Fataburen*.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker
1978 *Svensk historia*. Band 1. Stockholm, Göteborg, Lund.
- Christensen, Torben & Göransson, Sven
1969 *Kyrkohistoria 2: Från påvens gudsstat till religionsfriheten*. Stockholm, Göteborg, Lund.
- Claesson, Erik V.
1969 *Films kyrka*. Upplands kyrkor, 10. Uppsala.

Källor och litteratur

- Clason, Samuel
1895 *Till reduktionens förhistoria: gods- och ränteafsöndringarna och de förbudna orterna*. Uppsala.
- Collinet Robert
1958 *La Réformation en Belgique au XVIme Siècle*. Histoire du protestantisme en Belgique et au Congo belge, 1. Bryssel.
1959 *Histoire du Protestantisme en Belgique au XVIIme et XVIIIme siècles*. Histoire du protestantisme en Belgique et au Congo belge, 2. Bryssel.
- Collmar, Magnus
1961 "Ett bidrag till släkten Svinefots historia." *Årsboken Uppland*.
- Comenius självbiografi
1975 *Comenius' självbiografi*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 131. Stockholm.
- Corin, Carl-Fredrik
1949 "Reenstierna, Abraham", "Reenstierna, Jakob". *Svenska män och kvinnor*, 6.
- Courtois, Luc
u.å. "L'émigration wallonne en Suède (fin XVIe-début XVIIIe siècle): un bilan historiographique et bibliographique wallon." Otryckt bibliografi som skall publiceras 1999 i en volym som sammanfattar två vallonkonferenser arrangerade av historiska institutionerna vid universiteten i Louvain-la-Neuve och Uppsala 1997-98.
- Courvoisier, J.
1961 "Sedan." *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 5.
- Dahlbacka, Ingvar
1994 *Svensk-finska evangelisk-lutherska församlingen af New York City 1919-1935: en finlandssvensk emigrantförsamling amerikaniseras*. Skrifter i praktisk teologi vid Åbo Akademi, /39/. Åbo.
- Dahlberg, Gustaf
1937 "Nydaningen av Uppsala läns vägväsende." *En vägbok för Uppsala län. Bidrag till länets väghistoria*. Uppsala.
- Dahlgren, Erik Wilhelm
1920 *Åtten De Geer: Stamtaflor öfver samtliga dess grenar från äldsta till närvarande tid*. Uppsala.
1923 *Louis De Geer 1587-1652: hans lif och verk*. Del 1-2. Uppsala.
1928 "De uppländska bruken Österby, Forsmark, Leufsta och Gimo under äldsta tider: (intill 1627)." *Med hammare och fackla* 1 (1928).
1931 "Louis De Geer." *SBL* 10.
- de Jong, Otto Jan
1975 *Niederländische Kirchengeschichte seit dem 16. Jahrhundert*. Die Kirche in ihrer Geschichte, 3:M:2. Göttingen.

Källor och litteratur

Douhan, Bernt

- 1981 "Två uppländska bruksorters tillkomsthistoria. Österby och Löfsta bruk 1545-1622." *Upplands nations årsskrift*.
- 1985 *Arbete, kapital och migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet*. AUU. Studia Historica Upsaliensia, 140. Uppsala.
- 1989 "Valloner." *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter*, red. Ingvar Svanberg och Harald Runblom. Stockholm.
- 1990 *Bruk i Uppland*. Skrifter från Dannemora bergslag 1. Rapport från stiftelsen Leufsta. Uppsala.

Dubief, Henri & Poujol, Jacques (utg.)

- 1992 *La France protestante. Histoire et Lieux de mémoire*. Montpellier.

Ehn, Ola

- 1979 "Järnhantering och järnbruk." *Vägvisare till kulturen i Uppsala län*. Uppsala.

Ekström, Gunnar

- 1971 *Västerås stifts herdaminne 2:1: 1600-talet*. Västerås.

Ekström, Frans

- 1986 *Vattholma och Trollbo: jord, järn, marmor, mässing. /Tierp./*

Fant, Johan Eric & Låstbom, August Theodor

- 1842 *Upsala ärkestifts herdaminne*. Del 1. Uppsala.
- 1843 *Upsala ärkestifts herdaminne*. Del 2. Uppsala.
- 1845 *Upsala ärkestifts herdaminne*. Del 3. Uppsala.

Florén, Anders

- 1994 "Le wallon comme métaphore. Quelques réflexions suédoises." *L'imaginaire wallon. Jalons pour une identité qui se construit*. Utg. L. Courtois, J. Pirotte. Publications de la Fondation wallonne P.-M. et J.-F. Humblet. Série Recherches 1. Louvain-la-Neuve.
- 1998 *Vallonskt järn. Industriell utveckling i de södra Nederländerna före industrialiseringen*. Opuscula Historica Upsaliensia, 20. Uppsala.

Forsman, Torbjörn

- 1984 "Vem anlade Engelska parken?" *Forsmarks bruk: en uppländsk herrgårdsmiljö*, utg. Sverker Janson, Bengt Janson. Stockholm.

Gillingstam, Hans

- 1966 "Frumerie." *SBL* 16.
- 1979 "Leijell." *SBL* 22.

Godeau, Joel & Steen, Birger

- 1966 *Baronernas Leufsta: om brukslivet i norra Uppland på baronernas tid efter förre brukskamreraren Joel Godeaus berättelser upptecknat och kompletterat av Birger Steen*. Stockholm, Uppsala.

Källor och litteratur

- Gordon, Milton M.
1964 *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York.
- 1985 *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse*. Vol. 9. Paris.
- Grell, Ole Peter
1994 "Merchants and ministers: the foundations of international Calvinism." *Calvinism in Europe, 1540-1620*, utg. Andrew Pettegree, Alastair Duke, Gillian Lewis. Cambridge.
- Grell, Ole Peter & Scribner, Bob (utg.)
1996 *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge.
- 1979 *Guide du visiteur. Musée de la vie wallonne*. Liège.
- Gustafsson, Berndt
1973 *Svensk kyrkohistoria*. Handböcker i teologi. Stockholm.
- Gustavsson, Anders
1972 *Kyrktagningsleden i Sverige*. Lund.
- Göransson, Sven
1950 *Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647-1660*. Uppsala.
1951 *De svenska studieresorna och den religiösa kontrollen från reformationstiden till frihetstiden*. UUÅ 1951:8. Uppsala.
1952 *Den synkretistiska striden i Sverige 1660-1664*. UUÅ 1952:6. Uppsala.
1956 *Den europeiska konfessionspolitikens upplösning 1654-1660. Religion och utrikespolitik under Karl X Gustav*. UUÅ 1956:3. Uppsala.
- Hagård, Birger
1997 "Pehrsson, Petrus (Per)." *SBL* 29.
- Hammarskjöld, Hj. L.
1891 *Om grufregal och grufegendom i allmänhet enligt svensk rätt*. Uppsala.
- Hansson, Gösta & Herzog, Leon (utg.)
1990 *Västerås stifts herdaminne. Stiftshistoriskt och stiftsbiografiskt uppslagsverk II:2. 1700-talet*. Västerås.
- Hansotte, Georges
1973 "La métallurgie wallonne au XVIe et dans la première moitié du XVIIe siècle. Un état de la question." *Schwerpunkte der Eisenwinning und Eisenverarbeitung in Europa 1500-1650*, red. H. Kellenbrenz. Köln.
- Heckscher, Eli F.
1936 *Sveriges Ekonomiska Historia 1:2*. Stockholm.

Källor och litteratur

Hellström, Gunnar

- 1951 *Stockholms stads herdaminne från reformationstiden intill tillkomsten av Stockholms stift: biografisk matrikel*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, 11. Stockholm.

Hellström, Olle

- 1979 "Laurentius Paulinus Gothus." *SBL* 22.

Helmfrid, Björn & Kraft, Salomon

- 1965 *Norrköpings historia 2:5: Tiden 1568-1655*. Stockholm.
1971 *Norrköpings historia 3:6: Tiden 1655-1719*. Stockholm.

Herbillon, Jules & Germain, Jean

- 1996 *Dictionnaire des noms de famille en Belgique romane et dans les régions limitrophes*. 1-2. Bryssel.

Hildebrand, Karl-Gustaf

- 1957 *Fagerstabrukens historia 1: Sexton- och sjuttonhundratalet*. Uppsala.

Hirschman, Charles

- 1983 "America's melting pot reconsidered." *Annual Review of Sociology* 1983:9.

Hoffmann, Jean G. H.

- 1940 "Louis de Geer et la célébration du Culte Réformé en Suède." *Bulletin Historique et Littéraire de la Société de l'Histoire du Protestantisme français*, N° d'Avril-Juin 1940, s. 129-151.

Holmquist, Hjalmar

- 1929 *Tvång, tolerans, samverkan: tre huvudlinjer i kristendomens historia*. Lund.
1933 *Svenska Kyrkans Historia. Band 3:2: Den svenska reformationskyrkans fortbildning till ortodox luthersk bekännelse och folkkyrka, 1572-1611*. Stockholm.
1938 *Svenska Kyrkans Historia. Band 4:1: Svenska kyrkan under Gustav II Adolf, 1611-1632*. Stockholm.
1953 *Handbok i svensk kyrkohistoria. Band 2*. Stockholm.

Hubert, Eugène

- 1882 *Étude sur la condition des protestants en Belgique depuis Charles-Quint jusqu'à Joseph II. Édit de tolérance de 1781*. Bryssel.
1923 *Le Protestantisme dans le Hainaut au XVIIIe siècle. Notes et Documents*. Académie Royale de Belgique. Classe des lettres. Mémoires. Sér. 2. 9:2. Bryssel.

Hägglund, Bengt

- 1969 *Teologins historia. En dogmhistorisk översikt*. Lund.

Källor och litteratur

- Högberg, Staffan
1981 *Stockholms historia 1: Den medeltida köpstaden. Hans Nådes stad. Stormaktens huvudstad. Borgarnas stad.* Stockholm.
- Inger, Göran
1986 *Svensk rättshistoria.* Stockholm.
- Isaksson, Olov
1995 *Vallonbruk i Uppland: människor och miljöer.* Stockholm.
- Israel, Jonathan I.
1995 *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806.* Oxford History of Early Modern Europe. Oxford.
- Jansson, Alfred
1948 "Ortala bruk." *Med hammare och fackla* 16 (1947).
- Jedin, Hubert
1985 *Handbuch der Kirchengeschichte*, utg. H. Jedin, K. Reppen (Sonderausgabe 1985). Freiburg, Basel, Wien.
- Joutard, Philippe
1985 "The Revocation of the Edict of Nantes: End or Renewal of French Calvinism?" *International Calvinism 1541-1715*, utg. Menna Prestwich. Oxford.
- van Kalken, Frans
1924 *Histoire de Belgique.* Bryssel.
- Kaplan, Benjamin J.
1995 *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht 1578-1620.* Oxford.
- Kilbom, Karl
1958 *Vallonerna. Valloninvandringen, stormaktsväldet och den svenska järnhanteringen.* Stockholm.
- Kilström, Bengt Ingmar
1953 *Tolfta kyrka.* Upplands kyrkor, 4. Uppsala.
1957 *Hargs kyrka.* Upplands kyrkor, 6. Uppsala.
1969 *Älvkarleby kyrka.* Upplands kyrkor, 10. Uppsala.
1994 *Tensta kyrka.* Upplands kyrkor, häfte 42B. Uppsala.
- Kjällerström, Sven
1935 *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV.* LUÅ. Första avdelningen 31:5. Lund.
- Kromnow, Åke
1945 "Depken." *SBL* 11.
1979 "Lemmens, Hinrich." *SBL* 22.

Källor och litteratur

Labrousse, Elisabeth

1985a *Pierre Bayle. Tome I. Du pays de Foix à la cité d'Érasme*. Archives internationales d'histoire des idées, 1. Dordrecht, Boston, Lancaster.

1985b "Calvinism in France." *International Calvinism 1541-1715*, utg. Menna Prestwich. Oxford.

La France Protestante

1855 Haag, Eugène; Haag, Émile, utg., *La France Protestante ou vie des protestants français qui se sont fait un nom dans l'histoire*. Vol. 5. Paris.

Lager, Birgitta

1955 "Wijk, Willem (Welam) de (van)." *Svenska män och kvinnor* 8.

1982 "Stockholms befolkning på 1500-talet." *Historia kring Stockholm. Stockholm från förhistorisk tid till sekelskiftet*, red. Henrik Ahnlund, Ingrid Hammarström, Torgny Nevéus. Stockholm.

Le Clercq, Pierre; Calbat, Jean-Louis & Cronberg, Olof

1993 "Svenska valloner i Frankrike och Tyskland." *Släkthistoriskt forum* 3 (1993).

Lejeune, Jean

1972 *La principauté de Liège*. Liège.

Lenhammar, Harry

1996 Recension av B. Helmfrid, *Norrköpings tyska församling*, Norrköping 1993. *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1996 (96).

Leube, Hans

1928 *Kalvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie. I. Band. Der Kampf um die Herrschaft im protestantischen Deutschland*. Leipzig.

Levin, Herman

1896 *Religionstvång och religionsfrihet i Sverige 1686-1782: Bidrag till den svenska religionslagstiftningens historia*. Stockholm.

Lien Bich Luu

1995 "Assimilation or segregation: colonies of alien craftsmen in Elizabethan London." *Proceedings of the Huguenot Society of Great Britain & Ireland 26:2: The Strangers' Progress. Integration and disintegration of the Huguenot and Walloon refugee community 1567-1889. Essays in memory of Irene Scouloudi*. Utg. Randolph Vigne, Graham C. Gibbs. London.

Lindblom, Kjell

1989 *Vallonsläkter under 1600-talet. Del 1. Allard-Guillaume*. Johanneshov.

1990 *Vallonsläkter under 1600-talet. Del 2. De Hameaux-Vincent*. Johanneshov.

1992 *Vallonsläkter under 1600-talet. Del 3. Div. släkter*. Johanneshov.

Källor och litteratur

- Linderholm, Emanuel
1930 "Trolldomsprocesserna i Uppland och Uppsala 1671-1676." *Kyrkohistorisk årsskrift* 30. Uppsala.
- Lindholm, Stig
1949 "Rudbeckius, Petrus Johannis d.y." *Svenska män och kvinnor* 6.
- Lindmark, Daniel
1993 "Sann kristendom och medborgerlig dygd": studier i den svenska katekesundervisningens historia. Album religionum Umense, 2. Umeå.
- Lindqvist, David
1946 *Hovförsamlingens liturgiska tradition 1614-93*. LUÅ 1945:1, Första avd. 41:1. Lund.
- Lindroth, Sten
1975 *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*. Stockholm.
- Ljungström, Lars
1985 *Västlands kyrka och Karlholms kapell*. Upplands kyrkor, 15. Uppsala.
- McKee, Denis
1981 "Les protestants de Sedan et la Révocation de l'Edit de Nantes." *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 127 (1981) 219-254.
- McNeill, John Thomas
1954 *The History and Character of Calvinism*. New York.
- Magnusson, Kjell
1989 *Jugoslaver i Sverige. Invandrare och identitet i ett kultursociologiskt perspektiv*. Uppsala multiethnic papers, 17. Uppsala.
- Magnusson, Lars
1996 *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm.
- Mallet
1906 "Abraham Scultetus." *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* 18. Leipzig.
- Malmberg, Ernst
1917 *Strömsbergs bruks historia*. Uppsala.
- Marnef, Guido
1996 *Antwerp in the Age of Reformation. Underground Protestantism in a Commercial Metropolis 1550-1577*. The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Sciences, 114th series, 1. Baltimore, Maryland, London.

Källor och litteratur

Maurel, Lydie

- 1986 ”Franske reformerte, som udvandrede til Danmark.”
Personalhistorisk Tidsskrift 106:1.

Meyer, Ralph

- 1914 *Geschichte der deutsch-reformierten Gemeinde zu Magdeburg von den Anfängen bis auf die Gegenwart. Erster Band.* Magdeburg.

Montan, Carl Otto

- 1921 ”Vinören.” *Nordisk Familjebok* 32.

Montgomery, Ingun

- 1982 ”Gustav II Adolf och religionen.” *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen.* Stockholm 1982.

de Moreau, Édouard

- 1944 *L'église en Belgique des origines au début du XXe siècle.* Bryssel & Paris.
1949 *Histoire de l'Église en Belgique T. 4: L'Église aux Pays-Bas sous les ducs de Bourgogne et Charles-Quint 1378-1559.* [Museum Lessianicum. Section Historique, 12.] Bryssel.
1952 *Histoire de l'Église en Belgique T. 5: L'Église des Pays-Bas 1559-1633.* [Museum Lessianicum. Section Historique, 15.] Bryssel.

Nationalencyklopedin 1989-1996.

Nelson, Helge

- 1947 ”Bergslag.” *SUB*.

Nilsson, Sven A.

- 1990 *De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle.* AUU. Studia Historica Upsaliensia, 161. Uppsala.

Nisbeth, Åke

- 1957 *Österlövsta kyrka.* Upplands kyrkor, 6. Uppsala.
1960 *Tierps kyrka.* Upplands kyrkor, 7. Uppsala.

Nisser, Marie

- 1984 ”Forsmarks bruks historia.” *Forsmarks bruk: en uppländsk herrgårdsmiljö*, utg. Sverker Janson, Bengt Janson. Stockholm.

Norberg, Rune

- 1967 *Lena kyrka.* Upplands kyrkor, 9. Uppsala.
1968 *Dannemora kyrka.* Upplands kyrkor, 10. Uppsala.

Norrby, Jonas

- 1984 *När Forsmark brann.* Stockholm.

Nyman, Magnus

- 1997 *Förlorarnas historia. Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina.* Uppsala.

Källor och litteratur

- Nyström, Ludvig
1893 *Uppsala ärkestifts herdaminne: N.F., fjärde delen*. Uppsala.
- Ordéus, Valdis
1967 "Tjugondag Knut kör julen ut." *Traditioner och teorier*.
Licentiatavhandling i Nordisk och jämförande folklivsforskning.
Vårterminen 1967. [Uppsala universitets arkiv. Etnologi E 2:12.]
- Pehrsson, Per
1899 "Ur Österby bruks och vallonernas krönika." *Upplands
fornminnesförenings tidskrift* 20.
1905 *De till Sverige inflyttade vallonernas religiösa förhållanden*.
Uppsala.
- Pettegree, Andrew; Duke, Alastair & Lewis, Gillian, utg.
1994 *Calvinism in Europe, 1540-1620*. Cambridge 1994.
- Pirenne, Henri
1911 *Histoire de Belgique 4: La révolution politique et religieuse. Le
règne d'Albert et d'Isabelle. Le régime espagnol jusqu'à la paix de
Munster (1649)*. Bryssel.
1912 *Histoire de Belgique 3: De la mort de Charles le Téméraire à
l'arrivée du duc d'Albe dans les Pays-Bas (1567)*. Bryssel.
- Prestwich, Menna (utg.)
1985 *International Calvinism 1541-1715*. Oxford.
- Puaux, Frank
1892 *Histoire de l'établissement des protestants français en Suède*. Paris,
Stockholm.
- Radloff, Fredric Wilhelm
1910 *Beskrifning öfver Roslagen*. Norrtälje.
- Rahlenbeek, Charles
1885-87 "Hotton (Godefroid)." *Biographie nationale de Belgique* 9. Bryssel.
- Rinman, Sven
1788 *Bergwerks lexicon. Första delen*. Stockholm.
- Rodhe, Edvard
1923 *Svenskt gudstjänstliv: historisk belysning av den svenska
kyrkoandboken*. Stockholm.
- Rosell, Ingrid
1964 *Öregrunds kyrka*. Upplands kyrkor, 8. Uppsala.
- Rosman, Holger
1908 "Upplands järnhandtering (grufvor och bruk)." I: *Uppland* 2.
Stockholm.

Källor och litteratur

- Roth, Stig & Scander, Ralph
1976 *Göteborg – uppkomst och äldre historia. 5:e omarb. uppl. under medverkan av R. Scander.* Lilla Göteborgsserien, 6. Göteborg.
- Rydén, Janne
1947 *Folkskolor, klockare, organister och lärare i Tensta: ett bidrag till hembygdens historia.* Tierp.
- Sacklén, Johan Fredrik
1824 *Sveriges läkare-historia ifrån konung Gustaf I:s till närvarande tid.* Del 2, 2. Nyköping.
- Sandberg, Erik
1949 ”Merkantilism och kyrkopolitik.” *Kyrkohistorisk årsskrift* 49.
- Sandén, Abraham Natanael
1937 *Skolmostrar och skolmästare: drag ur folkundervisningens historia i Älvkarleby socken under 1700- och 1800-talen.* Älvkarleöbruk.
1960 *Älvkarleby: en hembygdsbeskrivning. /Skutskär./*
- Schama, Simon
1989 *Mellan Gud och mammon. Nederländerna under guldåldern 1570-1670.* Stockholm.
- Schieche, Emil
1971 *400 Jahre Deutsche St. Gertruds Gemeinde in Stockholm 1571-1971.* Stockholm.
- Serfass, Charles
1912 ”Une colonie de réfugiés français en Ostrogothie au XVIIIe siècle.” *Bulletin historique et littéraire de la Société de l’histoire du protestantisme français* 61. Paris.
1924 *L’Église Réformée Française et l’Église Luthérienne Française de Stockholm.* Paris.
- Sjöberg, Sven
1985 *Söderfors kyrka.* Upplands kyrkor, 15. Uppsala.
- Spicer, Andrew
1995 ”A process of gradual assimilation: The exile community in Southampton, 1567-1635.” *Proceedings of the Huguenot Society of Great Britain & Ireland* 26:2: *The Strangers’ Progress. Integration and disintegration of the Huguenot and Walloon refugee community 1567-1889. Essays in memory of Irene Scouloudi.* Utg. Randolph Vigne, Graham C. Gibbs. London.
- Staf, Nils
1966 ”De främmande trosbekännarna i Stockholm under karolinsk tid. Några bidrag till karolinsk kyrkopolitik.” *Studier och handlingar rörande Stockholms historia III.* Utg. av Stockholms stadsarkiv under red. av N. Staf. Stockholm.

Källor och litteratur

Stenberg, Ragnar

1951 *Skäfthammars kyrka*. Upplands kyrkor, 3. Uppsala.

Stengers, Jean

1981 "Depuis quand les Liégeois sont-ils des Wallons?" *Hommages à la Wallonie. Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à Maurice A. Arnould et Pierre Ruelle. Édites par Hervé Hasquin*. Éditions de l'Université de Bruxelles. Faculté de Philosophie et Lettres 80. Bryssel.

Strömsten, Inger

1978 *Österbybruks kyrka*. Upplands kyrkor, 13. Uppsala.

Sundquist, Nils

1969 *Tegelsmora kyrka*. Upplands kyrkor, 10. Uppsala.

Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias

1992 *Tusen år av invandring: en svensk kulturhistoria*. Stockholm.

1989 *Sveriges församlingar genom tiderna*. Stockholm.

Sylvan, Nils

1979 "Leijoncrona, Johan (Jahan)." *SBL* 22.

Söderberg, Bengt G.

1967a *Slott och herresäten i Sverige: ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Uppland Bd 1: Almare-Stäket-Noor*. Malmö.

1967b *Slott och herresäten i Sverige: ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Uppland Bd 2: Norrby-Österby*. Malmö.

Teske Jr, Raymond H.C. & Nelson, Bardin H.

1974 "Acculturation and assimilation: a clarification." *American Ethnologist* 1:2.

Trunz, Erich

1985 "Lobwasser." *Neue deutsche Biographie* 14.

Tuulse, Armin

1960 *Valö kyrka*. Upplands kyrkor, 7. Uppsala.

Unnerbäck, R. Axel

1964 *Leufsta bruks kyrka*. Upplands kyrkor, 8. Uppsala.

Wahlund, J.

1879 *Dannemora grufvor*. Stockholm.

Wejryd, Harald

1989 *Fädernearv och framtidstro*. Västerås kulturnämnds skriftserie, 19. Västerås.

Källor och litteratur

Wendel, François

1985 *Calvin. Sources et évolution de sa pensée religieuse. Histoire et société*, 9. Genève.

Verheus, Simon

1994 "Congregational assimilation in a historical nutshell: Martyrs, Mennonites and Muppies in Haarlem." *From Martyr to Muppy (Mennonite Urban Professionals). A Historical Introduction to Cultural Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: the Mennonites*, utg. Alastair Hamilton, Sjoukje Woolstra, Peter Visser, Amsterdam 1994.

Westerlund, Johan Alfred & Setterdahl, Johan Axel

1919 *Linköpings stifts herdaminne*. Del 3. Linköping.

Westin, Gunnar

1932 *Negotiations about Church Unity 1628-1634. John Durie. Gustavus Adolphus. Axel Oxenstierna*. UUÅ 1932: Teologi; 3. Uppsala.

1934-36 *John Durie in Sweden 1636-1638. Documents and Letters edited by Gunnar Westin*. Uppsala.

Wilcke-Lindqvist, Ingeborg

1949 *Knutby kyrka*. Upplands kyrkor, 2. Uppsala.

Åsbrink, Gustav

1935 *Svea rikets ärkebiskopar från 1164 till nuvarande tid*. Under medverkan av Knut B. Westman. Stockholm.

Öregrunds historia

1991 *Öregrunds historia. En krönika sammanställd av Agne Andersson, Torbjörn Forsman, Stig Södergren och Gösta Öberg*. Öregrund.

Örnberg, Viktor (utg.)

1894 *Svenska ättartal*, vol. 10. Stockholm.

1908 *Svenska ättartal*, vol. 14. Vadstena.

Bilaga 1.

Vallonfamiljerna i Dannemora bergslag

Uppgifterna nedan utgör en sammanställning av mantalsskrivna valloner i Dannemora bergslag 1655, 1672 och 1694.⁶³¹ Jag har själv samlat ihop uppgifterna ur mantalsslängderna medan den korta karakteristik som följer efter varje släktnamn grundar sig på ett studium av Erik Appelgren, *Vallonernas namn* och Kjell Lindblom, *Vallonläkter under 1600-talet*.⁶³² Inom parentes har jag angivit källor som nämns hos Appelgren och Lindblom. Durbuybrevet från 1626 och Aubleybrevet från 1636 innehåller vart och ett en lång rad namn på utvandrare. Breven liksom Norrköpings journaler och Finspångs journal finns i Leufstaarkivet på Riksarkivet. Norrköpingslistan från 1633, som innehåller en lång rad namn på inflyttade valloner, trycktes 1888 i en belgisk tidskrift. Det är obekant var listan finns idag.⁶³³ En förteckning över anställningskontrakt finns i tredje delen av Lindbloms arbete⁶³⁴ och hos Appelgren hänvisningar till i vilken kartong i Leufstaarkivet som respektive kontrakt finns.

Med en asterisk * betecknas att familjen inte nämns 1655 men däremot 1672 och 1694. I två fall (Bonnevier och Muskin) nämns släkten endast 1694. Siffran efter brukets namn anger antalet mantalsskrivna. Jag har inte i det här sammanhanget räknat med anteckningar i kolumner för drängar, pigor eller övriga kategorier som inte med säkerhet hör till familjen. Det kan därför finnas vissa skiljaktigheter i förhållande till de siffror som förekommer om vallonernas antal i huvudtexten. Det är alltså de valloner som kan identifieras som nämns här. Det finns ibland ytterligare några valloner mantalsskrivna under rubriken ”fransoser” och då speciellt i 1655 års mantalsslängd som nämns endast med förnamn och därför inte kunnat identifieras.

---

⁶³¹ Länsräkenskaper. Uppsala län 1655. Mantalsslängder. RA; Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E I a:14. ULA; Uppsala länsstyrelses arkiv. Landskontoret E IX:7. ULA.

⁶³² Appelgren 1968. Lindblom 1989, 1990, 1992.

⁶³³ Pehrsson 1905, s. 63-64. Lindblom 1992, s. 15.

⁶³⁴ Lindblom 1992, s. 165-174.

Anjou

Kolaren och köraren Nicolas Anjou flyttade in till Sverige 1633. (Norrköpingslistan)
1655: Österby 2
1672: Österby 1
1694: Österby 1

Anthoine

Kolaren och köraren Jacques Anthoine flyttade in till Sverige 1626. (Durbuybrevet)
Räckarmästaren Jean Anthoine kontrakterades 1627 i Liège.
1655: Österby 2, Gimo 2, Hillebola 2
1672: Lövsta 1, Österby 2
1694: –

Bailli

Hovslagaren Michel Bailli flyttade in till Sverige 1633. (Norrköpingslistan)
1655: Österby 1
1672: –
1694: Forsmark 5

Bastin

Smältaren Clement Bastin nämns från och med 1638 i Österbybruk.
1655: Österby 2
1672: –
1694: –

Baudou

Jan Baudou, slutligen kolfogde vid Österbybruk, flyttade in till Sverige 1633. (Norrköpingslistan)
1655: Österby 7
1672: Lövsta 3, Österby 4, Gimo 2
1694: Österby 9, Gimo 2, Vattholma 2

Bayard

Masmästaren Jacques Bayard kontrakterades 1627 i Liège.
1655: Österby 3
1672: Forsmark 2, Älvkarleby 4
1694: Västland 2, Älvkarleby 2

Bertheau

Skogshuggaren Jean Bertheau, senare mjölnare, flyttade in 1632 från Liège till Österby bruk. (Norrköpings Journal D)
1655: Lövsta 2
1672: –
1694: Öregrund 2

* de Besche

År 1595 flyttade Welam de Besche in från Liège till Sverige.
1672: Öregrund 4
1694: Österby 3, Öregrund 2

Bevy

Skogshuggaren Nicolas Bevy från Liège kontrakterades 1632. Smältarmästaren Martin Bevy och smältardrängarna Pierre och Benoît antogs 1636 till tjänst i Sverige. (Aubleybrevet) En tredje Bevy var den Philip som från och med 1639 fanns vid Lövstabruk.
1655: Lövsta 2, Forsmark 4, Hillebola 1
1672: Lövsta 6, Forsmark 1, Berkinge 4
1694: Lövsta 8, Forsmark 6, Berkinge 3, Harg 4, Öregrund 2

* Billet

Hammarsmeden Hector Bille kontrakterades 1634 och fanns två år senare vid Sigulskvarns bruk.
1672: Västland 1
1694: Strömsberg 2

le Blanc

Räckaren Henri le Blanc nämns 1628 i Norrköping.
1655: Österby 2
1672: Österby 4
1694: Österby 4, Skebo 2

* Bonnevier

Räckarmästaren Henri Bonnevier nämns 1624 i Finspång. (Räckaren Johan Bonnevier vid Forsmarks bruk hör möjligen till en annan släkt.)

1694: Lövsta 7, Forsmark 2,
Älvkarleby 2

* Bossard

François Bossart nämns 1636 i
Flögfors. Han blev slutligen
kolfogde vid Lövstabruk.

1672: Lövsta 1

1694: Lövsta 2, Österby 5

Boudry

Bokaren Jean Bodruf kontrakte-
rades i Liège 1626.

1655: Österby 2

1672: Lövsta 2

1694: –

Bourguignon

Kolaren Johan Bourguignon
nämns i Lövstabruk från och med
1638.

1655: Lövsta 1

1672: –

1694: –

Bovin

Mästersmältaren Nicolas de
Bouvengne kontrakterades 1627 i
Liège. Mästersmältaren Johan
Bovin nämns från och med 1643 i
Lövstabruk. Redan 1620
kontrakterades i Sedan
mästersmältaren Poncelet Bovin,
som eventuellt var far till Johan
Bovin i Lövstabruk.

1655: Lövsta 2, Åkerby 2

1672: Lövsta 7, Vattholma 2,
Harg 2

1694: Lövsta 6, Gimo 5,
Forsmark 3

le Brun

Räckardrängen Jean le Brun
kontrakterades 1627 i Liège.
Skogshuggaren, senare smältaren
Simon le Brun kom 1632 från
Liège till Österbybruk. Vid
Lövstabruk fanns 1634 Pacques le
Brun.

1655: Lövsta 2, Österby 1,
Hillebola 2

1672: Älvkarleby 4

1694: Älvkarleby 5

Carlier

Skogshuggaren Martin Carlier
från Sedan kontrakterades 1624 i
Amsterdam.

1655: Österby 3, Forsmark 2,
Hillebola 2

1672: Österby 2

1694: Österby 2, Gimo 4

Chevet

Smältardrängen Johan Chevais
finns från och med 1644 i
Österbybruk.

1655: Österby 2

1672: –

1694: –

le Chotton

Oxköraren Jan le Chotton flyttade
1626 in till Sverige. (Durbuy-
brevet)

1655: Gimo 2

1672: Gimo 2

1694: –

Clement Breda

Räckaren Hubert Clement
kontrakterades 1625 i Liège. Hans
hustru Subille Counot bodde 1628
i Sedan.

1655: Västland 2

1672: Älvkarleby 2

1694: Älvkarleby 9

le Clerc

Grytgjutaren Wincentius nämns
1597 i Nyköping. Gryt- och
lodgjutaren Johan de Vincent
nämns 1607 i Jönköping men
flyttade senare till Värmland. Han
hade flyttat in från Frankrike.

1655: Lövsta 4

1672: Lövsta 1

1694: –

du Clou

Willem du Clou nämns 1630 i
Norrköping men blev senare
kolare i Forsmark.

1655: Lövsta 2, Österby 1

1672: Berkinge 2

1694: Västland 2

Collinet

Mästersmältaren Anthoine Collinet antogs 1636 till tjänst i Sverige. (Aubleybrevet)
1655: Strömsberg 2
1672: Strömsberg 1
1694: –

Courtehou

Mästersmältaren Philippe Courtehou från Liège kontrakterades 1635 i Amsterdam.
1655: Berkinge 2
1672: Gimo 3
1694: Österby 2

Cudriaux

Hjulkmakaren Martin Cudriaux kontrakterades 1631 i Finspång. Hans hustru bodde 1632 i Sedan.
1655: Forsmark 2
1672: –
1694: –

Dandanel

Masmästaren Noel Dandanel kontrakterades 1624 i Liège. År 1633 kom Noel och Nicolas Dandanel till Sverige. (Norrköpingslistan)
1655: Gimo 2, Hillebola 3
1672: Österby 2, Harg 2
1694: Tobo 3, Vattholma 2, Harg 2

Douhan

Jan de Han nämns 1634 i Leufsta räkenskapsbok. Smältaren Gillius Douhan fanns vid Österby bruk från och med 1638.
1655: Åkerby 2, Hillebola 2, Ullfors 2
1672: Åkerby 4, Hillebola 3, Ullfors 2
1694: Lövsta 4, Åkerby 2, Hillebola 3, Ullfors 2

Dubois

Masmästaren Joassing du Bois nämns 1630 i Finspång och Navekvarn. Kolaren François och Jacques Dubois kom till Sverige 1633. (Norrköpingslistan) Smältaren Mårten Dubois fanns från och med 1642 vid Österbybruk.
1655: Österby 1, Västland 2, Ullfors 2
1672: Österby 3, Västland 2, Åkerby 1, Vattholma 2
1694: Österby 21, Gimo 4, Forsmark 5, Vattholma 3

Farke

Masmästaren Michel Fark fanns från och med 1629 vid Forsmark.
1655: Forsmark 2
1672: Västland 2
1694: –

de Fer

Kolaren Quintin Andersson nämns i Berkinge 1639.
1655: Berkinge 2
1672: Berkinge 6
1694: Berkinge 9

* Ficqué

Robin, Pacqué och Nicolas Ficqué kom 1633 till Sverige. (Norrköpingslistan)
1672: Forsmark 3
1694: –

* François

Anthoine François fanns 1630 vid Lövstabruk.
1672: Österby 2, Gimo 2, Hillebola 2
1694: Gimo 3, Harg 2, Vällnora 2

* Frumerie

Martin Frumerie kontrakterades 1635 i Amsterdam.
1672: Öregrund 2
1694: Öregrund 2

Galan

Smältarmästaren Johan Lusset kontrakterades 1625 i Liège. Namnet ändrades senare till

Galan. Hammarsmeden Martin Galan nämns i Forsmark från och med 1640.

1655: Forsmark 2, Hillebola 3

1672: Forsmark 6

1694: Forsmark 6, Berkinge 2

Gelotte

Räckardrängen François Gelotte kontrakterades 1625 i Liège. Nicolas Gelotte fanns från och med 1640 vid Lövestabruk.

1655: Åkerby 2

1672: Älvkarleby 2

1694: Söderfors 3

Giers

Matthieu Herceau flyttade 1626 in till Sverige. (Durbuybrevet)

1655: Lövsta 2, Forsmark 2

1672: Älvkarleby 2

1694: Forsmark 3, Älvkarleby 2

Gille

Snickardrängen Henri Gille kontrakterades 1628 i Liège. Hovslagaren Jean Gille nämns från och med 1629 i Lövestabruk.

1655: Lövsta 3

1672: Lövsta 2, Gimo 2, Vattholma 2

1694: Lövsta 3, Österby 8,

Gimo 2

*** Godou**

Hjulmakaren Jean Godou kontrakterades 1627 i Liège.

1672: Ullfors 2

1694: Ullfors 3

Goffin

Kolaren Thomas Goffin kontrakterades 1621 i Sedan. En Martin Goffin omnämns 1631. (Norrköpings journal)

1655: Österby 2, Berkinge 2

1672: Gimo 2, Berkinge 2, Västland 4

1694: Österby 4, Berkinge 6, Västland 2, Ullfors 4,

Vattholma 2

Grenier

Kolaren Colas Grenier flyttade in till Sverige 1633.

(Norrköpingslistan)

1655: Åkerby 2

1672: Åkerby 2

1694: –

Guillaume

Räckarmästaren Toussaint Guillaume kontrakterades 1627 i Liège.

1655: Lövsta 7, Forsmark 3, Västland 2, Åkerby 2

1672: Lövsta 7, Österby 2,

Gimo 2, Forsmark 2, Ullfors 2, Vattholma 2, Älvkarleby 2

1694: Lövsta 8, Åkerby 6, Hillebola 2, Vattholma 3, Söderfors 3, Skebo 7

Henin

Masmästaren Joes Henin kontrakterades 1627 i Liège.

Mästersnickaren Martin Henin kontrakterades även i Liège men drygt två månader tidigare.

1655: Strömsberg 1

1672: Berkinge 2, Strömsberg 2

1694: Berkinge 3, Strömsberg 4, Öregrund 2

Hubinet

Skogshuggaren Jean Hubinet nämns 1629 i Finspångs register och mästersmältaren Aman Hubinet 1630 vid Lövestabruk.

1655: Österby 4, Gimo 2

1672: Lövsta 4, Österby 4, Hillebola 2, Harg 2

1694: Lövsta 8, Harg 14

Lucas

Räckaren Nicolas Lucas flyttade 1633 in till Sverige. (Norrköpingslistan)

1655: Ullfors 4⁶³⁵

1672: Lövsta 2, Älvkarleby 2

1694: –

---

⁶³⁵ Även en Johan Lucas bodde vid Ullfors bruk. Det går tyvärr inte att ange hur många hans familj omfattade eftersom mantalslängden är defekt.

Magnette

Räckarmästaren Jean Magnette antogs 1636 till tjänst i Sverige. (Aublebyrevet)
1655: Gimo 2
1672: Gimo 2
1694: Gimo 7

le Maigre

Skogshuggaren Pierre le Maigre kontrakterades 1624 i Amsterdam.
1655: Berkinge 2
1672: Lövsta 4
1694: Lövsta 3, Gimo 2

Maltsio

Maltsio kolare nämns vid Forsmarks bruk från och med 1640.
1655: Forsmark 2
1672: Forsmark 2
1694: –

de Marte

Köraren Nicolas de Marte nämns från och med 1638 i Österbybruk.
1655: Österby 2
1672: –
1694: –

Martelleur

Masmästaren Jean Martelleur kontrakterades 1626 i Liège.
1655: Västland 2, Åkerby 2, Ullfors⁶³⁶
1672: Gimo 3, Vattholma 3, Älvkarleby 2, Harg 1
1694: Hillebola 2, Ullfors 7, Vattholma 2

Martin

Mästerkolaren Pierre Martin och hans bröder Jean, Laurent och Christoph kontrakterades i Liège 1627.
1655: Österby 2
1672: Gimo 2
1694: Österby 4

---

⁶³⁶ Clas Martelleur bodde vid Ullfors bruk. Det går tyvärr inte att ange hur många hans familj omfattade eftersom mantalslängden är defekt.

Martinel

Räckarmästaren Frans Martinel fanns vid Lövstabruk åtminstone från 1638.
1655: Lövsta 8
1672: Lövsta 4, Forsmark 2, Öregrund 2
1694: Lövsta 7, Forsmark 2, Öregrund 4

Mathieu

Michel Mathy var 1625 lodgjutare i Finspång.
1655: Västland 2
1672: –
1694: Västland 4, Söderfors 6

Michot

Bastin Michots hustru Rachelle Vivienne fanns 1621 i Sedan.
1655: Österby 2
1672: –
1694: –

Mineur

Kolaren Anthoine Mineur kontrakterades 1628 i Liège.
1655: Österby 1, Åkerby 2, Hillebola 2
1672: Lövsta 2, Gimo 2, Åkerby 2, Ullfors 2
1694: Lövsta 3, Strömsberg 2, Åkerby 3, Söderfors 4

*** Monier**

Kolaren Martin Monier fanns 1635 i Bränn-Ekeby.
1672: Lövsta 2
1694: Lövsta 4

*** Muskin**

Smältarmästaren Pierre Muskin från Liège kontrakterades 1635 i Amsterdam.
1694: Västland 3

de Nis

Skogshuggaren Anthoine de Nis nämns 1629 i Finspång.
1655: Lövsta 4
1672: Lövsta 7
1694: Lövsta 2

Nonnet

Smältarmästaren Noel Nonnet
kontrakterades 1627 i
Amsterdam.
1655: Österby 3
1672: Älvkarleby 1
1694: –

* Oudart

Kolaren Johan Oudart nämns från
och med 1638 vid Österbybruk.
1672: Lövsta 2, Älvkarleby 2
1694: Österby 2

Ouzeaux

Köraren och kolaren Lambert
Ouzeaux antogs 1636 till tjänst i
Sverige. (Aubleybrevet)
1655: Lövsta 2
1672: –
1694: –

*Pasar

Nicolas Pasar flyttade 1632 in till
Sverige från Liège.
1672: Älvkarleby 3
1694: Älvkarleby 3

Personne

Snickarmästaren och masugns-
uppbbyggaren Jean Personne kon-
trakterades 1628 i Liège.
1655: Lövsta 2
1672: Österby 2
1694: –

Pescheur

Byggmästaren Petter Pescheur
finns vid Västland från och med
1644.
1655: Västland 2
1672: Åkerby 1
1694: –

Philip

Oxköraren Jean Philippe Simon
reste 1626 med sin familj till
Sverige. (Durbuybrevet)
1655: Österby 3, Åkerby 2
1672: –
1694: –

Pira

Plåtsmeden Jean Pira kontraktera-
des 1626 i Liège.
1655: Österby 2
1672: Österby 3
1694: Österby 9

* Poncelet

Kolaren Noel Poncelet nämns
1633 i Västland. Han kom samma
år till Sverige.
(Norrköpingslistan)
1672: Lövsta 2, Gimo 2
1694: Lövsta 3

Poulain

Hammarsmeden Michel Poulain
nämns 1640 i Forsmark.
1655: Österby 2
1672: Forsmark 3, Öregrund 3
1694: Forsmark 2, Öregrund 7

Pousette

Bröderna smältarmästaren Gode-
froid och smältardrängen Martin
Pousette kontrakterades 1627 i
Liège.
1655: Österby 1, Gimo 4,
Västland 2
1672: Lövsta 4, Österby 4,
Gimo 2, Åkerby 2, Älvkarleby 3,
Harg 2
1694: Lövsta 5, Österby 5,
Gimo 5, Åkerby 2, Skebo 2,
Älvkarleby 3, Öregrund 2

de Pré

Bröderna Jasper, Jean och Pierre
samt deras kusiner Nicolas och
Martin de Pré, samtliga murare
från Chimay, kontrakterades i
Liège 1627.
1655: Österby 2
1672: –
1694: –

* Robert

Kolaren Martin Robert nämns
1635 i Julita.
1672: Österby 2
1694: Österby 1

du Sausoy

Gilles, Pierre och Claude du Sausoy flyttade 1633 in till Sverige. (Norrköpingslistan)

1655: Lövsta 2, Västland 1

1672: –

1694: –

Sporon

Bokaren François Sporon kontrakterades 1627 i Liège.

1655: Lövsta 3

1672: Lövsta 6, Harg 2

1694: Lövsta 3, Forsmark 4, Västland 3, Strömsberg 2, Harg 8

Tilman

Smältarmästaren Nicolas Tilman kontrakterades 1635 i Liège.

1655: Lövsta 3

1672: Lövsta 4, Forsmark 2, Vattholma 2

1694: Lövsta 5, Forsmark 2, Åkerby 2, Vattholma 5

Tissier

Hjulmakaren Jean Tissiers hustru på Lövstabruk nämns 1636.

1655: Österby 2

1672: Österby 2

1694: Österby 4

Vincent Rafflier

Kolaren Henri Vincent Rafflier reste 1626 till Sverige. (Durbuy-brevet)

1655: Gimo 1

1672: Gimo 2

1694: Gimo 4

Willmot

Köraren Nicolas Willmot kom till Österbybruk från Liège 1632.

1655: Lövsta 3, Åkerby 4

1672: –

1694: –

Bilaga 1.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Antalet mantalsskrivna valloner 1655, 1672 och 1694 i Dannemora bergslag

<i>De Geer-bruken</i>	1655	1672	1694
Lövsta	54	73	81
Österby	57	39	84
Gimo	15	30	38
Tobo	-	-	3
<hr/>			
<i>De Besche-bruken</i>			
Forsmark	19	23	40
Berkinge	8	16	23
<hr/>			
<i>Vervierbruken</i>			
Västland	15	9	16
Strömsberg	3	3	10
<hr/>			
<i>Lemmens bruk</i>			
Hillebola	17	7	7
Åkerby	20	12	15
Ullfors	8	8	16
<hr/>			
<i>Övriga orter</i>			
Vattholma	-	13	19
Älvkarleby	-	29	26
Söderfors	-	-	16
Harg	-	9	30
Vallnora	-	-	2
Skebo	-	-	11
Öregrund	(Uppgift saknas)	13	23
Dannemora	-	-	-
SUMMA	216	284	460

T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Bilaga 2.

Valloner nämnda i kyrkoarkiven inom Dannemora bergslag 1636-1693

Med utgångspunkt från bilaga 1 redovisar jag här de valloner som nämns i kyrkoräkenskaper och vigsel-, dop- och begravningslängder i församlingarna i Dannemora bergslag inom tidsgränsen för undersökningen, 1636-1693.

Vallonernas förnamn och släktnamn återges på en lång rad olika sätt i kyrkobokföringen. Den här bilagan kan inte användas för att studera under vilka namnformer vallonerna antecknats eftersom jag valt att normalisera släktnamnen i enlighet med en namnlista i Kjell Lindblom, *Vallonsläkter under 1600-talet*.⁶³⁷ Det kan till exempel i originalet stå "Gilliam" när jag skriver "Guillaume". När större avvikelser förekommer har den ursprungliga formen angivits inom hakparentes. På samma sätt har utelämnade släktnamn och dylikt markerats. En asterisk * vid en dopuppgift betyder att faddrar nämns från och med detta dop. I ett källkritiskt återgivande av uppgifterna bör också datum, gåvor till kyrkan, antalet valloner i förhållande till svenskar och liknande finnas med. För den här undersökningen har jag inte ansett det möjligt att utföra det arbetet.

Bladåker

Kyrkoarkivalier 1636-93 saknas i Uppsala landsarkiv.

Börstil

Kyrkoarkivalier 1636-93 saknas i Uppsala landsarkiv.

---

⁶³⁷ Lindblom 1990, s. 284-296.

Dannemora

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: husförhörlängd A I:1 1686-94 och kyrkoräkenskaper L I:1 från och med 1650. Dop- och vigselbok C:1 börjar först 1694. Inga valloner nämns.

Edebo

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Stockholms stadsarkiv: kyrkoräkenskaperna L I:1 har en lucka för 1600-talets andra hälft. Dop- och begravningsbok C:1 finns från 1688. Vigselbok C:1 finns först från 1699. Inga valloner nämns.

Film

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: Dopbok C:1 från 1684 och begravningsbok C:1 från 1679, vigselbok däremot först från 1722. Flyttningslängd B:1 för åren 1688-1700.

Dop

De åtta första sidorna (1684-86) har utelämnats eftersom de är defekta och svårlästa.

1687

Raphael Pousettes son Raphael
Jakob Oudarts son Jakob
Johan Piras son Noach

1688

* Märten Roberts son Märten
Jakob Gilles dotter Margreta
Clas Dubois son Simon
Jakob Anjous son Clas
Jakob Bossards dotter
Anders Baudous dotter Margeta

1689

Göran Dubois son Johan
Clas [?] dotter Johanna
Abraham Tissiers son Giliam
Göran Courtehous son Göran
Noe Dandenels son Johannes
Jakob Oudarts son Frans
Noe Baudous dotter Johanna
Johan Gilles dotter Anna

1690

Jakob Anjous son Noe
Jakob Bossards dotter Annika
Johan Piras dotter Maria

1691

Johan Tissiers barn Welam
Noe Gilles son Mattias
Jakob Oudarts son Johan
Johan Dubois barn Jakob
Clas Gilles dotter Catlin
Samuel Dubois dotter Barbro (ej faddrar)

* Abram Tissiers son Abram
Göran Courtehous son Anton

1692

Gottfred Pousettes son Johan
Clas Gilles dotter Johanna
Noe Baudous dotter Rakel
Clas Guillaumes dotter Margeta
Noe Gilles son Mattias

Bilaga 2.T Hällander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Anders Baudous son Andreas
Jakob Anjous son Jakob
1693
Johan Piras son Clas
Jakob Oudarts son Per
Noe Dandenels barn Per

Rikard Piras dotter Catlin
Noe Godous dotter Margaret
Hjulmakaren Johan Tissiers dotter
Maria

Begravningar

1679
Byggmästaren Johan Tissiers barn
Johan Pira
Clas Dandenels son
1681 (delvis defekt)
Henrik le Blancs [Blanks] hustru
1682
Frans Baudous dotter
Rigar Piras son
1683
Clas Carlier
Masmästaren Mats Dandanel
Johan Hubinets hustru
1684
Clas Godous son
1685
Clas Dubois dotter Elisabet
Noe Pousettes svärmor
Toussaint Guillaumes son
1686
Henrik Carliers son
Clas Anjous änka

1687
Henrik Carlier
Jakob Tissier
1688
Johan Hubinet
Abraham Tissiers lilla dotter
1691
Noe Gilles barn
Clas Gilles späda barn
Göran Courtehou
Frans Pousette
1692
Mårten Roberts hustru
Mårten Roberts dotter Barbro
Anders Martin
Henrik Pira
Göran Courtehou's änka
1693
Mårten Robert
Noe Gille
Henrik le Blanc [Blank]

Forsmark

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: dop-, vigsel- och begravningsbok C:1 finns från och med 1677. Kyrkoräkenskaper saknas förutom en utgiftskladd L III:1 1687-88.

Vigslar

1678 Toussaint Bovin och Maria [Tilman]

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

- 1680 Hammarsmedsdräng Mattias Galan och Karin Jonsdotter
1680 Johan Michelsson och Barbro Gottfridsdotter Tilman
1681 Clas Dubois och Catlin Tilman
1682 Unge Böne [Bevy] och hustru Judith [Personne]
1683 Michel Bertheau och Cattlin Bevy
1683 Daniel de Besche och jungfru Catharina Christina Lillienbergh
1683 Antonius François och Karin Wilhelmsdotter
1684 Unge Jacob Gäste och Jen, dotter till mästare Frans [Personne] i Kallerö
1685 Hammarsmeden Frans Martinel, Lövestabruk och pigan Maria Mårtensdotter Dubois, Forsmark
1687 Erik Michelsson de Fer och pigan Karin Eriksdotter
1687 Hammarsmed Zacharias Mårtensson [Galan] och pig. Margreta Jakobsdotter
1688 Johan Andersson Tysk och hustru Jehenna Magnette
1688 Hammarsmed Pierre Guillaume och jungfru Jehenna Tilman
1689 Hammarsmed Henrik Mineur, Lövestabruk och Brita Andersdotter
1689 Hammarsmed Michael Bailli och Brita Eriksdotter
1689 Hammarsmed Michael Hubinet, Hargs bruk och Margareta Poulain
1690 Hammarsmed Frans Martinel och hustru Margareta Matsdotter
1691 Henrik Hansson Bado och jungfru Catharina Mårtensdotter Dubois
1692 Borgaren, handelsman i Stockholm Jakob Classon Farke och jungfru Maria Carlsdotter Bevy
1693 Daniel Bailli och Mari Wijt
1693 Hammarsmed Louis Bailli och pigan Brita Danielsdotter

Dop

1677	1682
Smeden Mattias Giers son Mattias	Toussaint Bovins dotter Maria
Hammarsmeden Carls dotter	Johan Bonneviars son Lorens
Catlin [Bevy]	Mattias Giers son Andreas
Johan Bonneviars dotter Kerstin	1683
Toussaint [Bovins] dotter Maria	Clas Dubois dotter Maria
1680	Carl Bevys dotter Anna
* Mattias Galans dotter Karin	1684
Toussaint Bovins dotter Marta (ej faddrar)	Michel Baillis dotter Maria
1681	Johan Sporons son Henrik
* Hammarsmeden Michel Baillis	Johan Bonneviars dotter Margreta
tvilling söner Carl och Malsio	Toussaint Bovins dotter
Johan Sporons dotter Elisabeth	Henrik Dubois dotter Elisabet
	1685
	Unge Böne [Bevys] son Böne

Bilaga 2.T Hällander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Johan Bonneviars dotter Maria
Clas Dubois son Johan
Hammarsmeden Carl Bevys dotter Sara
1686
Hjulmakaren Johan [Ficqués] son Johannes
1687
Böne Bevys son Fans
Toussaint Bovins dotter Margreta
Michel Baillis son Israel
Carl Bevys son Carl
1688
Clas Dubois son Gottfrid
Zacharias Mårtensson Galans dotter Catharina
1689
Böne Bevys son Johannes
Toussaint Bovins dotter Anna

Johan Bonneviars dotter Sophia
Hammarsmeden Zacharias Galans dotter Brita
1690
Zacharias Galans dotter Margretha
1691
Clas Dubois dotter Barbro
Frans Martinels dotter Johanna
Böne Bevys son Carl
1692
Toussaint Bovins dotter Elisabeth
Johan Bonneviars dotter Catharina
Hammarsmeden Zacharias [Galans] dotter Johanna
1693
Clas Dubois dotter Maria
Frans Martinels son Frans

Begravningar

1678
Clas Farkes hustru Maria Eriksdotter
1679
Hustru Maria Pousette
Frans Martinel
1681
Johan Sporons dotter
1683
Unge Böne Bevys dotter Maria
1684
Gamle Böne [Bevy]
Johan Bonneviars dotter Margreta
1685
Matronan hustru Jehenna Giers [Gärse]
Hammarsmeden Michael Poulain

1687
Henrik Bayard
Hustru Jehanna, gamle Michael Poulains änka
1688
Mäster Johan Kyn [Ficqué], ålder-
man över Svea Riks och bälg-
makare uti Knutby socken och
Åsby bruk
Hustru Maria Schevy [Chevet?]
1689
Johannes Bailli
Hammarsmeden Zacharias Galans
hustru Brita
Hammarsmeden Michel Baillis
son Michael
1690
Maria, Clas Dubois dotter

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

1692	Sophia
Mäster Malsio på Rångsön	Hammarsmeden Michel Bailli
1693	Maria Clasdotter Dubois
Johan Lorens [Bonneviers] dotter	

Gräsö

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I a:1 finns från 1689. En 1765 rekonstruerad längd redovisar vigda och begravda från 1689. Inga valloner nämns.

Harg

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I a:1 finns från och med 1634. Inga valloner nämns.

Hållnäs

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: från och med 1665 finns både kyrkoräkenskaper L I:1 och dop-, vigsel- och dödbok C:1. Inga valloner nämns.

Häverö

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Stockholms stadsarkiv: födelse- och dopboken C:1 innehåller uppgifter om vigda, döpta och begravda från och med 1688. Kyrkoräkenskaper L I:1 finns från och med 1695. Inga valloner nämns.

Hökhuvud

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I:1 finns från och med 1685. Inga valloner nämns.

Knutby

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I:1 finns från och med 1631 och födelse- och dopbok C:1 med uppgifter om vigda, döpta och begravda från och med 1674. Inga valloner nämns.

Lena

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I a:1a finns från och med 1633 och födelse- och dopbok C:1a med uppgifter om vigda från och med 1683 och om döpta och begravda 1683-86.

Vigslar och dop

Inga uppgifter om vallonvigslar har påträffats i födelse- och dopboken eller kyrkoräkenskaperna. Endast för åren 1683-86 finns uppgifter om döpta barn. Av dem är endast en vallon, hammarsmeden Jakob Piras dotter Lotta Maja Pira, som döptes 1683. Ingen av dopbarnets fyra faddrar var vallon.

Begravningar

I kyrkoräkenskaperna nämns gåvor vid följande begravningar:

1660 Tomas Goffins barn	1681 Martelleurs barn
1661 Tomas Goffins barn	1683 Michel Martelleurs dotter
1664 Tomas Goffins barn	1683 Jakob Goffins son Mårten
1665 Hammarsmeden Jakob Goffin	1684 Michel Martelleurs son Mårten
1667 Mårten Bourguignons svärmor	1685 Clas Guillaumes dotter
1671 Gottfrid Guillaumes son	1685 Martelleurs son
1676 Gottfrid Guillaume	1687 Jakob Goffins lille son
1677 Frans Tilmans dotter	1687 Michel Martelleurs mor
1680 Petter Goffins barn	1690 Johan Goffins barn
	1693 Toussaint Guillaumes dotter

Singö

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Stockholms stadsarkiv saknas.

Skäfthammar

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I:1 börjar 1675 och födelse- och dopboken C:1 med uppgifter om vigda, döpta och begravda 1679.

Vigslar

1679 Jakob Anjou och Jehenna Guillaume
1679 Johan Magnette och Jehenna Pousette
1679 Mårten Carlier och Johanna

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

1683 Johan Guillaume och Maria Magnette
1683 Gottfrid Pousette och Jen Mineur
1684 Anton Magnette och Anna Guillaume
1685 Jacob Dubois och Barbro Pousette
1686 Daniel Dubois från Österby och Annika Pousette
1690 Clas Gille från Österby och Carin Vincent
1690 Samuel Dubois från Österby och Margareth Vincent
1691 Henrik Pira från Österby och Johanna Magnette
1692 Unge Gottfrid [Pousette] och Anna le Chotton
1692 Mats Pedersson, Vreta och hustru Jenna vid bruket

Dop

1679	1687
Anton Mineurs son Anton	Anton Mineurs son Johannes
1680	* Michel Bovins dotter Annika
Jean Magnettes dotter Jen	1688
1681	Unge Gottfröö [Pousettes] och
Michel Bovins dotter Catharina	Susannas dotter Catharina
Frans Anjous son Clas	Philip le Maigres [Lemoins] och
1682	Maries dotter Annika
Johan Baudous dotter Brita	Daniel Dubois och Annas son
Mårten Carliers dotter Anna	Mårten
1683	Köraren Johan Carliers och Ker-
Johan Magnettes son Jean	stin Lovitzdotter [Courtehou]
Anton Mineurs dotter Catlin	dotter Margretha
Johan Baudous dotter Marie	Johan Baudous och Margarethas
Frans Anjous son Clas	dotter Johanna
1684	Jakob Dubois och Barbro dotter
Johan Carliers son Philipp	Katarin
Johan Baudous dotter Catharina	1689
Mårten Carliers dotter Johanna	Frans Anjous och Jennas son
1685	Noach
Anton Mineurs dotter Sara	Masmästaren Clas Dandenels och
Unge Gottfrid [Pousettes] son	Jenna [Pousettes] dotter Jen
Gottfrid	Johan Magnettes och Jenna [Til-
1686	mans] dotter Sara
Johan Magnettes dotter Jeanne	Anton Mineurs och Lisbeths son
Jakob Dubois dotter Barbro	Isaac
Johan Baudous son Johan	Gottfröö [Pousettes] och Susannas
Mårten Carliers son Philip	son Mårten

Bilaga 2.T Hällander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Philip le Maigres [Lemens] och
Marias son Frantz
Mårten Carliers och Jens son Phi-
lip
1690
Michel Bovins och Maries son Ja-
cob
Unge Gottfröö [Pousettes] och
Susannas son Jean
Daniel Dubois och Annas son
Gottfröö
1691
Jakob Dubois och Barbros dotter
Marie
Johan Baudous och Margreths
dotter Anna
Anton Mineurs och Lisbeths son
Jakob

1692
Hammarsmeden Philip [le
Maigres] och Marie [Bevys] barn
Jean Magnettes och Jennas son
Clas
Clas Gilles och Karins son Mat-
tias
Clas Dandenels och Jenna [Pou-
settes] dotter Abigael
Kolaren Daniel [Dubois] och An-
na [Pousettes] dotter Karin
1693
Mäster Michel Bovins och
Margriths son Henrik

Begravningar

1685
Martin Carlier vid bruket
1691
Gottfred Pousettes hustru Susanna
Anton Mineurs barn
1693
Johan Baudous hustru och barn
Johan Baudou

Söderfors

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: födelse- och dopboken C:1 innehåller uppgifter om vigda och döpta från och med 1689 och om begravda från 1690.

Vigda

1689 Lorens Mineur och (?)
1693 Nils Martin och Vilhelms änka

Döpta

1689 Henrik Mineurs barn
1689 Lorens Martins son Matthias
1690 Lorens Mineurs dotter Catharina
1690 Nils Martins dotter Maria
1691 Johan Martins son Lorens
1691 Lorens Martins dotter Maria
1692 * Lorens Mineurs dotter Margretha
1693 Johan Martins dotter Maria
1693 Henrik Mineurs döttrar Maria och Ingrid

Tegelsmora

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I a:1 finns 1616-38 och från och med 1654.

Begravningar

1683 Masmästaren Toussaint Sporons son
1687 Masmästaren Antonius

Tensta

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I:1, L III:1 finns med luckor från och med 1644. Födelse- och dopbok C:1 med uppgifter om vigda, döpta och begravda finns från 1671. Inga valloner nämns.

Tierp

Kyrkoarkivalier 1636-93 saknas i Uppsala landsarkiv.

Tolfta

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper finns från och med 1650 i Västlands dopbok C:1 och dopbok C:1 finns från och med 1688.

Vigslar

1686 Johan Bayard

1686 Johan Henin

Dop

1688 * Maria, dotter till hammarsmeden Frans Billet

1689 Brita, dotter till hammarsmeden Johan Henin

1690 Catharina, dotter till Pierre Mineur

1690 Frans, son till hammarsmeden Frans Billet

1692 Margreta, dotter till Frans Billet

1692 Anna, dotter till hammarsmeden Johan Henin

1693 Johan, son till mästersmältaren Per Mineur

Begravningar

1676 [Jacqueline Poulain,] Petter Henins mor

1681 Frans Billets barn

1683 Frans Billets mor

1689 Wilhelm Vervier

1690 Frans Billets barn

1692 Philip Guillaumes barn

Ununge⁶³⁸

Kyrkoarkivalier 1636-93 saknas i Stockholms stadsarkiv.

---

⁶³⁸ Ununge hörde inte till Dannemora bergslag. Församlingen tas ändå upp här eftersom vallonerna vid Skebo bruk tidvis räknades dit.

Valö

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I a:1 finns från och med 1673.

Vigslar

1680 Jakob Douhan i Berkinge
1682 Philip le Maigre [de Mayn]
1683 Per le Maigre [de Main] och Anna Goffins dotter i Berkinge
1684 Johan Oudart, Lövstabruk

Begravningar

1674 Mattias de Fers barn	1677 Johan de Fers barn
1674 Erik Kentings [= de Fers] hustru	1679 Michel de Fers barn
1674 Mäster Goffin	1681 Michel de Fers barn
1675 Frans Bevys barn	1681 Mattias Galans barn
1676 Michel de Fers barn	1682 Johan Goffins barn
1676 Leonard de Fers två barn	1684 Johan Goffins barn
1677 Mattias de Fers barn	1685 Johan de Fers barn
1677 Michel de Fers barn	1688 Johan Goffins barn
1677 Mats de Fers barn	1692 Hammarsmeden Johan Gof- fin

Väddö

Kyrkoarkivalier 1636-93 saknas i Stockholms stadsarkiv.

Västland

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: dopbok C:1 finns från och med 1688.

Dop

1688 * Annika, Philip Guillaumes dotter
1689 Grytgjutaren [Clas Martins] dotter
1689 Smeden Matts Martins son
1690 Lovis, smältaren Noe [Douhans son med Johanna Guillaume]
1690 Henrik, byggmästaren Per Goffins son

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

1691 Annika, hammarsmeden Johan Goffins dotter
1691 Annika, Johan du Clous [Glos] dotter
1692 Lars, hammarsmeden Clas Muskins son
1692 Maria, Johan Sporons dotter
1693 Jakob, Johan Bayards i Staf son

Älvkarleby

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I:1 och L I:2 finns för åren 1630-80 och 1683-1735.

Begravningar

1668 Noe Verlaines barn
1669 Noe Verlaines barn
1676 Johan Henin på bruket
1678 Per Gille vid Harnäs
1684 Bertram Pasars son Bertram
1684 Johan le Bruns barn
1686 Johan och Anton Nonnes mor
1691 Michel Martelleur
1693 Johan le Bruns barn på Ön

Öregrund

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I:1 finns för åren 1680-92 men lånas inte ut på grund av sitt skick.

Österlövsta

Kyrkoarkivalier 1636-93 i Uppsala landsarkiv: kyrkoräkenskaper L I:1 finns från och med 1592 och dopbok C:1 från och med 1661.

Vigslar

1650	1652
Pierre Willmot	Frans Sporon, Lövestabruk
1651	Pierre Mineur, Åkerby
Israel Guillaume, Lövestabruk	1654
Johan de pua [= Olivier de Pois?], Lövestabruk	Köraren Gouverneur, Lövestabruk
	Lorens Mineur, Hillebola
	Gottfrid Pousette, Gimo

Bilaga 2.T Hällander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

1655	1671
Frans Martinel, Lövestabruk	Johan Martelleur från Harg
1657	1672
Johan Guillaume, Forsmark	Johan Guillaume, Lövestabruk
Mattias Gille, Lövestabruk	Johan Bossard
1658	Johan Pagard
Frans Sporon, Lövestabruk	1673
1659	Johan Douhan, Hillebola
Johan Sporon, Lövestabruk	Clas Hubinet, Lövestabruk
1660	1675
Frans Tilman, Lövestabruk	Clas Tilman, Åkerby
Johan Lucas, Älvkarleby	1676
Johan le Cotton, Lövestabruk	Carl Bevy, Lövestabruk
1661	1677
Johan Gille	Toussaint Sporon, Lövestabruk
Gottfrid Martinel	1678
Hjulmakaren Mårten [Robert],	Samuel Hubinet, Lövestabruk
Åkerby	1679
1662	Israel Hubinet
Jakob Tilman, Lövestabruk	Bälgmakaren mästare Johan Kin
Jakob Bevy, Lövestabruk	[= Ficqué]
Clas Gelotte, Åkerby	Mårten Douhan, Hillebola
1664	1680
Gottfrid Guillaume, Lövestabruk	Clas Guillaume, Lövestabruk
Johan Godou, Lövestabruk	Per Bovin, Lövestabruk
Per Gille, Ullfors	1681
1665	Frans Hubinet, Lövestabruk
Jakob Pagard, Lövestabruk	Henrik Guillaume, Lövestabruk
1668	Mattias Guillaume
Toussaint Guillaume, Lövestabruk	1682
Antonius Pousette	Clas Martinel, Lövestabruk
Göran Sporon, Lövestabruk	Per Bevy, Lövestabruk
1669	Frans Bossard, Lövestabruk
Mårten Bevy, Lövestabruk	Johan Douhan, Söderfors
Michel Bovin, Lövestabruk	1683
Pierre Sporon, Lövestabruk	Clas Bovin, Lövestabruk
1670	Lorens Mineur, Åkerby
Philip Tilman, Lövestabruk	Johan de Nis, Skälsjön
Frans Anjou	1684
Johan de Nis	Per Bonnevier, Lövestabruk
Hubert le Maigre [de Main],	1685
Lövestabruk	Simon Bovin, Lövestabruk

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Jakob Tilman, Lövestabruk
Clas Dandenel, Åkerby
1686
Noe Douhan, Lövestabruk
Daniel Martelleur, Hillebola
Joris François, Hillebola
Henrik Bonnevier, Lövestabruk
Gottfrid Guillaume, Lövestabruk
Michel Guillaume, Åkerby
1687
Clas Hubinet, Lövestabruk
1688
Abram Hubinet, Harg
Lorens Bonnevier, Lövestabruk

Dop

1661
Michel Guilloumes barn, Lövestabruk
Michel Douhans barn, Åkerby
Anders Martinels barn, Lövestabruk
Johan Sporons barn, Åkerby
Johan Goffins barn, Hillebola
Johan Piras [Birats] barn, Åkerby
1662
Gottfrid Tilmans barn
Mårten Martinels barn, Lövestabruk
Simon le Bruns barn, Hillebola
Jakob Oudarts barn, Lövestabruk
Johan Gilles barn, Lövestabruk
Michel Douhans barn, Åkerby
Johan Sporons barn, Lövestabruk
Mattias Bovins dotter Sara, Lövestabruk
Gottfrid Martinels barn, Lövestabruk
Jakob Douhans barn, Åkerby
Clas Guilloumes barn, Lövestabruk

1689
Jakob Bovin, Lövestabruk
Daniel Sporon, Lövestabruk
Frans Sporon, Lövestabruk
1690
Clas Martinel, Lövestabruk
Frans Douhan, Lövestabruk
Gottfrid Guillaume, Lövestabruk
1691
Jakob Hubinet, Lövestabruk
1693
Johan Farke, Hålldammen
Michel Guillaume, Åkerby

Johan Bovins barn Jakob, Lövestabruk
Roberts barn, Lövestabruk
Frans Sporons barn, Åkerby
1663
Mjölnaren Anton [Boudrys] barn, Lövestabruk
Frans Sporons barn, Lövestabruk
Johan Gilles barn, Lövestabruk
Mattias Gilles barn, Lövestabruk
Andreas Martinels barn, Lövestabruk
Hjulmakaren Mårtens [Roberts] barn, Åkerby
Smältaren Gottfrids [Pousettes] barn, Hillebola
Jakob Tilmans barn, Lövestabruk
Louis Guilloumes barn, Lövestabruk
Johan Galans barn
Michel Guilloumes barn, Lövestabruk
Jakob Bevys barn, Lövestabruk
Johan Farkes dödfödda barn, Hillebola

Byggmästaren [Hubert Gilles]
barn, Lövstabruk
Unge Clas Gelottes barn, Åkerby
1664
Hjulmakaren Mårten [Roberts]
barn
Lorens Mineurs barn, Hillebola
Hjulmakaren [Jan Hubinets] barn,
Lövstabruk
Gottfrid Tilmans barn,
Lövstabruk
Simon le Bruns barn, Hillebola
Hubert Garniers barn, Åkerby
Masmästaren Frans [Sporons]
barn, Åkerby
Jakob Tilmans barn, Lövstabruk
Jakob Bevys barn, Lövstabruk
Mattias Gilles barn, Lövstabruk
Johan le Maigres [le Mans] barn,
Lövstabruk
Lorens Guillaumes barn, Lövsta-
bruk
Frans de pois [= Olivier de Pois?]
barn, Åkerby
1665
Martin Martinels barn, Lövsta-
bruk
Johan Martinels barn, Lövstabruk
Clas Gelottes barn, Åkerby
Byggmästaren Hubert [Gilles]
barn, Lövstabruk
Gottfrid Martinels barn, Hillebola
Mårten Douhans barn, Hillebola
Matthias Bovins dotter Elisabeth,
Lövstabruk
Mjöl'naren Anton [Boudrys] barn,
Lövstabruk
Johan Bovins barn, Lövstabruk
Jakob Oudarts barn, Lövstabruk
Jakob Douhans barn, Åkerby
Anders Martinels barn, Lövsta-
bruk
Gottfrid Guillaumes barn, Lövsta-
bruk
Johan Godous barn, Lövstabruk
Jakob Tilmans barn, Lövstabruk
Michel Guillaumes barn, Lövsta-
bruk
1666
Lorens Mineurs barn, Åkerby
Simon le Bruns barn, Hillebola
Johan Douhans barn, Lövstabruk
Martin Martinels barn, Lövsta-
bruk
Hubert Garniers barn, Åkerby
Masmästaren Frans [Sporons]
barn, Åkerby
Colas Gelottes [Galliottis] barn,
Hillebola
Mjöl'naren Anton [Boudrys] barn,
Lövstabruk
Per Mineurs barn, Lövstabruk
1667
Michel Douhans barn, Åkerby
Byggmästaren Hubert [Gilles]
barn, Lövstabruk
Louis Guillaumes barn, Lövsta-
bruk
Johan Hubinets barn, Lövstabruk
Jakob Bevys barn, Lövstabruk
Anders Martinels barn, Lövsta-
bruk
Jakob Douhans oäkta barn, Åker-
by
Mårten Douhans barn, Hillebola
1668
Johan Douhans barn, Åkerby
Jakob Tilmans barn, Lövstabruk
Hjulmakaren Mårten [Roberts]
barn
Mattias Bovins barn, Lövstabruk
Jakob Oudarts barn
Philip Bevys barn, Lövstabruk
Mårten Martinels barn

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Per Sporons oäkta barn, Valnäs
Lorens Mineurs barn, Åkerby
Hubert Garniers barn, Åkerby
Johan Bovins barn, Lövestabruk
Michel Douhans barn, Åkerby
1669
Johan Douhans barn, Åkerby
Mjölhnaren Anton [Boudrys] barn
Toussaint Guillaumes barn
Louis Guillaumes barn, Lövesta-
bruk
Anton Pousettes barn, Lövestabruk
Mårten Bevys barn, Lövestabruk
Bertram Pousettes barn, Lövesta-
bruk
Clas Poncelets barn, Lövestabruk
Michel Guillaumes barn, Lövesta-
bruk
Göran Sporons barn, Lövestabruk
Bertram Sporons barn
Jakob Bevys barn, Lövestabruk
Anders Martinels barn, Lövesta-
bruk
1670
Martin Roberts barn, Åkerby
Jakob Tilmans barn, Lövestabruk
Anton Bovins barn, Lövestabruk
Mårten Douhans barn, Hillebola
Byggmästaren Hubert [Gilles]
barn, Lövestabruk
Lorens Mineurs barn, Åkerby
Jakob Moniers barn, Håkansbo
Michel Bovins barn, Lövestabruk
Anton Pousettes barn, Åkerby
Masmästaren Hubert [Garnies =
Greniers] barn, Åkerby
Bertram Pousettes barn, Lövesta-
bruk
Jakob Hubinets barn, Hillebola
Toussaint Guillaumes barn, Lövesta-
bruk

1671
Per Sporons barn, Lövestabruk
Mats Bovins barn, Lövestabruk
Johan Antons [de Nis] barn, Skäl-
sjön
Philip Tilmans barn
Masmästaren [Clas François]
barn, Hillebola
Johan Sporons barn, Lövestabruk
Jakob Douhans dotter, Åkerby
Philip Bevys barn, Lövestabruk
Johan Lucas barn, Lövestabruk
Matthias Martinels barn, Lövesta-
bruk
1672
Jakob Oudarts barn, Lövestabruk
Jakob Bevys barn, Lövestabruk
Hubert le Maigres [de Mains]
barn, Lövestabruk
Louis Guillaumes barn, Lövesta-
bruk
Mjölhnaren Anton [Boudrys] barn,
Lövestabruk
Byggmästaren Hubert [Gilles]
barn
Clas Poncelets barn, Lövestabruk
Jakob Tilmans barn, Lövestabruk
Masmästaren Hubert [Garnies =
Greniers] barn, Åkerby
Jakob Douhans barn, Åkerby
1673
Toussaint Guillaumes barn, Lövesta-
bruk
Antoine Pousettes barn, Lövesta-
bruk
Jakob Moniers barn, Håkans-
boskogen
Clas Lucas barn, Lövestabruk
Johan Bossards barn, Lövestabruk
Johan Hubinets barn, Lövestabruk
Jakob Hubinets barn, Hillebola
Per Gilles barn, Åkerby

Bilaga 2.T Hällander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

- 1674
Per Sporons barn, Lövstabruk
Hubert le Maigres [le Mains]
barn, Lövstabruk
Göran Sporons barn, Lövstabruk
Anders Martinels barn, bruket
Hammarmeden Lorens [Bonneviers]
barn, Lövstabruk
Mattias Bovins barn, Lövstabruk
Clas Hubinets barn, Lövstabruk
Johan de Nis barn, Lövstabruk
Louis Guillaumes barn
Byggmästaren Hubert [Gilles]
barn, Lövstabruk
1675
Bertram Pousettes barn, Lövstabruk
Jakob Bevys barn, Lövstabruk
Michel Guillaumes barn, Lövstabruk
Antonius Pousettes barn, Lövstabruk
Clas Lucas barn, Lövstabruk
Philip Bevys barn, Lövstabruk
Frans Martinels barn, Lövstabruk
Hubert le Maigres [le Mens] barn,
Lövstabruk
Clas Hubinets barn, Lövstabruk
Jakob Tilmans barn, Lövstabruk
Clas Poncelets barn
1676
Göran Sporons barn, Lövstabruk
Per Pousettes barn, Hillebola
Philip Tilmans barn, Lövstabruk
Bastian Pousettes barn, Lövstabruk
Johan Guillaumes barn, Lövstabruk
Jakob Hubinets barn, Hillebola
Frans Martinels barn, Lövstabruk
Clas Tilmans barn, Åkerby
Johan Lucas barn, Åkerby
Philip Bevys barn, Lövstabruk
1677
Mårten Pousettes barn, Åkerby
Johan Douhans barn, Hillebola
Anders Martinels barn, Lövstabruk
Philip Tilmans barn, Lövstabruk
Göran Sporons barn, Lövstabruk
Per Sporons son Jakob
Philip Tilmans dotter Jen
Byggmästaren [Hubert Gilles]
barn, Hillebola
Johan de Nis barn, Skälsjön
Johan Hubinets barn, Lövstabruk
Carl Bovins barn, Lövstabruk
Jakob Bevys barn, Lövstabruk
Bertram Pousettes barn, Lövstabruk
1678
Unge Lorens [Bonneviers] barn,
Lövstabruk
Hubert Garniers [= Greniers]
barn, Åkerby
Hubert le Maigres [de Mens]
barn, Lövstabruk
Johan Bayards barn, Gibo
Masmästaren [Clas François]
barn, Hillebola
Toussaint Bovins barn, Lövstabruk
Johan Douhans barn, Hillebola
Philip Bevys barn, Lövstabruk
Per Pousettes barn, Hillebola
Johan Guillaumes barn, Lövstabruk
Jakob Tilmans barn, Lövstabruk
Jakob Hubinets barn, Åkerby
Clas Hubinets barn, Lövstabruk
1679
Johan Hubinets barn, Lövstabruk
Anton Pousettes barn
Clas Poncelets barn, Lövstabruk

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Jacob Moniers barn, Brunsbo
Johan Lucas barn, Lövestabruk
Anders Martinels barn, Lövestabruk
And. Lorens [Bonneviers] barn, Lövestabruk
Henrik Tilmans barn, Lövestabruk
Philip Tilmans barn, Lövestabruk
Philip Bevys barn, Lövestabruk
1680
Jean Hubinets barn, Lövestabruk
Hubert le Maigres [de Mens] barn, Lövestabruk
Frans Martinels barn, Åkerby
Collas Tilmans barn, Åkerby
Masmästaren [Clas François] barn, Hillebola
Israel Hubinets barn, Lövestabruk
Per Sporons barn, Lövestabruk
Clas Hubinets barn, Lövestabruk
Mårten Douhans barn, Hillebola
Unge Lorens [Bonneviers] barn, Lövestabruk
Clas Muskins barn, Lövestabruk
Charles Bevys barn, Lövestabruk
Jean Guillaumes barn, Lövestabruk
1681
Anton Pousettes barn, Lövestabruk
Jakob Bevys barn, Lövestabruk
Philip Bevys barn, Lövestabruk
Jakob Monies barn, Håkansbo-
kogen
Collas Hubinets dotter Elin
Lorens [Bonneviers] son Pierre, Lövestabruk
Anders Martinels dotter Catharina
Henrik Tilmans son Clas, Lövestabruk
Pierre Bonneviers dotter Margareta, Lövestabruk
Jakob Douhans son Gillius, Hillebola
Mårten Douhans dotter Catharina, Hillebola
Philip Tilmans dotter Catharina, Lövestabruk
Clas François dotter Catharina, Hillebola
1682
Clas Guillaumes son Michel, Lövestabruk
Israel Hubinets barn, Lövestabruk
Johan Douhans barn, Hillebola
Johan Lucas son Lorens, Åkerby
Johan de Nis dotter Elin, Lövestabruk
Johan Martelleurs dotter Karin, Hillebola
Johan Hubinets barn, Lövestabruk
Henrik Guillaumes dotter Catharina, Lövestabruk
Byggmästaren [Hubert Gilles] son Henrik, Lövestabruk
Clas Hubinets barn, Lövestabruk
1683
Philip Bevys barn, Lövestabruk
Johan Guillaumes barn, Lövestabruk
Hubert le Maigres [Le Mens] barn, Lövestabruk
Mattias Guillaumes barn, Lövestabruk
1684
Henrik Tilmans son Noe, Lövestabruk
Clas Hubinets barn, Lövestabruk
Philip Tilmans barn, Lövestabruk
Anton de Nis barn, Lövestabruk
Anton Pousettes barn, Lövestabruk
Johan de Nis barn, Skälsjön
Johan Douhans barn, Hillebola
Anton Bonneviers son Anders, Lövestabruk

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Pål Bevys dotter Margreta, Lövs-
stabruk
Jakob Bevys dotter Rachel, Lövs-
stabruk
Philip Bevys son Isak, Lövsstabruk
Henrik Guillaumes barn, Lövssta-
bruk
Lorens Mineurs barn, Åkerby
Paul Pousettes barn, Åkerby
Pierre Bonneviars son Laurentz,
Lövsstabruk
Philip le Maigres [Le Mens] barn,
Lövsstabruk
Collas Martinels barn, Lövsstabruk
1685
Matthy Guillaumes barn, Lövssta-
bruk
Johan Hubinets son Pädher, Lövs-
stabruk
Pierre le Maigres [Le Mens] dot-
ter Jeanne, Lövsstabruk
Jakob Oudarts dotter Maria, Lövs-
stabruk
Clas Martinels barn, Lövsstabruk
Clas Hubinets dotter Karin, Lövs-
stabruk
Clas Martinels dotter Johanna,
Lövsstabruk
Jean Guillaumes son Johan, Lövs-
stabruk
Pierre Bevys dotter Maria, Lövs-
stabruk
Anton Pousettes dotter Catharina,
Lövsstabruk
Simon Bovins dotter Maria, Lövs-
stabruk
Pierre Bovins dotter Maria, Lövs-
stabruk
Hubert le Maigres [le Mens] son
Johan, Lövsstabruk
Toussaint Guillaumes son Tussin
Clas Guillaumes son Collas, Lövs-
stabruk
Johan de Nis dotter Maria, Skäl-
sjön
1686
Lorens Bonneviars son Pehr, Lövs-
stabruk
Per Sporons son Clas, Lövsstabruk
Clas Poncelets dotter Maria, Lövs-
stabruk
Philip Bevys son Jakob, Lövssta-
bruk
Henrik Tilmans dotter Johanna,
Lövsstabruk
Filip Tilmans son Henrik, Lövs-
stabruk
Jakob Tilmans dotter Karin, Lövs-
stabruk
Jakob Hubinets son Michel
Anton de Nis son Johannes, Lövs-
stabruk
Clas Muskings son Clas, Lövs-
stabruk
Frans Martinels son Anders, Lövs-
stabruk
Clas Bovins barn, Lövsstabruk
Clas Hubinets son Clas, Lövssta-
bruk
1687
Mats Guillaumes son Michel,
Lövsstabruk
Per Bovins son Jakob, Lövsstabruk
Anders Bonneviars son Johannes,
Lövsstabruk
Pål Pousettes son Pål, Åkerby
Anton Pousettes son Per
Daniel Martelleurs dotter Jänn,
Hillebola
Lorens Bonneviars dotter Marita,
Lövsstabruk
Henrik Bovins son Lars, Lövssta-
bruk

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Toussaint Sporons son Toussaint
Israel Hubinets son Anton
Jan Marteleurs son Petter, Hillebola
Clas Tilmans dotter Barbro, Åkerby
Jan de Nis dotter Elicka, Skälsjön
Simon Bovins son Isak, Lövestabruk
Gottfrid Guillaumes dotter Anna, Lövestabruk
Jan Bovins son Daniel, Lövestabruk
1688
Pierre Bovins son Pierre
Jakob Douhans dotter Karin, Lövestabruk
Philip Tilmans son Mårten, Lövestabruk
Pierre Bonneviars son Pierre, Lövestabruk
Jean Guillaumes son Israel, Åkerby
Jean Douhans dotter Anna, Hillebola
Gabriel Guillaumes barn, Lövestabruk
Frans Martinels dotter Annika, Lövestabruk
Henrik Tilmans dotter Susanna, Lövestabruk
Mårten Moniers son Jakob, Håkansboskogen
Pierre Bevys son Jean, Lövestabruk
1689
Clas Bovins dotter Karin
Israel Hubinets son Israel
Anton Pousettes son Jean
Clas Muskins son Henrik, Lövestabruk

Clas Hubinets dotter Marita, Lövestabruk
Jakob Tilmans son Anders, Lövestabruk
Mats Guillaumes son Erik, Lövestabruk
Pierre Pousettes dotter Marita, Lövestabruk
Jan de Nis son Olof, Halldammen
Anders Bonneviars son Henrik, Lövestabruk
Daniel Marteleurs dotter Katlin
Jan Bovins son Bengt
Henrik Mineurs son Jan, Lövestabruk
* Lorens Bonneviars son Henrik, Lövestabruk
1690
Toussaint Sporons son Jakob, Hålldammen
Jean Martelleurs dotter Anna, Hillebola
Israel Hubinets son Jean, Lövestabruk
Lorens Mineurs barn, Åkerby
Daniel Sporons dotter Marita, Åkerby
Paul Pousettes son Gottfrid, Åkerby
Pierre Bovins son Frans, Lövestabruk
Pierre Tilmans dotter Marita, Lövestabruk
Frans Sporons son Frans, Åkerby
Philip Tilmans dotter Maria, Lövestabruk
Frans Martinels dotter Johanna, Lövestabruk
Henrik Tilmans dotter Maria, Lövestabruk
Clas Guillaumes son Per, Åkerby

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Pierre Bovins dotter Brita, Lövs-
stabruk
Clas Tilmans son Jakob, Åkerby
Charles Bevys dotter Anna, Lövs-
stabruk
1691
Henrik Mineurs son Anders, Lövs-
stabruk
Frans Bossards son Jakob, Lövs-
stabruk
Jean Douhans son Jean
Colas Martinels son Mårten
Clas Hubinets son Samuel, Lövs-
stabruk
Clas Bovins dotter Maria, Lövs-
stabruk
Frans Douhans dotter Ellika, Lövs-
stabruk
Michel Guillaumes son Anders,
Åkerby
Gottfrid Guillaums son Michel,
Lövsstabruk
Hubert le Maigres [Lemens]
dotter Marita, Lövsstabruk
Anton Pousettes son Bertil, Lövs-
stabruk (ej faddrar)
* Clas Martinels son Anders,
Lövsstabruk
Jean Douhans dotter Brita, Åker-
by
Jakob Douhans dotter Maria, Hil-
lebola (ej faddrar)
Jean de Nis dotter Annika, Håll-
dammen (ej faddrar)
Pierre Bevys dotter Marita, Lövs-
stabruk (ej faddrar)
1692
* Unge Lorens Bonneviars son
Henrik, Lövsstabruk
Mats Guillaumes dotter Maria,
Lövsstabruk

Jakob Hubinets son Johan, Lövs-
stabruk
Noe Douhans dotter Johanna,
Lövsstabruk
Israel Hubinets son Michael, Lövs-
stabruk (ej faddrar)
* Pierre Bovins dotter Anna, Lövs-
stabruk
Johan Hubinets dotter Anna, Lövs-
stabruk
Jakob Tilmans dotter Margretha,
Vidväg
Paul Pousettes dotter Maria,
Åkerby (ej faddrar)
* Toussaint Sporons dotter Maria,
Lövsstabruk
Daniel Sporons dotter Anna, Lövs-
stabruk
Unge Frans Bossards dotter
Martha, Lövsstabruk
Jakob Bovins dotter Elisabet,
Lövsstabruk
Colas Guillaumes son Johan,
Åkerby
Henrik Mineurs dotter Helena,
Lövsstabruk
Mårten Moniers son Jakob, Hå-
kansboskogen
Frans Martinels dotter Lisbeth,
Lövsstabruk
Simon Bovins dotter Johanna,
Lövsstabruk
1693
Lorens Mineurs son Pierre, Åker-
by
Clas Andrea Martinels dotter
Barbro, Lövsstabruk
Henrik Tilmans son Henrik, Lövs-
stabruk
Colas Bovins dotter Lisbeth, Lövs-
stabruk

Pierre Bonneviars son Anders,
Lövstabruk
Jean de Nis son Andreas, Håll-
dammen

Pierre Bovins dotter Karin, Löv-
stabruk

Begravningar

1633
Fransosen Clas kolares barn, Löv-
stabruk
1637
Fransosen Henrik le Blancs
[Blanks] son, Lövstabruk
Ett fransosbarn, Lövstabruk
1639
Fransosen Henrik le Blanc
[Blank], Lövstabruk
1640
Clas [?] fransyska hustru, Lövsta-
bruk
1641
Clas kolares barn, Lövstabruk
1643
Nicolas Lucas barn, Hillebola
Fransosen Clas Bovins barn, Löv-
stabruk
1644
Klensmeden Johan Guillaume,
Lövstabruk
Fransosen Simon Lebruns barn,
Åkerby
Masmästarens fransosbarn
1645
Petters Antons fransosbarn, Hille-
bola
Fransosen hammarsmeden Johan
le Brun, Hillebola
Köraren Gouverneurs hustru,
Lövstabruk

1646
Clas Garniers barn, Åkerby
Fransosen Antonius [de Nis] dot-
ter, Skälsjön
Mårten Nälss [= Martinels] fran-
soshustru, Lövstabruk
1647
Kolaren Lovis [Philips] barn,
Åkerby
En fransösk kvinna, Hillebola
Jakob Douhans fransyska hustru,
Hillebola
Mårten Pousettes barn, Hillebola
1648
Michel Oudarts barn, Lövstabruk
Clas Bevys barn, Lövstabruk
1649
Johan Bourgies barn, Lövstabruk
Frans Sporons barn, Lövstabruk
Clas Tilmans barn, Lövstabruk
Clas Guillaumes barn, Åkerby
1650
Lovis Guillaumes barn, Åkerby
Frans Sporons hustru, Lövstabruk
Clas Bovin, Lövstabruk
Frans Sporons moder, Lövstabruk
1651
Mårten Pousette, Hillebola
Mårten Douhans barn, Åkerby
1652
Clas Lucas dotter

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

1654	Fransosen Bothe Matzon, Åkerby
Fransosen Gouverneur, Lövsstabruk	Unge Frans Sporons barn, Lövsstabruk
Frans Martinel, Lövsstabruk	1660
1655	Clas Guillaumes son, Åkerby
Fransosen Clas Bevy, Lövsstabruk	Johan Martelleurs hustru, Hillebola
1656	Johan Martelleur, Hillebola
Israel Guillaumes barn, Lövsstabruk	1661
Michel Guillaumes barn, Lövsstabruk	Simon le Bruns barn, Hillebola
Gottfrid Tilmans barn, Lövsstabruk	Clas Toussaints [Guillaumes?] barn, Åkerby
Michel Oudarts barn, Lövsstabruk	Johan Sporons barn, Lövsstabruk
Gillius Douhan, Hillebola	Mattias Gilles barn, Lövsstabruk
Simon le Bruns barn, Hillebola	1662
Gillius Douhans barn	Michel Douhans hustru och barn, Åkerby
Simon le Bruns barn, Hillebola	Hjulmakaren [Jan Hubinets] barn, Lövsstabruk
1657	1663
Johan Douhan, Åkerby	Jakob Bevys barn, Lövsstabruk
Toussaint Guillaume, Lövsstabruk	Louis Guillaumes barn, Lövsstabruk
Israel Guillaume och hans barn, Lövsstabruk	Clas Gelottes hustru, Åkerby
Gottfrid Tilmans barn, Lövsstabruk	Gottfrid Tilmans barn, Lövsstabruk
Gottfrid Tilmans dotter	Kolfogden Clas Gelotte, Åkerby
Kolaren Frans Giers son	Mattias Gilles barn, Lövsstabruk
Toussaint Guillaume, Lövsstabruk	Jakob Tilmans barn, Lövsstabruk
Kolaren Frans Giers, hans hustru och två barn	Unge Clas Gelottes barn, Åkerby
Israel Guillaumes barn	Byggmästaren Hubert [Gilles] barn, Lövsstabruk
Kolaren Frans Giers barn	1664
Israel Guillaume	Clas Garniers barn, Åkerby
Kolaren Frans Giers barn	Jakob Pagards hustru, Lövsstabruk
1658	Jakob Tilmans barn, Lövsstabruk
Mats Willmots barn, Åkerby	Johan le Maigres [de Mains] barn, Lövsstabruk
Toussaint Guillaumes hustru, Lövsstabruk	1665
Masmästaren Johan Marteleur, Åkerby	Anders Martinels barn, Lövsstabruk
1659	
Mats Willmots barn, Åkerby	

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Mjölaren Antonius [Boudrys] barn, Lövestabruk Smältaren Johan Godous hustru och barn, bruket 1666	Den gamle fransosen Frans Pou- sette 1673
Simon le Brun, Hillebola Anders Olofssons hustru Jeanne och deras barn, Åkerby 1667	Masmästaren Antonius [Bovin?] Philip Bevys son Philip Bevys hustru, Lövestabruk Masmästaren Clas [François] barn, Hillebola Jakob Douhans barn, Åkerby
Hjulmakaren Mårten [Roberts] barn, Åkerby 1668	Hubert le Maigres [de Mans] barn, Lövestabruk Bertram Pousettes barn, Lövs- tabruk
Michel Douhans barn, Åkerby Johan Douhans barn, Åkerby 1669	Köraren Clas Willmot, Lövs- tabruk 1674
Jakob Dubois barn, Åkerby Bertram Pousettes barn, Lövs- tabruk	Byggmästaren Hubert [Gilles] son, Lövestabruk Skrivaren Louis Bevy ”vid Leufsta bruk av reform. calvinsk”
Göran Sporons barn, Lövestabruk Köraren Clas Willmots hustru, Lövestabruk	Clas Lucas barn, Lövestabruk Göran Sporons barn, Lövestabruk Philip Tilmans barn
Michel Guillaumes dotter, Lövs- tabruk	Frans Guillaumes barn, Lövs- tabruk
Clas François barn, Hillebola Mårten Roberts barn, Åkerby Antonius Pousettes barn, Lövs- tabruk 1671	Göran Sporons barn, Lövestabruk Louis Guillaumes barn, Lövs- tabruk Johan Bovins svärmor, Lövs- tabruk 1675
Gamle kolaren Jakob Pagard, Lövestabruk Philip Bevys barn, Lövestabruk Clas François son, Hillebola Jakob Douhans mor, Åkerby 1672	Mästersmältaren gamle Clas Tilman, Nyhammaren Andreas Bevy, Lövestabruk 1676
Lorens Mineur, Åkerby Mårten Douhans barn, Hillebola Lovis Guillaumes barn, Lövs- tabruk	Vincent de Clair [le Clerc], Lövs- tabruk Johan Bourguignons hustru, Lövs- tabruk 1677
Byggmästaren Hubert [Gilles] barn, Lövestabruk Masmästaren Antonius [Bovins?] hustru Catlin	Hammarmeden Lorens [Bonne- viers] dotter, Lövestabruk

Bilaga 2.T Hållander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

Johan le Bruns hustru, Åkerby Hammarmeden Johan Bovin, Lövstabruk	1684
Johan Douhans barn, Hillebola Göran Sporons barn, Lövstabruk Clas Huberts barn, Lövstabruk Per Mineurs dotter, Åkerby	Mästerräckaren Louis Guillaume, Lövstabruk Jakob Bevys barn, Lövstabruk
1678	1685
Johan le Maigres [de Mains] son, Lövstabruk	Jakob Tilmans hustru Anna, Löv- stabruk
Johan Mineur, Lövstabruk Michel Guillaume, Lövstabruk Clas François barn, Hillebola	Clas Poncelets mor, Lövstabruk Köraren Johan Pagard, Lövsta- bruk - svåger till Johan Andersson vid Gibo. Bägge drunknade i Finnsjön.
1679	Johan de Nis barn, Skälsjön, 11 år gammalt
Henrik de Clerc [le Clerc], Hil- lebola ”till dödsskjuten av Hans Hanss hammarsmed ibidem”	Gamle kolaren [Johan] Bour- guignon, Lövstabruk
Hubert le Maigres [le Mains] barn Frans Sporons son, Lövstabruk	1686
1680	Philip Bevys barn, Lövstabruk Unge Lorens [Bonneviers] barn, Lövstabruk
Mårten Douhans barn, Hillebola Masmästaren Frans Sporon, Löv- stabruk	Israel Hubinets barn, Lövstabruk Frans Martinels barn, Lövstabruk
Johan le Maigres [de Mains] hustru, Lövstabruk	1687
Toussaint Guillaume, Lövstabruk	Hjulmakaren Johan Hubinet, Löv- stabruk
1681	Lorens Bonneviars hustru, Löv- stabruk
Pake le Bruns hustru, Åkerby Philip Bevys barn, Lövstabruk	Masmästaren Per Sporon, Lövsta- bruk
1682	Henrik Guillaumes barn, Lövsta- bruk
Israel Hubinets barn, Lövstabruk Johan de Nis barn, Lövstabruk Byggmästaren Hubert [Gilles] barn, Lövstabruk	Toussaint Sporons barn, Lövsta- bruk Philip Bovins barn, Lövstabruk Toussaint Guillaumes hustru, Åkerby
1683	Antoine Pousettes barn, Lövsta- bruk
Anton Pousettes två barn, Lövsta- bruk	Hustru Johanna Tilmanss, Lövsta- bruk
Johan de Nis hustru, Lövstabruk Philip le Maigres [le mäns] barn, Lövstabruk	Jakob Oudarts hustru, Lövstabruk
Henrik Tilmans barn, Lövstabruk	

Bilaga 2.T Hällander, Vägen in i sockenkyrkan, Uppsala 2003

1688	Lorens Bonneviars barn, Lövstabruk
Jakob Tilmans son, Lövstabruk	Per le Maigre [le Main], Lövstabruk
Jakob Bevys barn, Lövstabruk	Anders Martinels dotter, Lövstabruk
Israel Hubinets barn, Lövstabruk	1691
Anders Martinel, Lövstabruk	Henrik Guillaumes barn, Lövstabruk
Gottfrid Guillaume, Lövstabruk	1692
1689	Pål Pousettes barn, Åkerby
Israel Hubinets barn	Mästerräckaren Jakob Douhan, Hillebola
Johan de Nis barn, Skälsjön	Daniel Martelleurs hustru, Hillebola
Hubert le Maigres [le Mans] barn, Lövstabruk	Jakob Douhan, Lövstabruk
Antoine Pousettes barn, Lövstabruk	1693
Philip Bevys barn, Lövstabruk	Clas Bovins barn, Lövstabruk
Jakob Tilmans son, Lövstabruk	Antoine de Nis son, Smedstorpet
Henrik Guillaume, Lövstabruk	Isak Gilles barn, Skåltorpet
Laurens Bonneviars barn, Lövstabruk	Carl Bevys svärmor, Lövstabruk
Johan Farkes hustru, Hålldammen	Bertram Bayard, Lövstabruk
Masmästaren Frans Sporon, Åkerby	Masmästaren Daniel Sporon, Lövstabruk
Antoine Pousettes hustru, Lövstabruk	Salige Daniel Sporons barn, Lövstabruk
1690	
Johan Douhans barn, Hillebola	

Östhammar

Kyrkoarkivalier 1636-93: saknas i Uppsala landsarkiv.

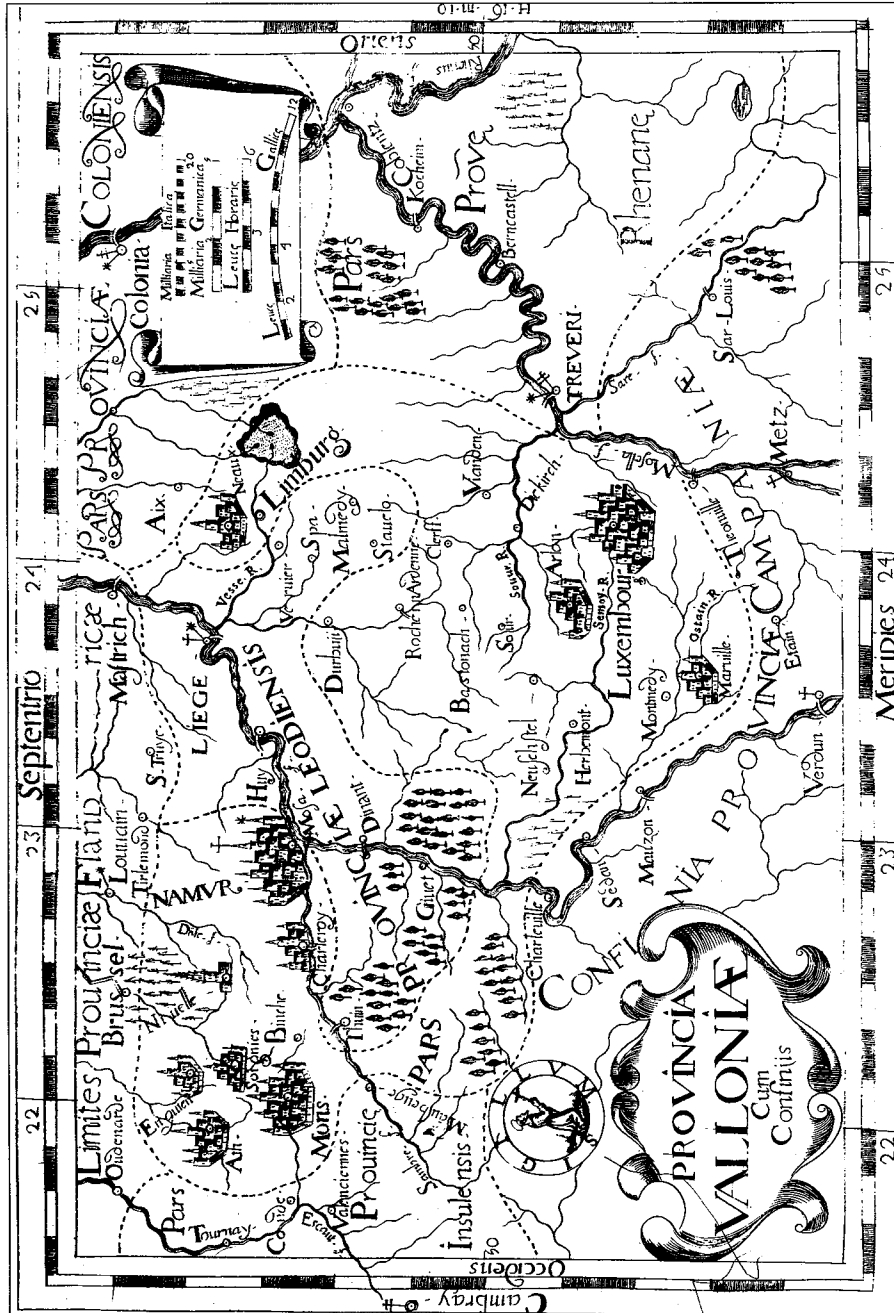
Karta 1 - Vallonernas hemland

Karta 1 - Vallonernas hemland

Även om den här kartan är från 1712 så har den valts eftersom den upptar i stort sett alla undersökningens viktiga orter. Kartans gränser betecknar kapucinordens kyrkoprovin "Wallonia". Kartan är häntad från *Wallonie. Atouts et références d'une Région* 1995, och publicerad med tillstånd av Ministère de la Région wallonne, Namur.

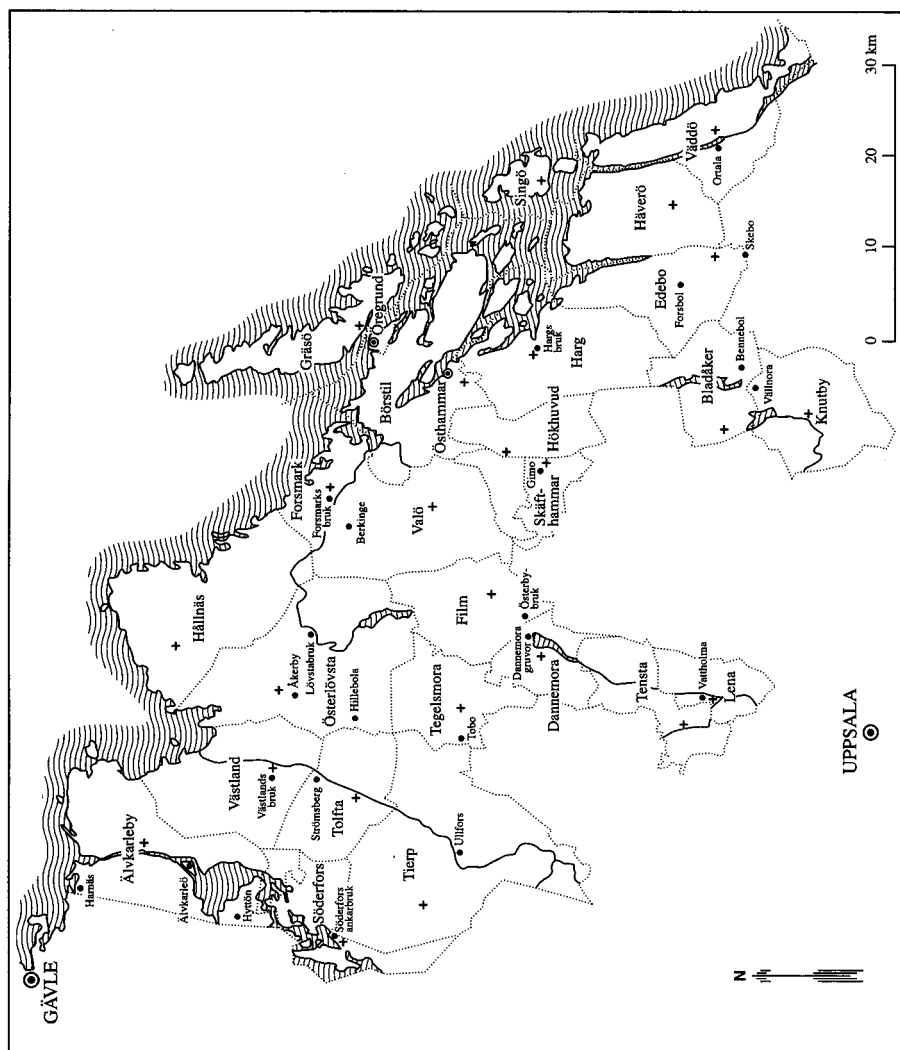
Karta 1 - Vallonernas hemland

Karta 2 - Dannemora bergslag vid 1600-talets slut

På kartan har församlingar och järnbruk markerats. Det är läget vid 1600-talets slut som redovisas. Forsmarks församling fick först år 1800 sin nuvarande omfattning efter att tidigare endast ha omfattat ett mindre område. Kartan är ritad av Christina Wernström, Institutionen för geovetenskaper, Uppsala universitet

Karta 2 - Dannemora bergslag vid 1600-talets slut

Personregister

- Acontius, 15
 Acrelius, 48
 Alba, hertigen av, 10
 Allard, 134
 Alströmer, 134
 Amnelius, 90
 Anckarström, 113, 114
 Anders tyske kolaren, 19
 Anjou, 24, 45, 99, 101, 102,
     132, 166, 176, 177, 181,
     182, 188
 Anjou, Lars Anton, 24
 Anna Clasdotter, 116
 Anna Olofsdotter, 94
 Anthelius, 14
 Anthoine, 45, 48, 55, 56, 78,
     83, 94, 96, 109, 134, 166
 Antonius, masmästare, 102
 Appelgren, 29, 165
 Baazius, 92
 Bailli, 45, 50, 103, 104, 105,
     166, 178, 179
 Balthazari, Jacobus, 46, 70
 Barbro Johansdotter, 98
 Barshier, 93
 Bastin, 45, 72, 134, 166
 Baudou, 45, 72, 94, 96, 99,
     101, 102, 103, 111, 112,
     113, 130, 131, 132, 133,
     134, 135, 166, 176, 177,
     182, 183
 Bayard, 45, 81, 98, 103, 104,
     106, 107, 108, 113, 114,
     115, 130, 131, 132, 166,
     179, 185, 187, 192, 201
 Beck, 64
 Benzelius, 10, 148
 Bergius, 89, 127
 Bertheau, 39, 42, 68, 69, 117,
     166, 178
 Besche, de, 13, 16, 30, 31, 33,
     34, 49, 50, 51, 52, 57, 75,
     76, 81, 83, 103, 106, 117,
     118, 135, 136, 141, 166, 178
 Beurreus, 12
 Bevy, 39, 42, 50, 55, 67, 68,
     94, 95, 100, 101, 102, 103,
     104, 105, 115, 118, 130,
     132, 138, 144, 166, 178,
     179, 183, 186, 188, 189,
     190, 191, 192, 193, 194,
     195, 196, 197, 198, 199,
     200, 201
 Bielke, 79
 Bille, 103
 Billet, 107, 108, 109, 166, 185
 Björnklou, 63
 Blanc, le, 42, 45, 99, 117, 166,
     177, 197
 Bockius, 114
 Boda, von, 99, 100, 101
 Boëthius, 22

Personregister

- Bonel, 50
Bonnevier, 104, 105, 113, 165,
166, 178, 179, 180, 188,
189, 192, 193, 194, 195,
196, 197, 199, 200, 201
Borstelius, 49, 50, 51, 76, 103
Bossard, 45, 94, 95, 96, 99,
167, 176, 188, 191, 196
Bostadius, 70, 71
Bothvidi, Claudius, 17, 37
Boudry, 45, 94, 95, 101, 167,
189, 190, 191, 199
Bourguignon, 39, 42, 68, 69,
167, 181, 199, 200
Bovin, 39, 42, 55, 67, 68, 94,
95, 101, 102, 103, 104, 167,
177, 178, 179, 182, 183,
188, 189, 190, 191, 192,
194, 195, 196, 197, 199,
200, 201
Bray, de, 9, 10
Bredefelt, 21
Brès, de, 9
Brully, 10
Brun, le, 39, 42, 45, 55, 56, 69,
78, 110, 113, 133, 134, 167,
187, 189, 190, 197, 198,
199, 200
Bruzaeus, 88
Bruzelius, 97, 131
Bure, 128
Bure, de, 8
Båll, 93
Bähr, 14
Cabeljau, 13
Calixtus, 34, 63
Calvin, 17, 107
Cambeus, 98
Cambou, 40, 66, 69, 98
Cardon, 88, 90, 134
Carlier, 45, 50, 55, 99, 101,
102, 167, 177, 181, 182, 183
Catharina Pädersdotter, 112
Catharina Östensdotter, 94
Chevet, 45, 167, 179
Chotton, le, 48, 101, 167, 182
Clas kolare, 42, 197
Clas Lodwikson, 56
Clason, 134
Clement Breda, 52, 80, 81,
113, 114, 134, 167
Clerc, le, 39, 42, 67, 96, 167,
199, 200
Clou, du, 39, 45, 76, 77, 107,
126, 133, 167, 187
Collinet, 54, 77, 80, 108, 168
Collinet, Robert, 22
Comenius, 24, 34
Counot, 167
Courtehou, 51, 52, 99, 105,
168, 176, 177, 182
Cudriaux, 50, 168
Dahlgren, 33
Dandenel, 48, 55, 56, 59, 73,
74, 78, 81, 83, 99, 100, 101,
102, 109, 110, 111, 112,
113, 115, 126, 130, 132,
133, 168, 176, 177, 182,
183, 189
De Geer, 10, 11, 12, 15, 16, 17,
20, 21, 24, 30, 31, 33, 34,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 43,
46, 47, 49, 50, 53, 54, 55,
58, 64, 65, 66, 69, 70, 71,
73, 74, 77, 79, 82, 85, 88,
89, 90, 91, 92, 93, 96, 97,
99, 102, 104, 105, 117, 119,
120, 125, 135, 136, 137,
141, 142, 143
De Jong, 22

Personregister

- Depken, 80, 114
Douhan, 23, 48, 55, 56, 57, 67,
78, 95, 105, 110, 120, 168,
186, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 195, 196, 197,
198, 199, 200, 201
Douhan, Bernt, 23, 25, 30, 39,
127
Dubois, 41, 42, 45, 48, 52, 57,
79, 80, 99, 101, 102, 104,
105, 110, 111, 112, 113,
116, 130, 131, 133, 168,
176, 177, 178, 179, 180,
182, 183, 199
Durie, 15, 24
Edhelius, 71, 72
Ekebohm, 128
Elisabet Albrektsdotter, 94, 95
Elisabet I, 25
Emersen, von, 33, 51, 75
Emporagrius, 36
Erik Mickelsson i Karkeboda,
98
Erik XIV, 12
Ernst av Bayern, 9
Farke, 50, 103, 104, 134, 168,
178, 179, 189
Farther, 17
Fer, de, 51, 52, 104, 105, 106,
134, 168, 178, 186
Ferdinand, 9, 116
Ficqué, 50, 104, 168, 179, 188
Filén, 88
Filmerus, 46, 97, 98, 118
Finlay, 47
Fleming, 108
Flisberg, 95
Floreken, 37
Florén, 23
François, 48, 73, 74, 79, 80,
81, 101, 102, 104, 105, 110,
113, 115, 116, 130, 131,
132, 133, 167, 168, 178,
189, 191, 192, 193, 199, 200
Frans kolare, 117
Frumerie, 17, 37, 117, 118, 168
Galan, 50, 55, 56, 59, 78, 103,
104, 105, 106, 168, 178,
179, 186, 189
Gavelius, 54
Gelotte, 55, 56, 59, 78, 113,
115, 169, 188, 190, 198
Giers, 39, 50, 68, 103, 104,
113, 169, 178, 179, 198
Gigerus, 17, 37
Gille, 39, 42, 45, 67, 68, 69,
94, 95, 96, 99, 101, 113,
133, 135, 169, 176, 177,
182, 183, 187, 188, 189,
190, 191, 192, 193
Godou, 109, 134, 169, 177,
188, 190, 199
Goffin, 45, 51, 52, 70, 79, 80,
99, 105, 106, 107, 111, 112,
113, 169, 181, 186, 187, 189
Gomse, de, 89, 90
Gordon, 25, 26, 141
Gothus, Jonas Petri, 37
Gothus, Laurentius Paulinus,
15, 19, 50
Gouverneur, 41, 42, 68, 69,
187, 197, 198
Graij, 93
Grenier, 55, 56, 78, 169, 191,
192
Grey, 93
Gråberg, 131
Guillaume, 39, 41, 42, 50, 52,
56, 67, 68, 75, 78, 94, 95,

Personregister

- 98, 99, 101, 103, 104, 107,
109, 110, 111, 112, 113,
115, 117, 130, 132, 169,
176, 177, 178, 181, 182,
185, 186, 187, 188, 189,
190, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 197, 198, 199,
200, 201
Gustav II Adolf, 12, 13, 14, 15,
16, 20, 31, 34, 35, 36, 37,
38, 39, 50, 53, 66, 136
Gustav Vasa, 18, 19, 43
Gyllenstierna, 93
Güthrie, 34, 54, 58, 76
Göran Tysk, 19
Göransson, 24, 93
Hagen, von der, 117
Hammarström, 103, 106
Hans Tysk, 19
Hartling, 66
Heckscher, 22
Hedsin, 114
Hedsinius, 80, 108, 114
Heinsius, 88
Henin, 54, 77, 105, 106, 108,
109, 113, 117, 169, 185, 187
Henriguel, 16
Herman, 66, 109, 149
Hildebrand, 22
Hofstadius, 43, 46, 47, 49, 70,
97
Hofvenius, 70
Holmquist, 12, 24, 74
Hontherus, 47, 73, 74, 75, 105
Horn, 79
Hotton, 33
Hubert, 72, 200
Hubinet, 45, 48, 72, 94, 95, 96,
99, 112, 115, 133, 134, 169,
177, 178, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 195,
196, 198, 200, 201
Hübertus, 47, 70, 71
Hägerstierna, 64
Höijer, 109
Hörning, 102
Höök, 48, 73, 111, 118
Ihering, 107, 114
Ingrid, prästfru, 98
Israel, 22
Jeanne Claesdotter, 78
Johan Casimir, 36, 129
Jonae, Petrus, 48
Kaplan, 22
Karl IX, 13, 14
Karl Ludvig, 69
Karl V, 9
Karl X Gustav, 36, 63, 71
Karl XI, 93, 110, 119, 137
Kenicius, 15, 18, 50
Kerstin Jacobsdotter, 95, 102
Kilbom, 23
Kristina, drottning, 35, 37, 38,
126, 129, 136
Kristina, änkedrottning, 20
Käller, 71, 136, 142
La Lieu, Louis de, 40, 65
La Marck, de, 8, 9
Landsberger, 19
Laurbeckius, 88
Laurelius, 35, 36, 63, 77
Laurentius, 48
Leijel, 80, 113, 114, 116, 117
Leijoncrona, 114, 115
Lemmens, 30, 31, 34, 54, 55,
58, 66, 68, 77, 79, 82, 95,
109, 110, 117, 135, 141
Lemoine, 130
Lemon, 108
Leonard, Mäster, 80

Personregister

- Lesley, 10
Leufstadius, 38, 40, 54, 55, 58,
65, 66, 79, 90, 91, 92, 93,
94, 96, 97, 128
Levin, 24
Lien Bich Luu, 25
Lillie, 91
Lindblom, 29, 30, 165, 175
Louis, maître, 40, 91
Loukaris, 34
Lovitz kolare, 80
Lucas, 56, 57, 78, 81, 95, 96,
110, 113, 114, 115, 169,
188, 191, 192, 193, 197, 199
Ludvig XIV, 72, 129
Lusset, 168
Luther, 14
Löwen, von, 117
Mackey, 54, 79, 100, 111, 113,
115
Magnette, 48, 101, 102, 104,
131, 170, 178, 181, 182, 183
Maigre, le, 51, 52, 68, 94, 95,
96, 101, 170, 182, 183, 186,
188, 190, 191, 192, 193,
194, 196, 198, 199, 200, 201
Maltsio kolare, 50, 103, 105,
170
Maniette, 130
Marcs, 40
Marée, de, 97, 99, 101
Marnef, 22, 39
Marsilius, 12
Marte, de, 45, 72, 134, 170
Martelleur, 52, 55, 56, 57, 59,
78, 95, 106, 110, 111, 112,
113, 115, 170, 181, 187,
188, 189, 193, 194, 195, 198
Martin, 45, 52, 53, 77, 95, 98,
99, 106, 107, 108, 115, 120,
126, 133, 135, 166, 167,
170, 177, 184, 186
Martin smältardräng, 70
Martinel, 39, 41, 42, 67, 68,
94, 95, 96, 103, 104, 117,
170, 178, 179, 188, 189,
190, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 197, 198, 200, 201
Mathieu, 170
Mathon, 90
Matthiae, Johannes, 15, 34, 63,
64
Matthiae, Nicolaus, 71
McKee, 8
Meaux, 36, 37, 136, 142
Meijer, 110
Michot, 45, 50, 170
Mineur, 45, 55, 56, 78, 96, 99,
101, 104, 108, 109, 110,
115, 120, 170, 178, 182,
183, 184, 185, 187, 188,
190, 191, 194, 195, 196,
199, 200
Momma, 81
Monier, 170, 191, 193, 195,
196
Mornij, 109
Munck, 73, 74
Muskin, 106, 107, 135, 165,
170, 187, 193, 194, 195
Mörk, 90
Netzelius, 108
Nis, de, 39, 42, 69, 94, 95, 96,
170, 188, 191, 192, 193,
194, 195, 196, 197, 200, 201
Nonnet, 45, 78, 113, 115, 135,
171, 187
Nyman, 13
Ordéus, 51

Personregister

- Oudart, 42, 45, 68, 81, 94, 95,
96, 99, 105, 113, 114, 171,
176, 177, 186, 189, 190,
191, 194, 197, 198, 200
- Ouzeaux, 39, 42, 69, 133, 171
- Oxenstierna, 15, 20, 34, 37, 40,
79
- Pasar, 171, 187
- Pasquier, 12
- Pauli, Petrus, 53
- Pehrsson, 23, 50
- Pelican, 100, 101
- Peltz, 69, 71, 73, 97
- Personne, 39, 42, 104, 106,
130, 132, 171, 178
- Pescheur, 53, 67, 77, 171
- Petri, Laurentius, 53, 54
- Philip, 45, 55, 56, 78, 96, 171,
197
- Phrygius, 13
- Pied, 33
- Pira, 45, 98, 99, 101, 112, 130,
131, 132, 171, 176, 177,
181, 182, 189
- Poncelet, 95, 96, 133, 167,
171, 191, 192, 194, 200
- Potheuck, 45, 47
- Poulain, 41, 45, 103, 104, 109,
117, 118, 133, 171, 178,
179, 185
- Pousette, 41, 45, 48, 52, 54, 56,
77, 96, 98, 99, 101, 102,
110, 113, 115, 116, 117,
118, 171, 176, 177, 179,
181, 182, 183, 187, 188,
189, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 197, 199, 200, 201
- Pré, de, 72, 134, 171
- Prytz, 16, 37
- Quintin Andersson, 52, 134,
168
- Qvintin, 37
- Ribbing, 37
- Rinman, 18
- Riva, 111
- Robert, 78, 99, 110, 171, 176,
177, 188, 189, 190, 191, 199
- Robinson, 89
- Robouen, 16, 17
- Rochet, 33, 49, 51, 75
- Rocquette, 64
- Rodin, 107
- Rolant, 113
- Roos, 33
- Royer, 89, 93, 98, 100, 119,
136, 137, 142, 143
- Rubens, 97
- Rudbeckius, Johannes, 15, 50,
77
- Rudbeckius, Petrus, 92
- Rumph, 89
- Sadlin, 93
- Sanders, 97
- Sausoy, du, 39, 42, 52, 53, 69,
77, 172
- Schama, 23
- Schomerus, 114
- Schwartz, 79
- Scultetus, 40, 71
- Sigismund, 36
- Simon, 171
- Sinknecht, 16
- Sparrman, 93, 98
- Spegel, 90
- Spicer, 25
- Sporon, 39, 41, 42, 67, 68, 94,
95, 102, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 110, 115,
120, 172, 178, 179, 184,

Personregister

- 187, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201
Stalenius, 100
Starhemberg, 89
Stenbock, 115, 116
Stiernhöök, 110
Stigzelius, 92
Stordeun, 8
Strömsten, 97
Swebilius, 94, 98, 100, 103,
127
Svinfot, 81
Syllenius, 73, 99
Sääf, 107, 108
Tajarden, 130
Terserus, 34, 64, 88
Thegner, 94
Thott, 117
Tilman, 39, 42, 67, 68, 94, 95,
103, 104, 111, 112, 113,
131, 172, 177, 178, 181,
182, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201
Tissier, 45, 70, 99, 135, 172,
176, 177
Torstenson, 34, 117
Touron, 50, 78
Treuderus, 43, 45, 46, 47
Uttenhove, 10
Van Essche, 9
Waxelius, 105
Wendelius, 45
Verheus, 25
Verlaine, 113, 114, 187
Vervier, 30, 31, 33, 34, 52, 53,
54, 58, 76, 77, 106, 109,
120, 135, 136, 141, 185
Vesslander, 107
Westin, 24
Wijk, 13, 19
Wijnhagen, 90, 128
Willius, 100
Willmot, 39, 41, 42, 55, 69, 78,
96, 172, 187, 198, 199
Vincent Rafflier, 48, 101, 102,
172
Wintz, 118
Vivienne, 170
Voes, 9
Woltzogen, 69
Vultejus, 93
Åman, 102